

Szociológiai

SZEMLE

2018/3

28. ÉVFOLYAM

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG

BÖRÖCZ JÓZSEF, CSEPELI GYÖRGY, FELEKY GÁBOR, FERGE ZSUZSA,
HUSZÁR TIBOR, KARÁDY VIKTOR, KOLOSI TAMÁS, KOVÁCH IMRE,
LENGYEL GYÖRGY, LOSONCZI ÁGNES, MÁRKUS MÁRIA, PÉLI GÁBOR,
RÓNA-TAS ÁKOS, SOMLAI PÉTER, SZELÉNYI IVÁN, SZÁNTÓ ZOLTÁN (ELNÖK),
TARDOS RÓBERT, UTASI ÁGNES, VASKOVICS LÁSZLÓ

SZERKESZTŐSÉG

BARTUS TAMÁS, BERÉNYI ESZTER (FŐSZERKESZTŐ), HIDAS ZOLTÁN, KOLTAI JÚLIA,
MEDGYESI MÁRTON, ROSTA GERGELY, SZALMA IVETT, VIRÁG TÜNDE
SZERKESZTŐSÉGI TITKÁR: NÉMETH KRISZTINA

SZAKÉRTŐI TESTÜLET

BLASKÓ ZSUZSA, CSÁKÓ MIHÁLY, CSURGÓ BERNADETT, FÉNYES HAJNALKA,
HORVÁTH GERGELY KRISZTIÁN, HRUBOS ILDIKÓ, KUCZI TIBOR,
MOKSONY FERENC, ÖRKÉNY ANTAL, RÓBERT PÉTER, ROZGONYI TAMÁS,
SIK ENDRE, SIMONYI ÁGNES, SZALAI JÚLIA, SZIRMAI VIKTÓRIA, TAMÁS PÁL,
TÓTH ISTVÁN JÁNOS, TÓTH OLGA, WESSELY ANNA

A kiadvány a Magyar Tudományos Akadémia támogatásával készült.

Olvasószerkesztő: Balikáné Bognár Mária

Design: Szalay Miklós

Műszaki szerkesztés: György Melinda

Szerkesztőség: 1097 Budapest, Tóth Kálmán u. 4

Levél cím: 1453 Budapest, Pf 25

e-mail: szociologiai.szemle@szociologia.hu

www.szociologia.hu

ISSN 1216-2051

Nyomda: Prime Rate Kft.

Levél cím: 1044 Budapest, Megyeri út 53.

Ügyvezető: Tomcsányi Péter

Tartalom

TANULMÁNYOK

- 4 Éber Márk Áron:**
„Kulturális blokkok” és miliók Magyarországon – két kutatási tervezet
Józsa Péter, Angelusz Róbert és Tardos Róbert koncepciói a hetvenes-nyolcvanas évek magyar társadalmának kulturális tagolódásáról
- 22 Kovách Imre – Szabó Andrea – Hajdu Gábor– Kristóf Luca Gerő Márton:**
Az integrációs modell érvényessége
- 43 Csernus Éva:**
Pozitívizmus és hermeneutika Vilfredo Pareto társadalomelméleti gondolkodásában
- 60 Szalma Ivett–Takács Judit:**
A gyermektelenség mintázatai magyar férfiak körében: egy interjú vizsgálat folytatása
- 87 Oborni Katalin:**
A részmunkaidő karriert támogató szerepéről a magasan képzett nők körében

Konferenciabeszámoló

- 114 Király Gábor:**
Az MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Szociológiai Intézet konferenciája az Ózon világnapja alkalmából

Szociológiai Szemle 28(3): 4–21.

„Kulturális blokkok” és miliók Magyarországon – két kutatási tervezet

Józsa Péter, Angelusz Róbert és Tardos Róbert
konceptiói a hetvenes-nyolcvanas évek magyar
társadalmának kulturális tagolódásáról

Éber Márk Áron

ebermark@tatk.elte.hu

Beérkezés: 2016. 03. 16.

Átdolgozott változat beérkezése: 2018. 05. 23.

Elfogadás: 2018. 10. 31.

Összefoglaló: E tanulmány a magyar társadalom kulturális tagolódásának feltárására irányuló első magyarországi kezdeményezéseket vizsgálja meg. Részletesebben két kutatási tervezetet elemez. Az egyik Józsa Péter kísérlete volt a „kulturális blokkok” feltérképezésére a hetvenes évek Budapestjén. A másik Angelusz Róbert és Tardos Róbert kutatási kezdeményezése, amely a magyar társadalom nyolcvanas évekbeli „kulturális-interakciós rétegződését” kísérlete meg felvázolni, s ennek keretében „társadalmi milióket” próbált azonosítani Magyarországon. Jelen tanulmány e két kezdeményezés értelmezése közben a következő kérdésre keresi a választ: milyen társadalmkép és a társadalmi cselekvők milyen felfogása rajzolódik ki e két kutatási koncepcióból?

Kulcsszavak: kulturális blokkok, miliók, kulturális tagolódás, társadalomszerkezet, Józsa Péter, Angelusz Róbert, Tardos Róbert

A magyar társadalom szerkezetének kutatástörténetében kevés olyan kezdeményezést találunk, amely a magyar társadalom *kulturális tagolódását* átfogóan tette volna vizsgálat tárgyává. Különösen igaz ez akkor, ha a kulturális tagolódást ízlések, mentalitások, világnézetek térképeként fogjuk fel.¹

Jelen tanulmány az első magyarországi kezdeményezéseket, két kutatási tervezetet mutat be részletesebben. Az egyik Józsa Péter kísérlete a „kulturális blokkok” feltérképezésére a hetvenes évek Budapestjén. (Valamivel pontosabban fogalmazva: Józsa „a kulturális javak fogyasztása terén” „tipikus beállítottságot mutató csoportok”-at igyekezett feltárni.) A másik Angelusz Róbert és Tardos Róbert kutatási kezdeményezése, amely a magyar társadalom nyolcvanas évekbeli „kulturális-interakciós rétegződését” kísérlete meg felvázolni, s ennek keretében „társadalmi milióket” próbált azonosítani.

Egyik kutatás sem tekinthető befejezettnek. Két figyelemre méltó és inspiráló, de a szó szoros értelmében lezáratlan kezdeményezésről van szó. Mindkettő hozott

1 Két remek kísérlet az utóbbi évekből: Tardos (2008) és Kmetty–Tardos–Albert–Dávid (2018).

ugyan számottevő eredményeket és hasznos belátásokat, jelen elemzés azonban mégsem ezekre összpontosít. Egymás mellé helyezésük és együttes elemzésük oka elsősorban az, hogy a vonatkozó időszakban egyedülállóan korszerű, komplex, kutatástechnikai értelemben rendkívül „teherbíró” koncepciók voltak (és maradtak máig). Elvarratlanságuk oka nem megvalósíthatatlanságuk volt vagy belső, koncepcionális akadályok. Ma is megkerülhetetlen munkák, példaértékűek a jelen és a közeljövő magyar társadalmának kulturális-kommunikációs tagolódását vizsgálni kívánó elemzések számára.²

A két kezdeményezés egymás mellé helyezését a következő megfontolások indokolják. (1) Mindkét kutatási program rendkívül korai, úttörő kezdeményezés; nem csak a magyar, de a nemzetközi szociológiában is alig találni ilyen korai kísérleteket a kulturális tagolódás feltárására (Wessely 1998: 22, 48. lj.). (2) Mindkettő rendkívül tájékozottnak bizonyult a kor nemzetközi kutatási tendenciáit illetően. (3) A társadalom *kulturális* tagolódásának kidomborításával mindkettő meg kívánta haladni a hazai és a nemzetközi struktúrakutatások azon főáramát, amely a kulturális világ társadalmi elsajátításának módjaira és mintázataira viszonylag érzéketlen maradt. Ugyanakkor (4) e két kísérleten kívül a vonatkozó korszakban (az 1970-es és '80-as években) nem találunk olyan hazai struktúrakutatási kezdeményezést, amely a valóságról szerzett információt észlelő és érzékelő, szelektáló és értelmező, feldolgozó és befogadó cselekvőnek akkora jelentőséget tulajdonítana, mint e két kutatási terv. A két kezdeményezést mindenekelőtt azonban (5) az „ízléskultúrák” kivételes vizsgálata köti össze és sorolja egymás mellé.³

E tanulmány szociológia- és kutatástörténeti elemzés, amely nem lép fel saját ízléskultúra-kutatás tervével. A témában olvasható széles körű és sokrétű szakirodalmat sem összefoglalni, sem újraértelmezni nem kívánja.⁴ E szociológiatörténeti elemzés megelégszik annyival, hogy felszínre hoz és rögzít olyan belátásokat, amelyekre a jövő eredményes ízléskultúra-kutatásainak építeniük érdemes. A tanulmány a két szóban forgó kezdeményezés értelmezése közben a következő kérdésre keresi a vá-

2 Olyannyira, hogy Angelusz Róbert és Tardos Róbert könyve, a Hálózatok, stílusok, struktúrák, az ELTE Angelusz Róbert nevét felvevő Társadalomtudományi Szakkollégiumának gondos szerkesztése nyomán 2012-ben megérte második, majd 2016-ban harmadik javított kiadását is (Angelusz–Tardos 2012 [1991], 2016 [1991]).

3 E tanulmány egy olyan kultúraszociológia-történeti szál részletesebb vizsgálatát tűzi tehát célul, amelyet a kutatás korábban már jelzett, de részletesebben még nem fejtett ki. Wessely Anna a kultúra szociológiájáról írott áttekintő-összegző előszavában így fogalmaz: „Az ízlés dikta a választások eloszlása alapján megszerkeszthető ízléskultúrák nem feltétlenül jelölnek valóságos közösségeket” (Wessely 1998: 22). Az ízléskultúrákhoz fűzött lábjegyzetben így folytatja: „Ezeket nevezte – tudtommal minden hasonló próbálkozást megelőzve – Józsa Péter »kulturális blokkoknak« 1970-ben írott kutatási tervében. [...] A magyar társadalom »kulturális blokkjairól« a nyolcvanas években: Angelusz R.–Tardos R., Hálózatok, stílusok, struktúrák. Budapest: ELTE 1991” (Wessely 1998: 22, 48. lj.). Jelen tanulmány e kutatástörténeti párhuzamot vizsgálja meg alaposabban.

4 Részletekbe menően nem rekonstruálja azokat a nemzetközi szociológiai irodalomból származó, a kutatási tervekben dokumentálhatóan megjelenő hatásokat sem, amelyek alapján a kutatási kezdeményezések részletesen kontextualizálhatók volnának a nemzetközi szociológiában. A rekonstrukció ezúttal megmarad a legfőbb hatások jelzésénél. A hazai szakirodalom az elmúlt két évtizedben viszonylag széleskörűen feltárta és befogadta e kutatási irányzat nemzetközi összefüggéseit. E recepció legfontosabb dokumentumai: Wessely (1996, 1998); Wessely–Róbert–Babarczy–Hadas–Kemény (2003 [2001]); Berger (2007, 2008a, 2008b); Éber (2007, 2008); Vida 2008.

A rendszerváltás után számos hasonló kutatási kezdeményezés dokumentuma is olvasható; a legfontosabbak ezek közül: Fábián–Róbert–Szívós (1998); Fábián–Kolosi–Róbert (2000); Róbert (2000a, 2000b); Bukodi–Róbert (2000); Bukodi (2006); Kapitány–Karácsony–Kovács–Róbert (2007). E kiváló empirikus munkák részletesebb elemzése másutt olvasható: Éber (2013: 223–236).

laszt: *milyen társadalomkép és a társadalmi cselekvők milyen felfogása rajzolódik ki e két kutatási koncepcióból?*

Az alábbiakban előbb Józsa Péter azon hetvenes évekbeli kutatásának elemzése következik, amelyben „a kulturális javak fogyasztása terén” „tipikus beállítottságot mutató csoportok”-at (azaz „kulturális blokkokat”) kívánta rekonstruálni. Ezt követően Angelusz Róbert és Tardos Róbert kutatási kezdeményezésének vizsgálata következik, amely a magyar társadalom nyolcvanas évekbeli „kulturális-interakciós rétegződését” kísérelte meg felvázolni, s ennek keretében „társadalmi milióket” igyekezett azonosítani.

Műalkotások befogadásának vizsgálata és a „kulturális blokkok” – Józsa Péter

Józsa Péter 1969-től dolgozott a Népművelési Intézet kutatójaként, motivációi között kulcsszerepet játszott az *ízlésnevelés*, a műalkotások befogadása által elérhető *társadalomjobbítás* (Kamarás 2002: 106–107). A hatvanas évek végén megkezdett, majd 1979-ben bekövetkező váratlan halálával tragikusan korán lezárult komplex kutatásorozat kiindulópontja és kezdeti célja a „kulturális blokkok”, a kulturális fogyasztás terén „tipikus beállítottságot mutató csoportok” feltérképezése volt (Budapestre vonatkozóan). A vizsgálatsorozat e kezdeti szakaszának középpontjában – mint az 1970-ben elkészülő kutatási tervzet sokatmondó alcíme jelzi – „a kulturális fogyasztásban érvényesülő szelekciós és feldolgozó mechanizmusok összefüggése” állt „az általános mentalitással és az értékrendszerrel” (Józsa 1974 [1970]). Józsa Péter szerint a kulturális fogyasztás, illetve a műalkotások befogadása nem érhető meg pusztán a társadalmi munkamegosztásban, a termelési folyamatban elfoglalt helyzetből – ahogyan azt Marx nyomán elsődlegesen vizsgálhatnánk –, sem pusztán az iskolázottsági szintből. A kulturális javak fogyasztókra gyakorolt hatása jóval sokrétűbb és összetettebb annál, mintsem hogy a művek *kiválasztását és értelmezését, feldolgozását és befogadását* a társadalomszerkezetben elfoglalt hely mechanikus determinációjának tekinthetnénk. E transzmisszió árnyalt megértése ezért álláspontja szerint szükségképpen komplex – esztétikai, szemiotológiai és szociológiai – elemzést igényel (Józsa 1976 [1963], 1976 [1967], 1976 [1968]).

Józsa Péter a népművelést nem pusztán ismeretterjesztésként, hanem a kulturális fogyasztás, a művelődés folyamatának *befolyásolásaként* fogta fel. A népművelés célja álláspontja szerint *megteremteni* a művészeti alkotások befogadásának társadalmi feltételrendszerét, ezen keresztül pedig ösztönözni a társadalmi *emancipációt*. Az esztétikai élményképződés mechanizmusának felderítését *ezért* tartja fontos, sőt nélkülözhetetlen feladatnak (vö.: Józsa 1974 [1970]: 9–10). Fő kérdése ennek keretében ez volt: hogyan hatnak egymásra a viszonylag homogén befogadó közönségekként felfogott kulturális blokkok és a műalkotások? Kiindulópontja szerint azt, hogy az emberek hogyan szelektálják, hogyan fogadják be, hogyan értelmezik, hogyan dol-

gozzák fel a kulturális javakat, nem (legalábbis semmiképpen sem elsődlegesen) az *iskolázottsági szint* határozza meg, hanem „több szinten működő faktorok bonyolult együttese, amelyek a kulturális fogyasztás terén mintegy prediszponálják az egyént” (Józsa 1974 [1970]: 9). Józsa Péter tehát a befogadói közönségekhez hasonló kulturális blokkokat *mint sajátos és tipikus prediszpozíciókkal bírók* közösségét, azaz mint sajátos ízléskultúrákat határozta meg (vö. Wessely 1998: 22, 48. lj.). Feltevése szerint minden társadalomban e prediszpozícióknak néhány nagy típusa figyelhető meg, e típusok szerint *blokkok* keletkeznek: „a kulturális fogyasztás terén hasonló beállítottságú egyénekből álló és önmagukat a kommunikáció különböző formái révén szinte szervesen fenntartó sokaságok”; hozzáátéve, hogy „e diszpozíció közvetlenül és szorosan összefügg az általános mentalitással, az értékrendszerrel, az életfelfogással, az erkölcsi nézetekkel, stb.” (Józsa 1974 [1970]: 9).

E definíció több mozzanata is figyelmet érdemel. *Először*: a „hasonló beállítottságú” vagy – mint a kutatási tervezet címében olvasható – „tipikus beállítottságot mutató” kitétel a már tárgyalt sajátos prediszpozíciókkal jellemezhető közönség fontos ismérve. *Másodszor*: kiemelendő, hogy e „blokkok” „sokaságok” – mindkettő érzékeny és finom elhatárolódást jelez a halmazelmélet mintájára éles és stabil határvonallal elkülöníthető, következőképpen felettébb ritkán előforduló „csoport” koncepciójától. E „blokkok”, illetve „sokaságok” átmeneti eseteket is megengedő, éles határvonallal nem rendelkező, lazább szerkezetű sűrűsödések valamely ideáltipikusan elképzelhető ízléstípus kristályosodási magja körül. *Harmadszor*: e blokkok „önmagukat a kommunikáció különböző formái révén szinte szervesen fenntartó” sokaságok, vagyis olyan interakciós közösségek, amelyek a műalkotások szelekciója és interpretációja révén szerzett tapasztalataik megosztásával és kollektív feldolgozásával kommunikatív úton létrehozott és megosztott esztétikai élményekre tesznek szert. Az élmény ilyen módon *kohéziót is teremt*, mint ahogyan a társas kohézió is előfeltétele annak, hogy a kulturális javak és művészeti alkotások közösen osztott olvasata kialakulhasson. Végül, *negyedszer*: a feltevés, hogy „e diszpozíció közvetlenül és szorosan összefügg az általános mentalitással, az értékrendszerrel, az életfelfogással, az erkölcsi nézetekkel”, szélesebbre tárja a kulturális blokk érvényét. Józsa Péter végső soron „ízlésblokkként”, „ízléskultúráként”, másutt meghatározott típusú „szubkultúráként”, illetve „társadalmi milióként” tekint rá (Józsa 1974 [1970]: 9, 11).

Józsa Péter a kulturális blokkok e koncepciójával a társadalom kulturális tagoltságát egymástól nagyban-egészében elkülöníthető, egymást olykor átfedő foltokból álló „*patch work* takaróként” fogja fel, amelynek kialakulásában és fennmaradásában e sajátos prediszpozícióknak, viszonylag tartós beállítottságoknak van kulcsszerepük. Mint írja: „Korunk gyakorlatának számtalan bizonyossága szerint [...] homogén szubkultúrák »tenyészésében« döntő szerepe van azoknak a tudati faktoroknak, amelyek ezt az életkörülmények összességéből előálló szubkultúrát igazolják, értelmezik és a megfelelő viselkedésrendszert vezérlik. Ilyen értelemben a valamely szubkultúra talaján kialakuló »mentalitás« [...] viselkedésmeghatározó, végső soron, minthogy vi-

szonylag önálló mozgása van, ösztársadalmi vetületben státusképző faktor” (Józsa 1974 [1970]: 9). Látható már ebből is, hogy Józsa Péter e kutatási tervvel óriási feladatot tűzött maga elé. Kamarás István a kutatási programot méltán jellemzi úgy, mint akinek – annak ellenére, hogy korai halála miatt sajnálatos módon csak „egy évtizedet foglalkozhatott művészetszociológiával” – „nagy formátumú, évtizedekig tartó kutatást igénylő elképzelései voltak” (Kamarás 2002: 106). Kutatási programja ambíciózusságának maga Józsa Péter is tudatában volt (Józsa 1974 [1970]: 10). A kutatássorozat megvalósíthatóságának korlátait érezve a tervezet második felében már azt is jelezte, hogy e blokkoknak különféle értékrendszerekkel, általános mentalitásokkal való összefüggésére vonatkozólag semmiféle konkrét feltevés nem fogalmazható meg, mert „az értékrendszerek budapesti differenciálódásáról semmiféle megbízható adat nem áll rendelkezésre” (Józsa 1974 [1970]: 17).

Kutatási tervezetének koncepciózussága még meggyőzőbb, ha tekintetbe vesszük, hogy e nagyszabású kutatási programot a népművelői tevékenység céljával is összekapcsolja (vö.: Józsa 1986 [1970]). Mint írja: „a »kulturális fogyasztás befolyásolása« nem más, mint a mentalitásra kifejtett hatás, tehát végső soron – egyelőre kétségtelenül meglehetősen kiszámíthatatlan áttételekkel – a társadalmi viselkedés befolyásolását jelenti. Ezért a népművelői tevékenység társadalomformáló tevékenység” (Józsa 1974 [1970]: 9). Álláspontja szerint csak e kulturális „térkép” felrajzolása után lehet a népművelési célokat kitűzni. Csak ekkor lehet eldönteni, hogy – mint fogalmaz: „milyen kultúrát akarunk adni milyen rétegeknek, ha tudjuk, hogy az ilyen vagy olyan kultúra »mit jelent« – az adott réteg determinált szituációjában – a társadalomhoz való viszonyban kifejezve” (Józsa 1974 [1970]: 10; vö.: 1986 [1970], 1986 [1972].)

E kutatási tervezetben Józsa Péter a kulturális blokkok három fő formájának elkülöníthetőségét feltételezi. A blokkok előfordulhatnak: (1) tradicionális közösségek formájában, (2) a fizikailag nem együtt élő egyének tömegeként, és (3) a munkamegosztás által kitermelt újfajta csoportosulások sokasága alakjában, melyek példái: az általános iskolai vagy a középiskolai tantestületek, illetve számos sajátos légkörű munkahely (Józsa 1974 [1970]: 15). Míg az elsőt és a harmadikat valóságos csoportként, tényleges interakciós közösségként jellemzi, addig a második szervezettsége, koherenciája sokkal lazább. E blokkformák meglehetősen változatos elrendeződéssel jellemezhetők, az egymás melletti, másokba átnyúló vagy egymásba ágyazott blokkok a társadalom kulturális tagoltságának sokrétű és sokszínű képét előlegezik meg (Józsa 1974 [1970]: 15).

E blokkok kialakulásáról, fennmaradásáról, formálódásáról egyfelől makrotársadalmi meghatározottságú hatásmechanizmusok sora, másfelől a hozzájuk csatlakozók tudattalan választásai és a köztük kialakuló kommunikáció dönt. A bevonódó egyének jellemzően nem racionális mérlegelés, tudatos célkijelölés vagy explicit szándék alapján választanak maguknak blokkot, miközben nem is predesztináltak a csatlakozásra és az elköteleződésre. Józsa Péter nagyon pontos és érzékeny leírása több

ponton is – az általa jól ismert, később magyarra is fordított – Pierre Bourdieu-t (1978 [1968]) idéző szociológiai kondicionáltságot lát. Kivételesen hosszabban idézem:

„...a valamely társadalomban *létező* blokkokat *adottságnak* kell venni, s az egyén szempontjából az vizsgálható, hogy ezek közül miért ezt »választja« (tudattalanul) és nem amazt. Feltevésem szerint a »választást« (vagy »csatlakozást«) a következő fő tényezők determinálják: *a*) a gyermekkor (a szülők és néha más nagy hatású személyek, például az általános iskolai tanítók kulturális blokkja); *b*) az iskolázottsági szint; *c*) a képzettség fajtája (műszaki, humán stb.); *d*) a társadalmi helyzet (munkakör, jövedelem, életmód stb.); *e*) lakónegyed; *f*) a mindennapi munka közege, légkörével, modelljeivel stb.; *g*) az általános világnézet és értékrendszer; *h*) a pszichológiai alkat” (Józsa 1974 [1970]: 15–16 – kiemelés az eredetiben).

Pierre Bourdieu habitusfogalmának⁵ konkretizálásaként, kibernetikai átírásaként hat az a leírás is, amelyet az egyes blokkokhoz tartozók „habitusáról” ad. Mint fogalmaz: „Az, hogy az egyén egy bizonyos fajta kulturális blokkhoz tartozik, azt jelenti, hogy a tudatában működik egy »vezérlő automata«” (Józsa 1974 [1970]: 16). E „vezérlő automata” meghatározott szempontok szerint *szelektálja* – elfogadja vagy elutasítja – a kulturális javakat, továbbá *értelmezi*, illetve esetenként át is értelmezi őket” (Józsa 1974 [1970]: 16). Hasonlóan a habitus bourdieu-i koncepciójához, ennek is van egy többé-kevésbé tudatos, valamint egy kiterjedtebb és mélyebb, tudattalan szintje (Józsa 1974 [1970]: 16). A műalkotások és kulturális javak észlelése és értelmezése, kiválasztása és feldolgozása, vagyis befogadása tehát e tudatos és tudattalan szinten működő, az életút során szerzett tapasztalatok és meghatározó élmények kondicionálta osztályozó rendszer eredménye (vö.: Józsa 1986 [1976]). Nagyon hasonló ez a habitualizáció Bourdieu által leírt folyamatához, amelynek eredményeképpen kialakul, formálódik és működik a habitus (vö. Bourdieu 1978 [1968]; Kolozsi 2006).⁶

A kutatás célja végső soron a három-négy „...legélesebben körülhatárolhatóknak látszó kulturális blokk létezésének empirikus igazolása [volt] Budapest lakossága körében” (Józsa 1974 [1970]: 17). Megnevezett ugyan hipotetikus blokkokat, ám közben azt is jelezte, hogy e „merőben feltételesen és tisztára csak jobb híján” meghatározott kategóriák „teljesen esetlegesnek” bizonyulhatnak, inkább csak a mintavételhez lesznek „irányadók”. Ilyenek „...a »humán elit«; a műszaki értelmiség; az egészségügyiek; a pedagógusok; a szakközépkáderek; gyárnegyedben élő szakmunkások; kertvárosi szakmunkások; belterületi kispolgárok; fiatal segédmunkások” (Józsa 1974 [1970]: 17–18). Az eredetileg tervezettől némiképp eltérően Józsa Péter elsősorban regények, filmek, másodsorban festmények és zenei szemelvények befogadásának részletes vizsgálatával próbált kulturális blokkokat elkülöníteni.

5 Bourdieu habitusfogalmához, illetve izléselemzéséhez lásd elsősorban – és legrészletesebben – *La distinction* című nagy művét (Bourdieu 1982 [1979], 2010 [1979]). Fontos megjegyezni azonban, hogy azokat az összefüggéseket, amiket Bourdieu e fő művében részletesen kifejt, Józsa Péter bő tíz évvel korábban már ugyanúgy beépíti kutatási tervezetébe.

6 Józsa Péternél azonban a megfogalmazásokban érződik egy további hatás is: egyes kibernetikai, illetve rendszerelméleti koncepciók – mint amilyen a „vezérlő automata” vagy a „szelektív rezonálási rendszer” – átvételét az magyarázza, hogy fordítóként dolgozva e szakterületek első kézikönyveit is Józsa Péter ültette át magyarra (vö.: [Józsa (ford.)] 1963; Kindler–Kiss [szerk.] 1969).

Az 1970-ben készült kutatási tervzet és a meginduló befogadásvizsgálatok után 1972 és 1975 között jelentek meg az első eredményeket közlő kötetek, összefoglalók és a kutatások részletes dokumentációja (Józsa Péter 1972, 1973, 1974b, 1975a, 1975b). A kutatássorozat hangsúlyai eközben eltolódtak: a kulturális javak és művészeti alkotások fogyasztóinak *társadalmi tagolódását* firtató kérdés – a blokkok feltérképezése – az újabban felvetődő kérdések mögött fokozatosan háttérbe szorult. Előbb a társadalmi tudat szemiológiájának kidolgozása, majd a kulturális, illetve művészeti értékek befogadása kezdte különösen foglalkoztatni. A fogyasztók és befogadók társadalmi-kulturális tagoltságának rovására az esztétikai élmény képződése, a műalkotások hatásmechanizmusának szociológiai és szemiológiai vizsgálata került előtérbe (Kamarás 2002: 108–109). Mindenekelőtt ez az oka annak, hogy a megkezdett kutatássorozat viszonylag részletes dokumentációja ellenére (vö.: Józsa 1975a, 1975b) a kulturális blokkok rekonstrukciója végül elmaradt, miközben filmek, irodalmi alkotások, zeneművek és festmények recepciójáról számos rendkívül érdekes és részletgazdag esettanulmányt közölt (Józsa 1972, 1973, 1974, 1976, 1986). A beváltatlan programot egyes tisztelő és megemlékező kísérletek ellenére Józsa Péter egykori munkatársai és a rá emlékező tanítványok, illetve tisztelők sem pótolhatták (vö.: S. Nagy [szerk.] 1995; Kapitány–Kapitány 1995; A. Gergely 1995).

Nem sokkal váratlan halála előtt összeállított kötetének bevezetőjében írta: „A vállalkozás, amelynek első szakasza után [e kötet] pontot tesz, a józan ész számára reménytelennek vagy legalábbis egy emberélet folyamán kivihetetlennek tűnhet” (Józsa 1986 [1978]: 9). A kulturális blokkok feltérképezése ilyen rövid idő alatt valóban kivihetetlennek bizonyult. Józsa Péter az 1970-ben írt terv után tragikusan korán, nem sokkal 50. életévének betöltése előtt, 1979. március 13-án elhunyt. A kutatási tervzetben foglalt páratlanul ígéretes koncepció a kor magyar szociológiája talán legműveltebb szerzőjének rendkívül széles körből merített ismereteit egyesíti (vö. pl.: Józsa 1976 [1974], 1976 [1975]). Számos szaktudomány (kommunikációelmélet, kultúra- és művészetszociológia, esztétika, művelődéstörténet, szemiológia) alapművét négy nyelvből magyarra ültető fordítóként és kutatóként Józsa Péter egy páratlanul inspiráló, de teljes egészében valóban végrehajthatatlan kutatási programsorozatot indított el.

Kísérlete idehaza beváltatlanul és kimondatlanul is vitatkozó bírálata a társadalomkutatás azon hagyományának, amely nem szentel kellő figyelmet a kulturális tényezőknek, az egyénnek mint észlelni, érzékelni, szelektálni, értelmezni, feldolgozni és befogadni képes cselekvőnek, az interakciós közösségekben sajátos, önfenntartó kommunikáció által megszerveződő *valóságos blokk-képződésnek*, a cselekvők társadalmassulása *tényleges mintázatainak*. Ha a társadalom szerkezetét a társadalmi cselekvők szerveződéseként fogjuk fel, nem pedig az életkörülmények, az életesélyek, a hatalommal vagy más, releváns erőforrásokkal való rendelkezés – ettől természetesen korántsem független – szocioökonómiai struktúrájaként, akkor a második világháború utáni hazai társadalomkutatási hagyományban Józsa Péter műve megkerülhetetlennek bizonyul. A társadalom kulturális-kommunikációs szerveződése természetesen nem „lebeg szabadon”,

nem független az objektív gazdasági-társadalmi és politikai javaktól, intézményektől és szerkezetektől. Mégis tagadhatatlan, hogy ez – a kor nyelvén – „tudati” struktúráként, „felépítményi” szerkezetként, később jellemzően „szubjektív”, illetve „puha” szerveződésként felfogott kulturális-kommunikációs jelenségegyüttes *viszonylag önállóan* szerveződik az „objektív”, „kemény” struktúráktól. Az autonómia foka, az öntörvényűség viszonylagosságának mértéke természetesen esetről- esetre változó, a kutatási probléma megfogalmazásától függő, empirikusan meghatározandó kérdés.

Kulturális-interakciós rétegződés – Angelusz Róbert és Tardos Róbert

„A hatvanas évek elejétől a rádióban és a televízióban egyre nagyobb figyelmet fordítottak a műsorpolitika hatásának elemzésére” – mondja egy interjúban Szecskő Tamás, az 1969-ben megalakuló Tömegkommunikációs Kutatóközpont vezetője (Szecskő 2007 [1987]: 33, 34). A politikai vezetés részéről ugyanakkor arra is igény mutatkozott, hogy az addig megszokottnál *megbízhatóbb* tájékoztatást szerezzen a közhangulatról, a közvélemény és a közgondolkodás alakulásáról, valamint a tömegkommunikáció hatásairól. „Az RTV [Rádió és Televízió] nagy szervezet, védettséget biztosított ennek a kényes munkának. A televíziózás tömegessé vált, a rádiózás elbizonytalanodott, kapkodás jellemezte. Kellett az információ a közönség viselkedéséről: ez létkérdés volt” (Szecskő 2007 [1987]: 34; vö.: Terestyéni 2010). A Tömegkommunikációs Kutatóközpont megszervezésével megbízott Szecskő Tamás 1967–68-ban ösztöndíjjal az Egyesült Államokban tanult. Az „USA-ból már úgy jöttem meg, hogy hozzá kellett fogni a Tömegkommunikációs Kutatóintézet megszervezéséhez” – mondta (Szecskő 2007 [1987]: 34).

Angelusz Róbert és Tardos Róbert az alapítástól, 1969-től kezdve a Tömegkommunikációs Kutatóközpont (TK) munkatársai, 1976-ban publikáltak először együtt közös tanulmányt. Nézeteik egy évtizedes együttműködésben, közös kutatómunkában csiszolódtak össze, mire a nyolcvanas évek derekán egy nagyobb közös vállalkozásba fogtak. A Tömegkommunikációs Kutatóközpont utódjaként létrehozott Magyar Közvéleménykutató Intézet, valamint a nyolcvanas évek közepén megalapított TÁRKI együttműködésében 1986 és 1987 tavaszán két lépcsőben elvégzett, három-ezer megkérdezettet érintő adatfelvételen alapult az a *Miliók* elnevezésű vizsgálat, amelynek elméleti-koncepcionális kerete előbb a „kulturális-kommunikációs”, majd a „kulturális-interakciós rétegződés” nevet kapta (vö.: Angelusz–Tardos 1987, 1991 [1987]). A nyilvánossággal, a közvéleménnyel, a tömegkommunikáció társadalmi összefüggéseinek elemzésével összekapcsolt „kommunikációs rétegződés” koncepciója Angelusz Róbertnél már a nyolcvanas évek elején megjelent – tanúsítja ezt *Kommunikáló társadalom* című monográfiája is (Angelusz 1983). Tardos Róberttel közösen jegyzett kutatási tervezetükben egy „kifejezetten tudásszociológiai szempontú rétegződésmodell konstruálását” célozták meg (Angelusz–Tardos 1991 [1987]: 9).

A szerzőpáros úgy látta, hogy a tudásszociológiai, illetve véleményvizsgálatok az általuk felhasznált eszközökkel – az esetek többségében nem kulturális, illetve tudásszociológiai elemzésre kimunkált rétegződés-modellekkel – a vélemények, gondolkodásmódok különbségeit csak nagyon kis mértékben képesek magyarázni (Angelusz–Tardos 1991 [1987]: 9). Az egyenlőtlenségek megragadására szerkesztett rétegződésmodellek *e vonatkozásban* kudarcot vallanak. A kutatók tapasztalatai szerint a „Hasonló gazdasági státusban lévő emberek nézetrendszerei, ideológiái viszonylag élesen elkülönülhetnek, miközben viszonylag eltérő pozíciókhoz hasonló értékek, mentalitások kapcsolódhatnak” (Angelusz–Tardos 1991 [1987]: 9). Ennek oka, hogy a „nézetek hasonlósága, közössége mögött interakciós kapcsolatok, hasonló kommunikációs csatornák igénybevétele, az ezeken alapuló nézetek közeledése, a kulturális minták, tapasztalatok, élmények közössége áll” (Angelusz–Tardos 1991 [1987]: 9).

Angelusz Róbert és Tardos Róbert tehát olyan tudásszociológiai rétegződésmodell kidolgozására törekedtek, amely éppen a különféle vélemények, nézetek és ideológiák pluralitásának *empirikus* magyarázatára alkalmas. Minthogy pedig – tapasztalataik szerint – ez nem vág egybe az erőforrás-eloszlás struktúrájával, új utat kerestek: „A kulturális-kommunikációs rétegződés felfogásunk szerint mindenekelőtt abban tér el a különböző típusú, egyenlőtlenségen alapuló rétegződésmodellektől, hogy olyan interakciós, ill. mentalitáscsoportokon alapul, amelyek nem ragadhatók meg csupán a több-kevesebb dimenziójában; az ilyen típusú tagolódásban az azonosság–mátság legalább ilyen szerepet játszik” (Angelusz–Tardos 1991 [1987]: 11–12).

A „több-kevesebb” (vagyis a *vertikális* tagolódás elve) mellett így megjelenik a társadalmi érintkezés *horizontális* szerveződési elve (az „azonosság–mátság”): „Az iskolázottságtól nem függetlenül, de részben azt is keresztezve, rajzolódnak ki azok a hasonló *érdeklődési irányok* által jellemezhető csoportok, amelyekben a szabadidő-felhasználás, az ízlés, a téma-irányultság közössége közvetlen interakciós alapot képez” (Angelusz–Tardos 1991 [1987]: 10–11). Nem másról van itt szó tehát, mint a hasonló érdeklődés, időtöltés vagy nézetek alapján képződő egyesületek, klubok, társaságok, szervezetek interakciós csoportokat képző formáiról (Angelusz–Tardos 1991 [1987]: 10–11). Hasonlóan Józsa Péter „kulturális blokk”-koncepciójához, e definíció a társadalmi miliók meghatározása is lehetne. A miliók sajátossága, hogy nem elsősorban a különféle erőforrások eloszlása alapján – jobbra a kutatók alapján – meghatározott „csoportosítást” fejezik ki (többek az egymással ekvivalens pozíciók összegénél). A miliók elvben tényleges interakciós közösségek, valóságos, „effektív” csoportok, nem pusztán „látens”, kutatói csoportosítások (Angelusz–Tardos 1991 [1987]: 12). Szintén a miliók jellemzője, hogy inkább relacionálisan, mintsem pozicionálisan szerveződnek: „Olyan csoportokra gondolunk, amelyekben belül – noha a közvetlen személyes ismertség már csak a csoport mérete miatt sem jellemző – hasonló jellegű kontaktsaik alapján a csoporttagoknak nagyobb az esélyük az egymással való interakciókra, mint más csoportok tagjaival” (Angelusz–Tardos 1991 [1987]: 13).

Mindez azonban természetesen nem jelenti azt, hogy a miliók az erőforrások eloszlásától *teljes egészében függetlenül szerveződnének*. Mint láttuk, Józsa Péternél sem jelentette ezt. Az interakciós csoportok tendenciaszerűen *keresztbe metszik* az erőforrás-eloszláson alapuló hierarchiákat, mégsem függetlenednek tőle: „Az érdeklődési irányok horizontális tagolódása mellett – különböző társadalmakban eltérő mértékben – kialakulnak különböző klasszifikációs mechanizmusok által vertikálisan tagolt életstílus-csoportok is” (Angelusz–Tardos 1991 [1987]: 11). A miliók – akárcsak a kulturális blokkok – szerveződése tehát csak *viszonylag autonóm*: „Mélyreható társadalmi változások, nagysodrású mobilitási folyamatok lazítják a kapcsolatrendszerek merev hierarchikus kötöttségét, nyitottabb szociometrikus alakzatokat hoznak létre, megnövelve az interakciós-kommunikációs szerkezetek relatív önállóságát, súlyát a gazdasági-pozicionális szerkezetekhez képest” (Angelusz–Tardos 1991 [1987]: 9). Hozzáteszik: „A társas-kommunikációs helyzet a gondolkodásmódok, viselkedésmin-ták, normák kialakításában a gazdasági helyzethez képest viszonylag önálló jelentőségre tesz szert” (Angelusz–Tardos 1991 [1987]: 9).

A társadalmi teret egyszerre horizontálisan és vertikálisan tagoló miliók így végső soron nem mások, mint a legszűkebb, személyes kapcsolatok mikrohálójából összekapcsolódó szélesebb, kiterjedtebb hálózatok. „E kapcsolatok a bennük részt vevők számára egyaránt jelenthetnek bizonyos erőforrást (összeköttetést, védelmet), és társas terepet kommunikációs, affiliációs igényeik kielégítésére. Egy ember ilyen értelemben vett társas-társadalmi helyzete e kapcsolatok természetétől, sűrűségétől, kölcsönösségétől, a kötelekeket hordozó csoportok mibenlététől függ” (Angelusz–Tardos 1991 [1987]: 12). A nemzetközi szociológiában is a nyolcvanas években megélenkülő kapcsolathálózat-kutatás kortársaiként hozzáteszik: „Az emberek társadalmi helyzete azoknak a személyes kapcsolatoknak a hálózatán keresztül is megközelíthető, amelyek a mindennapi életben bizonyos jelentőséggel bíró érintkezéseken alapulnak” (Angelusz–Tardos 1991 [1987]: 12). Tudják ugyanis, hogy e kontaktusoknak nemcsak a közvetlen személyes milió szempontjából van jelentőségük, hanem egyben „hidakat”, közvetítő utakat is képeznek további csoportok, tágabb társadalmi alakzatok felé. „Így például az ismerősök ismerősei – mint meghosszabbított szálak – már nem teljesen »idegenek«, hanem az ismerősökön keresztül viszonylag könnyen megközelíthetőek” (Angelusz–Tardos 1991 [1987]: 12).

Felmerülhet ugyanakkor a kérdés: hogyan rekonstruálhatók ilyen nagyobb, összefüggő hálózatok? Milyen módon lehetséges miliókat s azok kapcsolódásait egyaránt feltérképezni? „A nehézségek főként azzal kapcsolatosak, hogy a reprezentatív survey-felvételek az organikus személyes kapcsolatokat csak egy-egy – egymástól elkülönülő – ponton ragadják meg” (Angelusz–Tardos 1991 [1987]: 12–13). A problémát módszerek kombinált felhasználásával igyekeznek kezelni: „A feladat az, hogy a hagyományos kiscsoportos megközelítés egyes intenzív módszereit úgy kapcsoljuk össze a makroszociológiai vizsgálatok reprezentatív felvételi lehetőségeivel, hogy a személyes környezet csoportosságainak számbavételével az atomisztikus min-

taelemeket egy organikus viszonylatrendszerhez közelíthessük” (Angelusz–Tardos 1991 [1987]: 13). A reprezentatív mintákból kiindulva ennek érdekében feltárták a mintába kerültek releváns személyes kapcsolatait, valamint a megkérdezettek közlése alapján e társak alapvető társadalmi-demográfiai ismérveit (például a foglalkozásukat, lakóhelyüket, korukat, nemüket) is. „Így nemcsak a személyes, »egocentrikus« hálózatokról jutunk reprezentatív érvényű adatokhoz, hanem abban a vonatkozásban is, hogy a fenti ismérvek alapján milyen státuszú emberek vannak egymással közvetlen interakciós kapcsolatban, tehát a populáció mely szegmentumai sűrűsödnek társadalmi makrocsoportokká” (Angelusz–Tardos 1991 [1987]: 13). A kulturális-kommunikációs rétegződés társadalomképét az így kirajzolódó interakciós csoportok alkotják (Angelusz–Tardos 1991 [1987]: 13).

Vizsgálatukban az alábbi miliótípusokat vették figyelembe: (1) családi milió; (2) baráti-ismerősi milió; (3) munkahelyi milió; (4) egyéb szervezeti milió (Angelusz–Tardos 1991 [1987]: 16). Mark Granovetter vizsgálata (1973) nyomán az „erős” kötések mellett a „gyenge kötésű kapcsolatok gazdagsága vagy szegénysége” is vizsgálatuk fókuszában állt (Angelusz–Tardos 1991 [1987]: 16). Előzetes várakozásaik szerint kutatásukból „olyan típusú eredmények adódhatnak, hogy a »humánértelmiségiek«, a »fiatal humánértelmiségiek« vagy a »városi humánértelmiségiek« – és folytathatnánk a sort – alkotnak egy-egy interakciós csoportot” (Angelusz–Tardos 1991 [1987]: 17, vö.: Granovetter 1973; Angelusz–Tardos 1991: 74–90). Angelusz Róbert és Tardos Róbert kulturális-interakciós rétegződéskonceptiója tehát jól láthatóan igen közel áll Józsa Péter „kulturális blokkok” rekonstrukcióját célzó kutatási tervezetéhez. Módszereiben – különösen a hálózat kutatás eljárásainak alkalmazásában – ugyanakkor túl is mutat rajta. A társadalmi kapcsolathálózatok *relacionális*, és a különféle erőforrásokkal és attribútumokkal jellemezhető egyének *pozicionális* vizsgálatának összekapcsolása (másként: a *hálózat-* vagy *struktúra-* és a *rétegződés* kutatás eszközeinek együttkezelése), ahogyan azt recenszensük, Böröcz József megjegyzi, nemzetközileg nem példa nélküli ugyan, a hazai társadalomkutatásban azonban úttörő és mintaadó innováció (Böröcz 1993: 444–446).

Volt azonban Angelusz és Tardos kutatási tervében a kulturális-kommunikációs rétegződésnek egy – a különféle „tudásstílusok” megkülönböztetéséből eredő – további komponense is. Feltételezték, hogy a kulturális-kommunikációs rétegződésnek van egy másik alapvető összetevője is: a *funkcióik, irányultságuk szerint* eltérő tudásstílusok. „E tudásstílusokat az általuk hangsúlyozott jellegzetes »*produktumok*« alapján a következőképp jelölhetjük meg: 1. kognitív-instrumentális tudás; 2. kapcsolatteremtő-önprezentációs tudás; 3. szimbolikus-reprezentációs tudás” (Angelusz–Tardos 1991 [1987]: 18). E tudásstílusok, illetve ezek kombinációinak birtoklása feltevésük szerint eltérő pozíciókat határoz meg a kulturális-kommunikációs rétegződésben.

Az első a *kognitív-instrumentális tudás*. Ennek „produktuma bármely tárgyas természetű dolog, mű, akár fizikai, akár szellemi tevékenységen alapul” (Angelusz–Tardos 1991 [1987]: 18). Ebbe éppúgy beletartozik például egy ház tervrajza, a felépített

ház, mint egy ebéd, egy szakszerű ügyintézés vagy egy felfedezés (Angelusz–Tardos 1991 [1987]: 18). Ez – mint írják – mindenekelőtt az iskolában és a különböző munkatevékenységek során sajátítható el.

A második a *kapcsolatteremtő-önprezentációs tudás*, amelynek fő „produktuma a hatás, a megteremtett személyes befolyás, a személyes vonzás megnövekedése a társas mezőben” (Angelusz–Tardos 1991 [1987]: 18). Forrásai olyan magasra értékelt készségek lehetnek, mint a humor, eredetiség, szuggesztív beszédképesség, vagyis mindazon jártasságok, amelyek szórakoztatásra, hatáskeltésre alkalmasak (Angelusz–Tardos 1991 [1987]: 18). Ennek kialakulásában és fejlődésében a kortárs csoportok, a társaságok és mindenekelőtt természetesen a család játszik döntő szerepet (akárcsak a többi esetben).

Végül a harmadik a *szimbolikus-reprezentatív tudás*, amelynek „eredménye a társadalmi helyzet kifejezése, a sajátos érdekek, értékek »kódexszerű« kifejezése, érvényesítése, az identitás, a határ-megkülönböztetés kimunkálása, fenntartása” (Angelusz–Tardos 1991 [1987]: 18). Ez elsősorban a társadalmi szimbólumok, ideológiák, csoport hagyományok, ceremóniák, szerepek ismeretén, megfelelő használatán és az ezeknek megfelelő viselkedésmódok, stílusok, eljárások elsajátításán, betartásán alapul (Angelusz–Tardos 1991 [1987]: 18). E tudásstílushoz a szerzők szerint már sokkal nehezebben rendelhető tudásközvetítő-szocializációs intézmény: „Az idetartozó készségek, ismeretek zömmel közvetlenül, személyes formában azokban a csoportokban, körökben sajátíthatók el, amelyek a specifikus szimbólumokat kialakítják, fenntartják” (Angelusz–Tardos 1991 [1987]: 19).

A különféle tudásstílusokhoz kapcsolódó tevékenységfajták, kulturális intézmények, tárgyi-környezeti elemek elhatárolásával a szerzők részleteiben is kifejtik a különféle művek, hatások és szereplők társadalmi jelentőségét, a rétegződés rendszerében játszott szerepét (Angelusz–Tardos 1991 [1987]: 21–23). „Az empirikus vizsgálat feladata a tudásstílus vertikális és horizontális dimenziója viszonylagos szerepének részletesebb, témánkénti feltárása” (Angelusz–Tardos 1991 [1987]: 23, vö. 1991: 100–117).

Ami azonban a kutatási tervezetet illeti, a koncepciót összefoglaló feltevés a következőképpen összegezzhető: „Saját kutatásaink és a szociológiai irodalom tapasztalatai alapján feltételezzük, hogy a nézetrendszereket, mentalitásmódokat meghatározó csoportok három alaptényező: 1. a gazdasági pozíciók, 2. a tudások, kulturális készségek, jártasságok stílusa, irányultsága [a tudásstílusok] és 3. a társas-társadalmi milió, a kapcsolatok hálózata alapján írhatók le” (Angelusz–Tardos 1991 [1987]: 11). Feltételezzük, hogy mindhárom komponensnek jelentős saját hatása van, vagyis hogy „a mai magyar társadalomban a gondolkodásmódok kialakulásában a gazdasági pozíciók mellett a (fenti értelemben vett) tudásstílusoknak és a társadalmi milióknak, a társas-társadalmi hálózatoknak (»networköknek«) viszonylag önálló, közvetlen szerepük van” (Angelusz–Tardos 1991 [1987]: 11). Mégis, mint korábban beláttuk, a gazdasági pozíciók jelentőségét *viszonylag korlátozott*nak tételezzük.

Angelusz Róbert és Tardos Róbert *Hálózatok, stílusok, struktúrák* című kötete a benne foglalt kutatási tervezettel és az első, ennek keretében készült tanulmányokkal

együtt ilyen módon szintén mérföldkő a hazai társadalomkutatásban. Mint azonban arra a kötetet egyértelműen elismeréssel fogadó recenzens, Böröcz József is rámutatott, a kutatási projekt az esetükben sem tekinthető befejezettnek. A rendkívül érdekes és gondolatgazdag elemzések (ekkor még) nem álltak össze egy egységes, „a kapcsolathálózatok és a rétegződés problémájáról” szóló „valódi, azaz a középszintű társadalomelméleti kérdések szerint szervezett szociológiai” művé (Böröcz 1993: 449). Társadalomképként, kutatási tervezetként az eredmény mégis vitathatatlanul különleges és rendkívül inspiráló. A mű iránt érdeklődő olvasóközönség néhány éve a kötet új kiadásából is inspirációt meríthet (Angelusz–Tardos 2012 [1991], 2016 [1991]). E kutatási kezdeményezés pedig követőkre is talált: az elmúlt évtizedben kutatók újabb generációja lépett e korai kezdeményezés nyomába (vö. Tardos 2008; Kmetty–Koltai 2016; Kmetty–Koltai–Tardos 2017; Kmetty–Tardos–Albert–Dávid 2018).

Összefoglalás és következtetések

Angelusz Róbert és Tardos Róbert, illetve Józsa Péter szemléletmódja és fogalomhasználata természetesen nem implikálja más hazai társadalomszerkezet-felfogások elvetését, diszkreditálását vagy megkérdőjelezését. Egy állásfoglalásból nem következik szükségképpen más álláspontok tagadása vagy cáfolata. Némiképp eltérő kutatási kérdéseikre más módon keresnek válaszokat. Konceptióikból a kulturális tagolódás olyan „finomabb” összefüggéseire érzékeny társadalomkép rajzolódik ki, amely a komplex jelentéssel bíró jelenségek (műalkotások, személyes érdeklődési körök, kommunikatív irányultságok, világnézeti elkötelezettségek, kapcsolathálózati mintázatok, pszichoszociális diszpozíciók) *társas értelmezését és értelmezettségét* is bevonja a társadalomszerveződést meghatározó tényezők közé.

A kulturális blokkok és miliók keresésének általuk járt útja így elsősorban másfajta összefüggésekre nyitott, mint a társadalmilag releváns erőforrások egyenlőtlen eloszlását strukturálisan értelmezni és magyarázni kívánó társadalomszerkezet-felfogások. Ennyiben tehát e kutatási tervek nem helyezik hatályon kívül a Ferge Zsuzsa nevéhez kapcsolódó „munkajelleg-csoportokat”, sem a Hegedüs András, Andorka Rudolf, Kemény István és az 1975 utáni Kolosi Tamás preferálta „rétegeket”.⁷ Nem hitelteleníti sem a Szelényi Iván és Konrád György, sem a Kolosi Tamás által 1975-ig következetesen érvényesített (részint weberi, részint marxi) „osztályszempontú” vizsgálatot, mint ahogyan – a weberi *Stände* értelmében vett – „rendek” rekonstrukciójára irányuló elemzést sem (Kolosi 1971, 1974; Konrád–Szelényi 1989 [1974]). Nem mondanak ellent annak sem, amit a nyolcvanas években Kolosi Tamás „strukturális”, illetve „státuscsoportoknak” nevezett el (Kolosi 1982, 1986, 1987).

E tanulmány kutatási kérdésére (milyen társadalomkép és a társadalmi cselekvők milyen felfogása rajzolódik ki e két kutatási koncepcióból?) röviden tehát a következő

7 Csak a tárgyhoz legszorosabban kapcsolódó munkákat hivatkozva: Ferge (1969, 2002); Hegedüs (1966); Andorka (1970, 1995); Kemény (1990 [1972]); Kolosi (1987, 1988); Mód–Ferge–Láng–Kemény (1966).

választ adhatjuk: a kulturális blokkokat és miliókat a valóságos, vagy nagy valószínűséggel aktualizálódó *mindennapi társas relációk* definiálják. A kulturális blokkok és miliók a valóságot s benne a kulturális jelenségeket, műalkotásokat hasonlóan észlelő, értelmező, szelektáló és feldolgozó társadalmi cselekvők élményeinek kölcsönös megosztása révén ízléskultúrákat alkotnak (Wessely 1998: 22). Ezen ízléskultúrák struktúrája a társadalom kulturális tagolódásának térképeként a hatalom, az erőforrások eloszlása, illetve az életesélyek egyenlőtlensége mentén kirajzolódó társadalomképtől eltérő, de annak legitimitását meg nem kérdőjelező önálló társadalomképet alkot (Berger 2008b).

Abstract: This paper examines the first Hungarian research initiatives to explore the cultural differentiation of Hungarian society. It analyses two research projects in details. In the first one Péter Józsa tried to explore the “cultural blocks” of Budapest in the seventies. The other one was the project of Róbert Angelusz and Róbert Tardos, who attempted to study the “cultural-interactional stratification” of the Hungarian society in the eighties. In this research project they tried to identify “social milieus” in Hungary. This paper scrutinizes the concept of society and the implicit presumptions about social actors inherent in these two research projects?

Keywords: cultural blocks, social milieus, cultural differentiation, cultural-interactional stratification, social structure, Péter Józsa, Róbert Angelusz, Róbert Tardos

Irodalom

- A. Gergely A. (1995): Kommunikációs jelentés és politikai kulturális blokkok. In S. Nagy K. (szerk.): *Józsa Péter emlékkönyv*. Budapest: Magyar Szociológiai Társaság Művészetszociológiai Szakosztály – Budapesti Műszaki Egyetem Szociológia Tanszék, 16–36.
- Andorka R. (1970): *A társadalmi átrétegződés és demográfiai hatásai Magyarországon II*. Budapest: KSH Népeségtudományi Kutatóintézet.
- Andorka R. (1995): A rétegződésemélet haszna a mai magyar társadalom kutatásában. (Németből fordította: Lafferthon Éva.) In Andorka R. – Hradil, S. – Peschar, J. L. (szerk.): *Társadalmi rétegződés*. Budapest: Aula Kiadó, 33–65.
- Angelusz R. (1983): *Kommunikáló társadalom*. Budapest: Gondolat Könyvkiadó.
- Angelusz R. – Tardos R. (1987): Kulturális-kommunikációs rétegződés. *Szociológia*, 16(2): 209–231.
- Angelusz R. – Tardos R. (1991 [1987]): Kulturális-interakciós rétegződés. Kutatási tervezet. In uók.: *Hálózatok, stílusok, struktúrák*. Budapest: ELTE Szociológiai Intézet–Magyar Közvéleménykutató Intézet, 9–32.
- Angelusz R. – Tardos R. (1991): *Hálózatok, stílusok, struktúrák*. Budapest: ELTE Szociológiai Intézet–Magyar Közvéleménykutató Intézet.
- Angelusz R. – Tardos R. (2012 [1991]): *Hálózatok, stílusok, struktúrák*. Budapest: ELTE Angelusz Róbert Társadalomtudományi Szakkollégium, 2., javított kiadás.
- Angelusz R. – Tardos R. (2016 [1991]): *Hálózatok, stílusok, struktúrák*. Budapest: ELTE Angelusz Róbert Társadalomtudományi Szakkollégium, 3., javított kiadás.

- Berger V. (2007): Konstruktivista és bourdieu-i megközelítések vonzásában. Gerhard Schulze cselekvés- és tudásszociológiai modellje. In Némedi D. – Szabari V. (szerk.): *Kötő-jelek 2006*. Budapest: ELTE TáTK Szociológiai Doktori Iskola, 31–53.
- Berger V. (2008a): A középosztályosodás értelmezési kísérletei a német szociológiában. *Századvég*, (új folyam) 13(49): 51–93.
- Berger V. (2008b): Életstílus- és miliókutatások a német szociológiában. A hagyományos struktúramodellek alternatívái? *Replika*, 19(64–65): 115–130.
- Bourdieu, P. (1978 [1968]): A művészeti észlelés szociológiai elméletének elemei. (Ford.: Józsa P.) In Józsa P. (szerk.): *Művészetszociológia. Válogatott tanulmányok*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 175–200.
- Bourdieu, P. (1982 [1979]): *Die feinen Unterschiede. Kritik der gesellschaftlichen Urteilskraft. [La distinction.]* Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag.
- Bourdieu, P. (2010 [1979]): A habitus és az életstílusok tere. *Replika*, 21(72): 49–94.
- Bukodi E. (2006): Társadalmunk szerkezete különböző nézőpontokból. In Kovách I. (szerk.): *Társadalmi metszetek. Érdekek és hatalmi viszonyok, individualizáció és egyenlőtlenség a mai Magyarországon*. Budapest: Napvilág Kiadó, 109–159.
- Bukodi E. – Róbert P. (2000): Vagyoni helyzet – kulturális fogyasztás. In Kolosi T. – Tóth I. Gy. – Vukovich Gy. (szerk.): *Társadalmi riport 2000*. Budapest: TÁRKI, 346–376.
- Böröcz J. (1993): Kapcsolataink rétegei. *Budapesti Könyvszemle*, 5(4): 444–449.
- Éber M. Á. (2007): *Élménytársadalom. Gerhard Schulze koncepciójának tudás- és társadalomelméleti összefüggéseiről*. Budapest: ELTE Társadalomtudományi Kar.
- Éber M. Á. (2008): Túl az élménytársadalmon? Avagy az élménytársadalom másfél évtizede. *Szociológiai Szemle*, 18(1): 41–68.
- Éber M. Á. (2013): Megkülönböztetett különbségek. A „magyar társadalom” tagolódásának és tagolásának vizsgálatához. (Doktori disszertáció.) Budapest: ELTE Társadalomtudományi Kar Szociológia Doktori Iskola.
- Fábián Z. – Róbert P. – Szívós P. (1998): Anyagi-jóléti státuscsoportok társadalmi miliói. In Kolosi T. – Tóth I. Gy. – Vukovich Gy. (szerk.): *Társadalmi riport 1998*. Budapest: TÁRKI, 72–91.
- Fábián Z. – Kolosi T. – Róbert P. (2000): Fogyasztás és életstílus. In Kolosi T. – Tóth I. Gy. – Vukovich Gy. (szerk.): *Társadalmi riport 2000*. Budapest: TÁRKI, 225–259.
- Ferge Zs. (1969): *Társadalmunk rétegződése. Elvek és tények*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Ferge Zs. (2002): Struktúra és egyenlőtlenségek a régi államszocializmusban és az újkapitalizmusban. *Szociológiai Szemle*, 12(4): 9–33.
- Granovetter, M. S. (1973): The strength of weak ties. *American Journal of Sociology*, 78(6): 1360–1380.
- Hegedüs A. (1966): *A szocialista társadalom struktúrájáról*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Józsa P. (ford.) (1963): *A kibernetika filozófiai problémái*. Budapest: Gondolat Könyvkiadó.

- Józsa P. (1976 [1963]): Gyakorlat és megismerés. In uő.: *Kód – kultúra – kommunikáció*. Budapest: Népművelési Propaganda Iroda, 27–41.
- Józsa P. (1976 [1967]): Determinizmus és társadalmi tudat. In uő.: *Kód – kultúra – kommunikáció*. Budapest: Népművelési Propaganda Iroda, 42–51.
- Józsa P. (1976 [1968]): A társadalmi élet közege és a kultúra. A társadalom arcukat kialakító mechanizmus problémájához. In uő.: *Kód – kultúra – kommunikáció*. Budapest: Népművelési Propaganda Iroda, 52–73.
- Józsa P. (1974 [1970]): Tipikus beállítottságot mutató csoportok a kulturális javak fogyasztása terén Budapesten („kulturális blokkok”). A kulturális fogyasztásban érvényesülő szelekciós és feldolgozó mechanizmusok összefüggése az általános mentalitással és az értékrendszerrel. Kutatási tervezet. (1970) In uő.: *Esztétikai alkotások társadalmi hatása. Tanulmányok és kutatási beszámolók*. Budapest: Népművelési Propaganda Iroda, 7–19.
- Józsa P. (1986 [1970]): A kulturális javak fogyasztása a fejlett társadalmakban. In uő.: *Az esztétikai élmény nyomában. Művészetszociológiai és szemiotikai tanulmányok*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 59–70.
- Józsa P. (1986 [1972]): A tömegkultúra problémái. In uő.: *Az esztétikai élmény nyomában. Művészetszociológiai és szemiotikai tanulmányok*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 71–82.
- Józsa P. (1972): *Kulturális blokkok Budapesten. A kutatás kiindulópontja, hipotézisei, tervezete, vázlatos ismertetése és néhány részeredménye*. I. kötet. Budapest: Népművelési Intézet Kutatási Osztály.
- Józsa P. (1973): *Kulturális blokkok Budapesten. Részeredmények*. III. kötet. Budapest: Népművelési Intézet Kutatási Osztály.
- Józsa P. (1974): *Esztétikai alkotások társadalmi hatása. Tanulmányok és kutatási beszámolók*. Budapest: Népművelési Propaganda Iroda.
- Józsa P. (1974a): Előszó. In uő.: *Esztétikai alkotások társadalmi hatása. Tanulmányok és kutatási beszámolók*. Budapest: Népművelési Propaganda Iroda, 5–6.
- Józsa P. (1974b): A kutatássorozat tartalmi és metodikai felépítése és a felvételek számszerű adatai. In uő.: *Esztétikai alkotások társadalmi hatása. Tanulmányok és kutatási beszámolók*. Budapest: Népművelési Propaganda Iroda, 41–50.
- Józsa P. (1976 [1974]): Lehetséges és szükséges-e egy általános társadalmi kommunikációtudomány? A jelenlegi kommunikációelméletek bírálata és távlatok. Kutatási koncepció. In uő.: *Kód – kultúra – kommunikáció*. Budapest: Népművelési Propaganda Iroda, 128–135.
- Józsa P. (szerk.) (1975a): *Kulturális blokkok Budapesten. A kutatássorozat dokumentációja kérdőívek és kódutasítások*. 1. kötet. Budapest: Népművelési Intézet Kutatási Osztály.
- Józsa P. (szerk.) (1975b): *Kulturális blokkok Budapesten. A kutatás-sorozat dokumentációja kérdőívek és kódutasítások*. 2. kötet. Budapest: Népművelési Intézet Kutatási Osztály.
- Józsa P. (1976 [1975]): A társadalmi kommunikáció és a kultúra egységes elmélete felé. In uő.: *Kód – kultúra – kommunikáció*. Budapest: Népművelési Propaganda Iroda, 7–24.

- Józsa P. (1976): *Kód – kultúra – kommunikáció*. Budapest: Népművelési Propaganda Iroda.
- Józsa P. (1986 [1976]): Az esztétikai értékek társadalmi kommunikációjának mechanizmusai. In uő.: *Az esztétikai élmény nyomában. Művészetszociológiai és szemiotikai tanulmányok*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 96–112.
- Józsa P. (1986 [1978]): Bevezetés. In uő.: *Az esztétikai élmény nyomában. Művészetszociológiai és szemiotikai tanulmányok*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 9–10.
- Józsa P. (1986): *Az esztétikai élmény nyomában. Művészetszociológiai és szemiotikai tanulmányok*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Kamarás I. (2002): Józsa Péter művészetszociológiai munkássága. *Szociológiai Szemle*, 12(1): 106–121.
- Kapitány Á. – Kapitány G. (1995): Kulturális-műveltségi blokkok a társadalomban. In S. Nagy K. (szerk.): *Józsa Péter emlékkönyv*. Budapest: Magyar Szociológiai Társaság Művészetszociológiai Szakosztály–Budapesti Műszaki Egyetem Szociológia Tanszék, 91–106.
- Kapitány B. – Karácsony G. – Kovách I. – Róbert P. (2007): Társadalmi szerkezet – szociológiai modellek. Karácsony Gergellyel, Kovách Imrével és Róbert Péterrel Kapitány Balázs beszélgetett. *Századvég*, (új folyam) 12(44): 165–192.
- Kemény I. (1990 [1972]): A magyar munkásosztály rétegződése. In uő.: *Velük nevelkedt a gép. Magyar munkások a hetvenes évek elején*. Budapest: VITA, 7–20.
- Kindler J. – Kiss I. (szerk.) (1969): *Rendszerelmélet. Válogatott tanulmányok*. (Ford.: Józsa Péter.) Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Kmetty Z. – Koltai J. (2016): Státuszszelérés, társas támogatás, társadalmi törésvonalak: A kapcsolathálózati integráció aspektusai. *socio.hu – Társadalomtudományi Szemle*, 6(3): 1–21.
- Kmetty, Z. – Koltai, J. – Tardos, R. (2017): Core ties homophily and sociocultural divides in Hungary from 1987 to 2015. *International Journal of Sociology*, 47(3): 228–249.
- Kmetty, Z. – Tardos, R. – Albert, F. – Dávid, B. (2018): Mapping social milieus and cohesion patterns between 1997 and 2014. Exploiting the potential of the occupational position generator. *Social Networks*, 55: 116–129.
- Kolosi T. (1971): *A társadalmi struktúra marxista elméletéhez*. Budapest: Társadalomtudományi Intézet.
- Kolosi T. (1974): *Társadalmi struktúra és szocializmus*. Budapest: Kossuth Könyvkiadó.
- Kolosi T. (1982): A strukturális viszonyok körvonalai. *Valóság*, 25(11): 1–17.
- Kolosi T. (1986): Strukturális csoportok és reform. *Valóság*, 29(7): 19–31.
- Kolosi T. (1987): *Tagolt társadalom. Struktúra, rétegződés, egyenlőtlenség Magyarországon*. Budapest: Gondolat Könyvkiadó.
- Kolosi T. (1988): Társadalmi struktúra és rétegződés. In Gábor L. (szerk.): *Egyenlőtlen helyzetek*. Budapest: Kossuth Könyvkiadó, 13–62.
- Kolozsi Á. (2006): Művelődés – befogadás. Egy Bourdieu-interpretáció. (Előadásszöveg.) Szeged: VIII. Közművelődési Nyári Egyetem, 2006. július 6. (http://www.shp.hu/hpc/userfiles/knye/2006_kolozsi.rtf). (Utolsó megtekintés: 2018. december 18.)

- Konrád Gy. – Szelényi I. (1989 [1978]): *Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz*. Budapest: Gondolat Könyvkiadó.
- Mód A.-né – Ferge S.-né – Láng Gy.-né – Kemény I. (1966): *Társadalmi rétegződés Magyarországon: 15 000 háztartás 1963. évi adatai*. Budapest: KSH. (Statisztikai Időszaki közlemények 90.)
- Róbert P. (2000a): Az életstílus meghatározottságának változása, 1982–1998. *Szociológiai Szemle*, 10(2): 17–37.
- Róbert P. (2000b): Kulturális fogyasztás. In Szívós P. – Tóth I. Gy. (szerk.): *Növekedés alulnézetben. TÁRKI Monitor-jelentések*. Budapest: TÁRKI, 83–98.
- S. Nagy K. (szerk.) (1995): *Józsa Péter emlékkönyv*. Budapest: Magyar Szociológiai Társaság Művészetszociológiai Szakosztály–Budapesti Műszaki Egyetem Szociológia Tanszék.
- Szecskő T. (2007 [1987]): Beszélgetés Szecskő Tamással. Időpont: 1987. február 6. In Szántó M.: *Hatalom, politika, társadalomtudomány. Interjúk a magyar szociológia újjászületésének körülményeiről az 1960-as években*. (Az interjúkat készítette: Szántó Miklós, szerk.: Rozgonyi Tamás.) Budapest: MTA Szociológiai Kutatóintézet, 32–36.
- Tardos R. (2008): Foglalkozás, milió, kapcsolathálózatok: külön világok? Egy tipológiai kísérlet körvonalai. *Századvég*, 13(50): 5–50.
- Terestyéni T. (2010): Volt egyszer egy Tömegkommunikációs Kutatóközpont... *Jelkép*, 3–4: 15–20.
- Vida Zs. (2008): Az autonóm életstílustól egy pluralizált társadalomkép felé. *Replika*, 19(64–65): 33–39.
- Wessely A. (1996): Élményhajhász társadalom. *Ex Symposion*, 4(8): 25–29.
- Wessely A. (1998): Előszó. A kultúra szociológiai tanulmányozása. In uő. (szerk.): *A kultúra szociológiája*. Budapest: Osiris Kiadó–Láthatatlan Kollégium, 7–27.
- Wessely A. – Róbert P. – Babarczy E. – Hadas M. – Kemény V. (2003 [2001]): Kultúra és társadalom. (A TEK20 Konferencia 3. napja, 2001. május 17.) *Fordulat*, (különszám) [március]: 110–154.

Az integrációs modell érvényessége

Kovách Imre, Szabó Andrea, Hajdu Gábor, Kristóf Luca,
Gerő Márton

Kovach.Imre@tk.mta.hu, Hajdu.Gabor@tk.mta.hu, marton.gero@tatk.elte.hu, Kristof.Luca@tk.mta.hu,
Szabo.Andrea@tk.mta.hu

Beérkezés: 2018. 03. 22.

Átdolgozott változat beérkezése: 2018. 08. 27.

Elfogadás: 2018. 09. 28.

Összefoglaló: A magyar társadalom integrációjáról és dezintegrációjáról szóló kutatásunk során létrehoztunk két, a magyar társadalom tagjait az integráció különböző dimenziói alapján csoportosító modellt: az integrációs, illetve az integrációs-normatív-funkcionalista modellt. Jelen tanulmányunk célja e két modell érvényességének vizsgálata és annak a hazai rétegződéskutatásban használt más rétegződésmodellek érvényességével való összehasonlítása. A tanulmányban így az általunk létrehozott két modell érvényességét a normatív-funkcionalista modellel, a státuszcsoportokkal és a látens osztálymodell érvényességével hasonlítjuk össze. Eredményeink szerint a különböző modellek eltérő területeken teljesítenek jól. Míg a normatív-funkcionalista modell és a státuszcsoportok inkább a társadalmi státuszhoz kapcsolódó tényezőkkel mutatnak erősebb összefüggést, addig az integrációs modell jobban magyarázza a szubjektív tényezőket.

Kulcsszavak: társadalmi integráció, rétegződés, konstruktumvaliditás

Bevezető és elméleti megjegyzések

A magyar társadalom integrációjáról és dezintegrációjáról szóló kutatásunk (Kovách 2017) során létrehoztunk két, a magyar társadalom tagjait az integráció különböző dimenziói alapján csoportosító modellt (Kovách et al. 2016; Kovách–Kristóf–Szabó 2017). Jelen tanulmányunk célja a magyar társadalom integrációjának és dezintegrációjának leírására használt ezen modellek, valamint a szociológiai kutatásokban korábban használt rétegződésmodellek érvényességének összehasonlítása és vizsgálata.

Az integrációs modell és a korábban használt modellek összehasonlításának egyik első eredménye az volt, hogy kitűnt: az integrációs modell használata jelentős módon bővíti a magyar társadalom valós tagozódásával kapcsolatos ismereteket, azokat új szempontokkal egészíti ki (Kovách et al. 2016). Az integrációs modell konstruálásához – a munkaerőpiachoz való kapcsolódást mérő változón túl – nem használtunk foglalkozásalapú változókat. Az egyik hipotézisünk az volt ugyanis, hogy a foglalkozásalapú modellekkel egyre kevésbé lehet a rétegződés szempontjából releváns társadalmi csoportokat leírni. A második lényeges eredményünk szerint a foglalkozásalapú csoportosítások (pl. a munkajellegcsoportok) csak korlátozottan képesek megragadni a más modellek által leírt különbségeket, köztük azokat is, amelyeket az integrációs modell megjelenít.

A fent idézett tanulmányunkban az integrációs modell és a korábban alkalmazott rétegsémák (munkajellegcsoportok, státuszcsoportok, látens osztálymodell) között nem találtunk erős statisztikai kapcsolatot. Az integrációs modell ebből következően mást mérhet és tehet értelmezhetővé, mint a korábban használt csoportosítások. A társadalmi egyenlőtlenségek kutatásakor elkerülhetetlen az integrációra vonatkozó információk figyelembevétele, de a korábbi modellek és foglalkozásalapú rétegződés-sémák is rendelkeznek magyarázóerővel. A társadalmi tagolódás releváns elemzéséhez a multimodellezést ajánlottuk. Kutatásunk korábbi szakaszában az integrációs modell és a munkajellegcsoportok (Ferge 1969), a státuszcsoportok (Kolosi 1987) és a látens osztálymodell (Albert et al. 2017) egymás közötti kapcsolatát elemeztük, ami alapján igazolni lehetett az integrációs modell használhatóságát. Adósak maradtunk azonban a különböző modellek érvényességének elemzésével. Jelen tanulmányunk elsődleges célja az integrációs modell és a magyar szociológiában bevett rétegződés-sémák validitásának mérése.

Érvényességi elméletek

Bailey (1988) mutat rá arra, hogy az „érvényesség” és a „megbízhatóság” fogalmi meglehetősen sokféle és változó jelentéssel bírnak a társadalomtudományokban. Igen nagyok a különbségek a használt fogalmak és módszerek között. Bailey tanulmánya tíz különböző érvényességvizsgálati megközelítést is felsorol, amelyek mind megalapozott statisztikai eljárást alkalmaznak. A szociológiai vizsgálatok többnyire olyan kétszintű modellt használnak az érvényesség mérésére, amely egy méretlen tulajdon-ság és az indikátorai közötti kapcsolat mértékére vonatkozik.

Bailey a háromszintű validitásvizsgálat mellett érvel. Az elméleti és az empirikus szint mellett külön indikátor – az operacionálizálási szint – bevezetését javasolja, ahol az indikátorszint leképezi mind az elméleti, mind az empirikus szinteket. A háromszintű validitásvizsgálatot Rose és Harrison (2007) alkalmazták a *European Socio-Economic Classification* modelljére. Magát a modellt a szerzők leírónak tekintik, amelynek nincs teoretikus megalapozása, és kevésbé alkalmas elemzési célokra. Használatának előnye, hogy könnyen áttekinthető és alkalmazható, az operacionálizálása egyszerű, jól sztenderdizált akadémiai és kormányzati célokra egyaránt, valamint a legtöbb társadalomtudományi eljárásnál érvényesebb kutatási eszközként működik.

Evans (1992) az Erikson–Goldthorpe–Portocarero-féle osztályséma érvényességét vizsgálva különbséget tesz a *kritériumvaliditás* és a *konstruktváliditás* között. A kritérium érvényesség azt vizsgálja, hogy egy elmélet megállapításainak mennyiben felel meg egy létrehozott csoportosítás. Az EGP-modell esetében a foglalkozási csoportok különbözőségének vizsgálata történt meg a munka autonómiája, az előrelépési esélyek, a munkahelyi vezető szerep és egy sor hasonló változó szerint. A konstruktváliditás annak a tesztelése, hogy egy létrehozott csoportosítás milyen mértékben függ össze olyan változókkal (például a kulturális fogyasztás vagy

a pártszimpátia), amelyekkel az elméleti megközelítések értelmében szoros kapcsolatban van. Evans a társadalmi osztályséma érvényességének az ellenőrzésére két további eljárást ajánl. Az egyik szerint az adott csoportokba sorolás előrejelző, prediktív képességét érdemes összehasonlítani más csoportosításoknak az osztályok jellegzetességeire vonatkozó prediktív erejével. A másik ajánlott eljárás az érvényességvizsgálat kiterjesztésére a társadalmi osztálysémát jellemző változók és olyan változók összefüggéseinek az elemzése, mint az osztályidentitás vagy például a pártszimpátia.

Az EGP-osztályséma érvényességének a vizsgálata több tanulmány tárgya volt (Birkelund–Goodman–Rose 1996; Evans–Mills 1998), amelyek elsősorban a séma közvetlenül nem megfigyelhető, látens dimenzióinak a felfedezésére vállalkoztak a közvetlenül megfigyelhető osztályjellegzetességek közötti modelleken keresztül. A látens osztályelemzés (Evans–Mills 2000) képes volt árnyalni az EGP-modell kategóriáit, ugyanakkor annak érvényességére vonatkozóan megnyugtató eredményre nem vezetett.

Tanulmányunk célja azonban nem csupán az, hogy elemezzük az integrációs modell érvényességét, hanem az is, hogy bemutassuk az egyes modellek különbözőségeit aszerint, hogy milyen tényezőket képesek megmagyarázni. A fenti vizsgálatok egyetlen modell érvényességére vonatkoznak, mi viszont az integrációs projekt adatain létrehoztuk a magyar szociológiában korábban használt fontosabb rétegződésmodelleket, így lehetőségünk nyílt ezek összehasonlítására is.

Az általunk alkalmazott módszer a konstruktumvaliditási vizsgálatokhoz hasonlít leginkább, hiszen a modellek összefüggéseit vizsgáljuk meg olyan változókkal, amelyek a modellekben nem szerepelnek, de feltehetőleg összefüggenek azokkal. Ugyanakkor különbözik is azoktól annyiban, hogy ezek a változók a szokásosnál több területet ölelnek fel: a munkával, foglalkozási pozícióval kapcsolatos kérdésektől a ki-rekesztettség dimenzióin át a politikai attitűdökig, valamint a társas környezettel és az étellel való elégedettségig terjednek. Az egyes modellek összefüggéseit feltáró vizsgálatunk alapján (Kovách et al. 2016) jelentős különbségeket várunk, hogy az egyes modellek milyen tényezőkkel mutatnak összefüggést. A foglalkozási pozíción alapuló modellek esetében (normatív-funkcionalista modell, státuszcsoporthoz) azt feltételezzük, hogy az anyagi egyenlőtlenségre utaló dimenziókkal mutatnak erősebb összefüggést. Adatbázisunk alapján e dimenziók közül a munkavégzés és az elhelyezkedés körülményeit, valamint az anyagi deprivációt vizsgáljuk meg. A látens osztálymodell és az integrációs modell esetében, melyek nem foglalkozásalapúak, azt várjuk, hogy az egyenlőtlenségek egyéb, nem elsősorban anyagi, inkább szubjektív dimenzióival mutatnak összefüggést. Ezek közül a politikai rendszer és az elit megítélését, a szubjektív elégedettséget, az élet különböző területeinek (család, munkahely) fontosságát és az általános bizalmi szintet vizsgáljuk meg tanulmányunkban.

A továbbiakban röviden bemutatjuk az összehasonlított modelleket, az összehasonlítás módszerét, majd annak eredményeit.

Az összehasonlított modellek bemutatása

Tanulmányunkban hatféle rétegződésmodellt hasonlítunk össze. Ezek kialakítása és a különböző csoportok részletes leírása megtalálható korábbi tanulmányunkban (Kovách et al. 2016). Itt most csak röviden foglaljuk össze a fő jellemzőiket.

Az integrációs modell

A társadalmi integráltság alapján csoportokat képző modellünk (Kovách et al. 2016) az egyének integráltságát három szinten vizsgálja. A *rendszerintegrációt*, azaz a társadalmi újratermelésben való részvételt, az egyéni cselekvések összehangoltságát a politikai részvétel, az intézményekbe vetett bizalom és a normakövetés változóival mértük. A *társadalmi szintű integrációt*, azaz a társadalomhoz és közösséghez való tartozást, együttműködést a munkaerőpiaci integráltságon, illetve a civil aktivitáson keresztül vizsgáltuk. A *személyközi integrációt* pedig a bizalmas kapcsolatok számával, a gyenge kötéseket diverzitásával, továbbá a szubjektív kirekesztettség érzésével mértük. Csoportjaink a következők: kapcsolatgazdag politikailag aktívak, lokálisan integráltak; munkaerőpiacon integráltak; rendszerintegráltak; gyengén integráltak; normakövető dezintegráltak; dezintegrált kirekesztettek.

Normatív-funkcionalista osztálymodell

A foglalkozásalapú osztálymodellek kurrens magyar verziója a normatív-funkcionalista osztálymodell (Huszár 2013), amely mintegy összesíti a munkajellegcsoportok és az EGP-modell kategóriáit is. Huszár a vezető-beosztott viszonyoknak és a képzettségnek központi jelentőséget tulajdonít. Az is fontos továbbá, hogy fizikai vagy szellemi, illetve kreatív vagy rutinjellegű munkáról van szó. A normatív-funkcionalista modell egyfelől horizontális módon elkülöníti egymástól a vállalkozók, az alkalmazottak, a munkanélküliek, a nyugdíjasok, illetve az egyéb inaktív csoportját. Másrészt pedig az alkalmazott és a vállalkozói csoportokon belüli (vertikális) hierarchiát tárja fel (közepes és nagyvállalkozó; kisvállalkozó, egyéni vállalkozó; vezetők, menedzserek; szakértők, értelmiségiek; egyéb szellemiek; szakmunkások; betanított munkások; segédmunkások; közmunkások; munkanélküliek; nyugdíjasok; egyéb inaktívak; tanulók).

Az integrációs-normatív-funkcionalista (INF-) modell

Az INF-modellt az integrációs modell és a normatív-funkcionalista séma összevonásával hoztuk létre, azt a felismerést követve, hogy a társadalmi integráció/dezintegráció nem kihagyható szempont a magyar társadalom valós tagolódásának az elemzéskor, de a foglalkozásalapú sémák is rendelkeznek bizonyos magyarázóerővel (Kovách–Kristóf–Szabó 2017). A két modell összevonását a klaszterelemzés több módszerével is megkíséreltük, de nem jutottunk statisztikailag érvényes és értelmezhető eredményhez. Végül a logikai összevonás és csoportképzés mellett döntöttünk, aminek következtében az eredeti integrációs modell egyes csoportjait szellemi, illetve fizikai munkát végzőkre bontottuk. Az INF-modell kategóriái így a következők: erősen integrált szellemi, erősen

integrált fizikai, lokálisan integrált, munkaerőpiacon integrált szellemi, munkaerőpiacon integrált fizikai, rendszerintegrált, gyengén integrált szellemi, gyengén integrált fizikai, normakövető dezintegrált, dezintegrált kirekesztett (a modell csoportjainak létrehozását és megoszlását lásd a Függelékben – *L.* és *M. táblázat*).

Státuszcsoporthok

A Kolosi-féle státuszcsoporthok (Kolosi 2000) logikáján alapuló modell a munkaerőpiaci pozíció (EGP-séma), az iskolázottság, a jövedelem, illetve a vagyoni (lakás, fogyasztás) és a kulturális életstílus (könyvek száma, kulturális aktivitás, üdülés) dimenzióival operál (felső-közép; jól kereső szellemi; jól kereső szakmunkás, kisvállalkozó; alsó-közép; jó lakású alsó; alacsony beosztású alkalmazottak; vidéki lecsúszottak; depriváltak).

Látens osztályok

A látens osztálymodell (Savage et al. 2013; Albert et al. 2017) a három bourdieu-i tőkétípus alapján képez társadalmi csoportokat. A gazdasági tőkét a jövedelem és a vagyon, a kulturális tőkét a magaskultúra, illetve az újkultúra fogyasztásának gyakoriságával, a társadalmi tőkét pedig a gyenge kötések diverzitásával és átlagos presztízsével operacionalizálja (elit; felső középosztály; vidéki értelmiség; dolgozó, feltörekvő fiatalok; kapcsolatszegény alsó középosztály; kapcsolatgazdag falusi alsó középosztály; leszakadók, depriváltak; mélyszegények).

Adatok és módszerek

Adatok

Az elemzéshez az „Integrációs és dezintegrációs folyamatok a magyar társadalomban” című OTKA-kutatás adatfelvételét használtuk. A felnőtt magyarországi lakosság körében végzett személyes, kérdőíves adatfelvételre 2015 tavaszán került sor. A kiinduló mintánk elemszáma 2687 fő volt. A minta utólagos rétegzéssel, életkor, nem, településtípus, régió és iskolai végzettség szerint reprezentatív.

Az összehasonlítás módszere

A modelleket aszerint hasonlítottuk össze, hogy milyen mértékben magyaráznak különböző témaköröket (munkaerőpiaci helyzet, strukturális helyzet és társadalmi státus, politikai attitűdök, kapcsolatok és társadalmi tőke, szubjektív jóllét). Eljárásunk a következő volt: minden modell esetében önálló OLS-becsléseket futtattunk, és azt vizsgáltuk, hogy mekkora az R^2 értéke, azaz a megmagyarázott hányad.¹ Mivel a négy

¹ A függő változóink egy része kétértékű vagy ordinális változó. Ezekben az esetekben logit, illetve ordered logit becsléseket is használtunk. Ahogy a szubjektív jóllét kapcsán korábbi elemzésekből feltételezhetjük (Ferrer-i-Carbonell–Frijters 2004), az ezekből levont következtetés azonos az OLS-becslésekből levonható következtetésekkel, így a könnyebb értelmezhetőség és az összehasonlíthatóság érdekében minden esetben az OLS-becslések eredményeit közöljük.

modell eltérő mértékben függ össze különböző demográfiai változókkal, amelyek a különböző függő változókkal szintén eltérő mértékben függenek össze,² ezért minden esetben először az alapvető demográfiai változókat, majd második lépésként az egyes modelleket vontuk be a magyarázó változók közé. A demográfiai változók a következők voltak: a kérdezett korcsoportja, neme, családi állapota, iskolai végzettsége, háztartásának nagysága, lakóhelyének fejlettsége.

A két magyarázóerő közti eltérés mutatja, hogy az egyes modellek az alapvető demográfiai jellemzőkön felül milyen mértékben magyarázzák az adott függő változót. Öt változócsoporthoz segítségével teszteltük a modelleket. Ezek: 1. munkaerőpiac, 2. strukturális helyzet, társadalmi státusz, 3. politika, 4. kapcsolatok, társadalmi tőke, valamint 5. szubjektív helyzet. A munkaerőpiaci státusz egyes dimenziói közül a szokatlan munkavégzést, a munkaszerződés létét/hiányát,³ az elhelyezkedési esélyek megítélését,⁴ valamint a munkával való elégedettséget választottuk ki.⁵ Mint látható, két objektív és két szubjektív, attitűdjellegű kérdés tesztelése történik.

A státuszpozíciót három tényező mentén írtuk le és teszteltük: súlyos anyagi depriváció indexe,⁶ anyagi helyzet szubjektív megítélése,⁷ költözési szándék.⁸ Az első tehát a több változó alapján önmagunk által létrehozott index, a másik kettő pedig egy-egy vélemény típusú változó.

A politikai rendszer megítélését több változóval vizsgáltuk. Egyrészt elemeztük az ideológiai (bal-jobb), illetve a mérsékelt-radikális tengelyen való elhelyezkedést, a demokráciával szembeni attitűdöket⁹ és a politikai elittel való elégedettséget.¹⁰ Emellett a tágabb „rendszerrel” való elégedettséget is mértük a gazdasági és kulturális elittel való elégedettség, illetve az állami és egyéni felelősségvállalás szükségességének megítélésén keresztül.

2 A normatív-funkcionalista modellben például külön csoportot alkotnak a nyugdíjasok, emiatt azoknak a függő változóknak a szóródásából, amelyek például az életkorral erősen összefüggenek, nagy hányadot magyaráz a modell, de ez elsősorban az ilyen típusú endogenitási problémák miatt történik.

3 A szokatlan munkavégzést a munkavégzés helyének és idejének vizsgálatával mértük. A válaszadónak két kérdésre kellett válaszolnia: 1. Milyen gyakran dolgozik Ön késő délután vagy este/éjszaka/hétféligén?, 2. Ön minden héten, hétfőtől péntekig mindennap ugyanakkor kezd és fejezi be a munkát? A munkaszerződés meglétét azzal mértük, hogy megkérdeztük, van(volt)-e a válaszadónak írott munkaszerződése, vállalkozói szerződése.

4 Milyennek látja az elhelyezkedési esélyeit a saját szakmájában, vagy azon a területen, ahol jelenleg dolgozik? (0 = nagyon rossz, 10 = nagyon jó).

5 Mennyire elégedett Ön a munkájával? (0 = rendkívül elégedetlen, 10 = rendkívül elégedett).

6 Az anyagi deprivációt kilenc elemi indikátorral mértük. Egy személy súlyosan depriválnak tekinthető, ha ezek közül legalább négy esetben depriváltnak azonosítható. A kilenc indikátor a következő volt. 1. A megelőző 12 hónapban előfordult, hogy nem tudta befizetni a lakbért, a rezsit vagy a hiteltörlesztését. 2. Nem engedheti meg, hogy évente legalább egy hétre elmenjen nyaralni. 3. Nem engedheti meg, hogy legalább minden második nap húst (vagy azzal egyenértékű ételt) fogyasszon. 4. Nem engedheti meg, hogy lakását megfelelően fűtse. 5. Nem képes egy váratlan kiadás fedezésére. 6. Anyagi okból nem rendelkezik személygépkocsival. 7. Anyagi okból nem rendelkezik mosógéppel. 8. Anyagi okból nem rendelkezik színes televízióval. 9. Anyagi okból nem rendelkezik telefonnal.

7 Véleménye szerint hogyan tudja fedezni az Ön háztartása a szokásos kiadásokat? (1 = nagy nehézségek árán, 2 = nehézségek árán, 3 = kisebb nehézségek árán, 4 = viszonylag könnyen, 5 = könnyen, 6 = nagyon könnyen).

8 Ön szeretne-e elköltözni innen?

9 A következő kijelentések közül melyik áll a legközelebb az Ön véleményéhez? 1 = A demokrácia minden más politikai rendszernél jobb. 2 = Bizonyos körülmények között egy diktatúra jobb, mint egy demokratikus politikai rendszer. 3 = A hozzám hasonló emberek számára az egyik politikai rendszer olyan, mint bármelyik másik. A változót kétértékűvé alakítottuk, így az a demokrácia preferálását mérte.

10 Mindent összevetve mennyire elégedett a magyar politikai elit (például vezető politikusok, miniszterek) tevékenységével? (0 = teljesen elégedetlen, 10 = teljesen elégedett). A kulturális és gazdasági elittel való elégedettséget hasonlóan mértük.

Ezután a kapcsolatokat és a társadalmi tőkét, ezen belül az általánosított bizalom mértékét, a család, barátok, munkahelyi vagy iskolai közösség, szomszédság, lakóhelyi közösség fontosságát,¹¹ illetve a családi kapcsolatokkal való elégedettséget vizsgáltuk. Végül, a szubjektív helyzet változócsoport esetében, az étellel, a lakókörnyezettel való elégedettséget¹² és a szubjektív társadalmi fontosságot¹³ vizsgáltuk meg.

Eredmények

Az alábbiakban egyenként mutatjuk be, hogy a modellek milyen mértékben magyarázzák a kiválasztott témaköröket. Az egyes modellek külön-külön való vizsgálata előtt érdemes leszögezni, hogy nincs olyan modell, ahol az alapdemográfiai változók jobban magyaráznák a vizsgált témaköröket, mint a második lépésben bevont integrációs, normatív-funkcionalista, INF-, látens osztály- vagy státuszcsoporthoz tartozó modell. A második lépések tehát mindig javították a determinációs együttható (R^2) értékét. Fontos továbbá megjegyezni, hogy a magyarázóerők szórása soronként, azaz egy-egy változót/indextet tekintve alacsony, 0,007 és 0,067 között mozog, vagyis a bevont modellek magyarázóerejében nincs nagyságrendi különbség (lásd *Z. táblázat*). Arra a kérdésre tehát, hogy melyik modell a jobb, melyik modell magyaráz jobban, csak relatív válaszokat tudunk adni. Kétségtelen azonban, hogy van olyan változó/index, akár komplett témakör, ahol a magyarázott hányad magasabb, míg más témáknál érdemben alacsonyabb. Az is feltűnő, hogy egy-egy témacsoporton belül az egyes kérdések, illetve indexek vonatkozásában is nagy a különbség lehet a megmagyarázott hányadok között. Az eredményeket a *Y. és Z. táblázatban* (Függelék) foglaltuk össze.

Munkaerőpiac

A munkára vonatkozó kérdések vonatkozásában az R^2 -ek 0,011 és 0,246 (1% és 25%) között terjednek az egyes kérdések esetében (a magyarázóerők szóródásáról lásd a *Z. táblázatot*, Függelék). Érdemes megjegyezni, hogy a státuszcsoporthoz tartozó normatív-funkcionalista modell és az integrációs modell változatok maguk is tartalmazzák valamilyen módon¹⁴ a munkaerőpiaci státus különböző dimenzióit, ezért ezekben az esetekben nem meglepő a magasabb magyarázóerő. Az azonban már korántsem egyértelmű, hogy az objektív vagy a szubjektív vélemény típusú változók vonatkozásában lesz-e az egyes modelleknek magasabb magyarázóerejük.

A *Y. táblázatból* kitűnik, hogy a szokatlan munkavégzés jellegét, valamint a munkaszerződés tényét, azaz a két objektív változót magyarázzák kevésbé a modellek, míg a szubjektív tényezők magyarázott hányada érdemben magasabb, függetlenül attól,

11 Minden esetben azt kérdeztük meg, hogy „Mennyire fontosak az Ön életében az alábbi közösségek?” (1 = egyáltalán nem fontos, 5 = nagyon fontos).

12 A kérdés mindhárom esetben így hangzott: Kérem, mondja meg, hogy mennyire elégedett a következő dolgokkal? (0 = teljesen elégedetlen, 10 = teljesen elégedett).

13 Összességében mennyire tartja önmagát a társadalom fontos, hasznos tagjának? (0=egyáltalán nem fontos, hasznos, 10=kifejezetten fontos, hasznos).

14 Az egyes modellek létrehozásáról, tartalmáról lásd Kovách et al. (2016).

hogyan melyik modellről beszélünk. Összességében, a legkisebb magyarázóerő a státuscsoportok és a látens osztálymodell esetében rögzíthető, míg három változó (szokatlan munkavégzés, szerződés léte/hiánya, elhelyezkedési esélyek megítélése) vonatkozásában a normatív-funkcionalista modell működik relatíve a „legjobban”. Különösen szembevetendő, hogy mennyivel jobban működik ez utóbbi modell, mint a másik négy ($R^2=0,134$ vs. $0,02-0,04$).

A kutatócsoportunk által létrehozott integrációs és integrációs-normatív-funkcionalista modell magyarázóereje e kérdés kivételével közelíti a normatív-funkcionalista modellt, sőt a munkával való elégedettséget épp a kiterjesztett INF-modell magyarázza relatíve a legjobban ($R^2=0,153$). Az integrációs és az INF-modell közül ennél a változócsoporthoz a második működik némileg jobban.

Strukturális helyzet, társadalmi státusz

Ebben a változócsoporthoz a vizsgált modellek magyarázóereje érdemben magasabb, mint a munkaerőpiaci státusz esetében volt, $0,149$ és $0,454$ között szóródik. Az adatokból kitűnik, hogy az összes vizsgált témacsoport közül épp a strukturális helyzet az, ahol a demográfiai alapváltozók önmagukban is érdemi magyarázóerővel bírnak.

A strukturális helyzet három tényezőjét (súlyos anyagi depriváció, szubjektív anyagi helyzet, költözési szándék) a vizsgált 5 modell közül a státuscsoport magyarázza a legjobban ($0,217 < R^2 < 0,454$). A szubjektív anyagi helyzet magyarázott hányada már egészen magas ($0,454$), valójában a legmagasabb a táblázatban szereplő összes R^2 közül, ami persze nem kifejezetten meglepő, hiszen a strukturális egyenlőtlenségek három dimenzióját vontuk be a státuscsoportok előállításakor: az iskolai végzettséget, az egy főre jutó jövedelmet, valamint a munkaerőpiaci pozíciót (Kovách et al. 2016: 16).

Az integrációs, valamint az INF-modellek magyarázóereje e változócsoporthoz esetében szisztematikusan alacsonyabb, mint a legjobban működő státuscsoport modellé, ugyanakkor a kettő közül itt is az INF-modell tud hajszálnyival többet magyarázni.

Politikai változók

Ahogy azt az Y és Z táblázat bemutatja, a vizsgált 5 modell egyike sem magyarázza igazán jól, sőt talán nem túlzó, ha azt mondjuk, szinte alig-alig magyarázza a politikával kapcsolatos attitűdöket. Az R^2 -ek – modellektől függetlenül – alacsonyak, $0,028$ és $0,186$ között szóródnak oly módon, hogy az elitekkel való elégedettség kérdéscsoporton kívül minden R^2 gyengébb, mint $0,11$ található. Ráadásul nemcsak az alapvető szociodemográfiai változókat bevonó, de a létrehozott foglalkozási, tőke- és integrációalapú modellek is egyformán kevésbé működnek a politikai kérdések vonatkozásában. Végül soron a politikai típusú kérdések esetében nehezen tudunk olyan állításokat tenni, hogy az egyik modell jobb lenne, mint a másik. A modellek ugyanis egyformán alkalmatlanok a politikai attitűdök megmagyarázására.

A gazdasági, a politikai, a kulturális elitek tevékenységével való elégedettség ugyanakkor kivétel, mert az integrációs, illetve az INF-modell ezen változóknál többet

tud megmagyarázni ($0,126 < R^2 < 0,186$), mint a többi esetben. A látens osztálymodell, a státuscsoportok és a normatív-funkcionalista modell ugyanakkor az elitekkel való elégedettség, illetve elégedetlenség esetében sem magyaráz 6–7 százaléknál többet.

Ezek az eredmények kétféle magyarázatot erősíthetnek meg. Egyrészt, hogy a politikai alrendszer integrációs mechanizmusai nem a hagyományos, valamilyen munkaerőpiaci státusra épülő osztályokra, illetve a fogyasztásra épülnek, vagyis a választói magatartáselméletekben elismert ún. „szociológiai modell” érvényessége jelentősen kopott az elmúlt évtizedekben. Másodsorban az adatok mintha arra utalnának, hogy a politikának önálló integrációs mechanizmusai vannak, amelyek középpontjában a perszonalizációs elméletek (Norris 2000, 2004; magyarul lásd Papp–Burtejin 2015) alapján a politikusok (Kiss 2016) és különböző intézmények, leginkább a pártok állhatnak. Vagyis – és ezt érdemes a későbbiek során más kutatásokon tesztelni – a vezérekhez és a pártokhoz való viszony hozza létre a politikai azonosulást (Gerő–Szabó 2017). A vizsgált modelljeink közül talán az integrációs az, amely valamelyest kapcsolatot mutat a politikai alrendszer önálló szervezőmechanizmusaival, de ez a kapcsolat sem különösebben meggyőző. Annak ellenére sem, hogy az integrációs modell építésébe politikai jellegű indexeket is beemeltünk, például a politikai részvételt vagy a politikai intézményekbe vetett bizalmat.

Kapcsolatok, társadalmi tőke

A kapcsolatokat és a társadalmi tőkével való ellátottságot hét változó mentén mértük, amelyek mindegyike szubjektív, vélemény típusú kérdés. A témakör tesztelésekor érdemes felhívni a figyelmet, hogy a látens osztálymodell három tőkefajta 2-2 dimenzióban mér. Ebből az egyik a társadalmi tőke, amelyet a gyenge kötések diverzítésával és átlagos presztízsével operacionalizáltunk. Az integrációs modell is támaszkodik a társadalmi tőke némely dimenziójára, hiszen a személyközi integráltságot az erős kötések és a gyenge kötések számával mértük, amit kiegészített egy szubjektív index is (társadalmi kirekesztettség) (Kovács et al. 2016). Ezek alapján azt vártuk, hogy a témakört legjobban ezek a modellek fogják magyarázni.

Az *M táblázat* adatai alapján az R^2 -ek 0,043 és 0,378 között szóródnak, vagyis a társadalmi tőke egyes mutatóit a modellek eltérő mértékben magyarázzák, ugyanakkor soronként követve a magyarázóerők szóródása a többi változócsoporthoz képest is alacsony. Mindez azt jelenti, hogy statisztikai értelemben az egyes témákat hasonlóan – egyébként inkább kisebb mértékben – magyarázzák a modellek. Az általánosított bizalom vonatkozásában beszélhetünk a legkisebb ($0,043 < R^2 < 0,098$), a „munkahelyi/iskolai közösség fontossága” esetében pedig a legnagyobb magyarázóerőről ($0,235 < R^2 < 0,374$).

Ahogy előzetesen feltételeztük, a hét magyarázott változó közül öt vonatkozásában az integrációs és az integrációs-normatív-funkcionalista modell működik a legjobban. A baráti társaságok fontosságát a látens osztálymodell, míg a munkahely/iskola fontosságát a normatív-funkcionalista modell magyarázza a legjobban.

Szubjektív helyzet

A szubjektív jellegű változók esetében nem beszélhetünk kiemelkedően magas magyarázóerőről, ugyanakkor olyan alacsonyokról sem, mint azt a politikai változóknál láttuk. Az R^2 -ek értéke ugyanis 0,040 és 0,237 között mozog. A szociodemográfiai változók önmagukban kevés, míg a teljes modellek minden esetben magasabb magyarázott hányadot jeleznek, a változás másfél-kétszeres.

Az öt vizsgált modell közül az integrációs és az integrációs-normatív-funkcionalista modell bír a legnagyobb magyarázóerővel, ezt követi a státuscsoportokat tartalmazó teljes modell, amely a környékkel való elégedettség vonatkozásában a legmagasabb magyarázóerőt mutatja. A szubjektív, vélemény típusú kérdéseket legkevésbé a látens osztálymodell magyarázza. A legjobban és a legrosszabbul magyarázó teljes modellek közötti szórás ebben az esetben is alacsony. Az integrációs és az INF-modell magyarázóereje alig-alig mutat különbséget.

Összességében, az öt témacsoportot együttesen vizsgálva (1. táblázat), megállapítható, hogy relatíve az integrációs (és az integrációs-normatív-funkcionalista) modell működött valamivel jobban. 11 olyan változót, indexet találtunk a 25-ből, ahol éppen az általunk készített modellnek volt kevéssel nagyobb magyarázóereje. Jól működött a kapcsolati tőkét, valamint a szubjektív helyzetet mutató változó csoportnál, és sokkal kisebb mértékben a politikánál. A munkaerőpiaci és a hagyományos egyenlőtlenségi helyzet magyarázatára viszont valamivel alkalmasabbnak tűnik a normatív-funkcionalista modell, illetve a státuscsoport. Úgy tűnik, hogy az integrációs modell, illetve annak a munka szellemi/fizikai jellegével kombinált alváltozata leginkább a szubjektív tényezők vizsgálatához tud érdemben hozzájárulni.

1. táblázat: A modellek magyarázóerejének összehasonlítása

Függő változó	Az adott változót legerősebben magyarázó modell
Munkaerőpiaci státusz	
Szokatlan munkavégzés	–
Van/volt szerződése	Normatív-funkcionalista
Elhelyezkedési esélyek megítélése	Normatív-funkcionalista
Munkával való elégedettség	INF
Strukturális helyzet, társadalmi státusz	
Súlyos anyagi depriváció	Státuszcsoportok
Szubjektív anyagi helyzet	Státuszcsoportok
Költözési szándék	Státuszcsoportok, Normatív-funkcionalista, Látens osztályok
Politika	
Demokrácia preferálása	Látens osztálymodell
Egyéni vagy állami felelősség preferálása	–
Politikai elittel való elégedettség	Integrációs, (INF)
Gazdasági elittel való elégedettség	Integrációs, (INF)
Kulturális elittel való elégedettség	Integrációs, (INF)
Elittel való elégedettség (átlag)	Integrációs, (INF)
Bal-jobb skála	–
Mérsékelt-radikális skála	–
Kapcsolatok, társadalmi tőke	
Általánosított bizalom	Integrációs, (INF)
Család fontossága	Integrációs, (INF)
Baráti társaság fontossága	Látens osztályok
Munkahelyi/iskolai közösség fontossága	Normatív-funkcionalista
Szomszédság fontossága	Integrációs, (INF)
Lakóhelyi, helyi közösségi szervezet fontossága	–
Családi kapcsolatokkal való elégedettség	Integrációs, (INF)
Szubjektív mutatók, szubjektív helyzet	
Élettel való elégedettség	Integrációs, (INF)
Szubjektív társadalmi fontosság	Integrációs, (INF)
Környékkel való elégedettség	Státuszcsoportok

–: e változók esetében egyik modell esetében sem volt $R^2 > 0,1$. Több modell nevének feltüntetése egy változó esetében arra utal, hogy a magyarázóerők különbsége nem volt nagyobb, mint 0,01, azaz 1 százalék.

Összefoglalás/konklúzió/diszkusszió

Az egyes modellek összefüggései a vizsgált területek tényezőivel részben arra utalnak, hogy a vizsgált strukturális modellek megfelelnek a konstruktumvaliditás követelményeinek.

A normatív-funkcionalista modell, illetve a státuszcsoportmodell elsősorban olyan tényezőkkel mutat összefüggést (munkaerőpiaci státusz és társadalmi státusz), amelyek erősen összefüggnek a modellekbe beépített változókkal. Feltűnő, hogy a látens osztálymodell is azokkal a tényezőkkel mutatja a legjelentősebb összefüggést, amelyekhez szorosan kapcsolódnak a modellbe beépített változók (pl. a család, baráti társaság fontossága). Ez alól az integrációs, illetve az INF-modell sem kivétel, hiszen

pontosan a kapcsolatok, személyes környezet, szubjektív elégedettség dimenzióiban teljesít jól, amelyek erősen kapcsolódnak az erős és gyenge kötésekhez.

Jól látszik ugyanakkor, hogy az eltérő modellek más és más területen teljesítenek jól. A normatív-funkcionalista modell és a státuszcsoportok inkább az objektív, a társadalmi státuszhoz kapcsolódó tényezőkkel mutatnak erősebb összefüggést, míg az integrációs modell jobban magyarázza a szubjektív tényezőket. Úgy tűnik továbbá, hogy azokban az esetekben, ahol az integrációs modell függ össze a legerősebben a vizsgált változókkal, az INF-modell, az integrációs és a normatív-funkcionalista modell „hibrid” változata nem nyújt érdemben több magyarázóerőt. Értelmezésünk szerint ez a tény nagymértékben megerősíti az integrációs modell érvényességét.

Különösen fontosnak tartjuk, hogy miközben az integrációs modell jól teljesít az elitek megítélésének magyarázatában, gyakorlatilag egyik modell sem mutatott jelentős összefüggéseket a politikai rendszerrel kapcsolatos változókkal. Ez arra utal, hogy az előbbieken megfogalmazott objektív helyzet-szubjektív megítélés mellett egy további törésvonalat találunk a társadalmi környezet észlelésében, illetve a társadalom egyes alrendszereihez való viszonytal kapcsolatban: a politikai alrendszer lényegében függetlennek tűnik mind a munkaerőpiaci, foglalkozási dimenziók mentén vizsgált társadalmi státusztól, mind annak szubjektív észlelésétől.

Abstract: By examining the integrative processes of the Hungarian society we developed two models grouping the members of the Hungarian society based on dimensions of social integration: the Integration model and the Integrative-normative functionalist model. In our study we aim to examine the construction-validity of these two models and to compare their validity to the validity of other well-known models used in the Hungarian research on social stratification. Thus, we compare our models to the normative-functional model, the status-group model and to the latent class model. Our results suggest that, in line with the idea behind criterion validity- the different models perform good in different areas. While the normative-functional model and the status-group model show stronger correlation with dimensions of socio-economic status, the two models of social integration explain subjective, attitudinal variables better.

Keywords: social integration, social stratification, construct-validity

Irodalom

- Albert, F. – Dávid, B. – Kmetty, Z. – Kristóf, L. – Róbert, P. – Szabó, A. (2017): Mapping the Post-communist class structure: Findings from a new multidimensional Hungarian Class survey. *East European Politics and Societies*, 0888325417739954. <http://dx.doi.org/10.1177/0888325417739954>.
- Bailey, K. D. (1988): The conceptualization of validity: Current perspectives. *Social Science Research*, 17(2), 117–136. [http://dx.doi.org/10.1016/0049-089X\(88\)90002-6](http://dx.doi.org/10.1016/0049-089X(88)90002-6).
- Birkelund, G. E. – Goodman, L. A. – Rose, D. (1996): The Latent structure of job characteristics of men and women. *American Journal of Sociology*, 102(1), 80–113.

- Evans, G. (1992): Testing the Validity of the goldthorpe class schema. *European Sociological Review*, 8(3), 211–232.
- Evans, G. – Mills, C. (1998): Identifying Class structure: A Latent class analysis of the criterion-related and construct validity of the goldthorpe class schema. *European Sociological Review*, 14(1), 87–106.
- Evans, G. – Mills, C. (2000): In search of the wage-labour/service contract: New evidence on the validity of the Goldthorpe class schema. *The British Journal of Sociology*, 51(4), 641–661. <http://dx.doi.org/10.1080/00071310020015307>.
- Ferge Zs. (1969): *Társadalmunk rétegződése. Elvek és tények*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Ferrer-i-Carbonell, A. – Frijters, P. (2004): How important is methodology for the estimates of the determinants of happiness? *Economic Journal*, 114(497), 641–659. <http://dx.doi.org/10.1111/j.1468-0297.2004.00235.x>.
- Gerő M. – Szabó A. (2017): A társadalom politikai integrációja: A politikai értékcsoportok. In Kovách I. (szerk.): *Társadalmi integráció: az egyenlőtlenségek, az együttműködés, az újraelosztás és a hatalom szerkezete a magyar társadalomban*. Szeged–Budapest: Belvedere Meridionale, 117–154.
- Huszár Á. (2013): Foglalkozási osztályszerkezet (III.) – Egy normatív-funkcionalista osztálymodell vázlata. *Statistikai Szemle*, 91(7), 718–744.
- Kiss B. (2016): Orbán, Vona, Gyurcsány. Politikai vezetők integrációs tevékenysége a migrációs válság idején. *Politikatudományi Szemle*, 25(3), 10–32.
- Kolosi T. (1987): *Tagolt társadalom*. Budapest: Gondolat.
- Kolosi T. (2000): *A terhes babapiskóta*. Budapest: Osiris.
- Kovách I. (2017): *Társadalmi integráció. Az egyenlőtlenségek, az együttműködés, az újraelosztás és a hatalom szerkezete a magyar társadalomban*. Budapest–Szeged: MTA TK–Belvedere Meridionale.
- Kovách I. – Hajdu G. – Gerő M. – Kristóf L. – Szabó A. (2016): A magyar társadalom integrációs és rétegződésmoდეlljei. *Szociológiai Szemle*, 26(3), 4–27.
- Kovách I. – Kristóf L. – Szabó A. (2017): Társadalmi integráció és társadalmi rétegződés. In Kovách I. (szerk.): *Társadalmi integráció. Az egyenlőtlenség, az együttműködés, az újraelosztás és a hatalom szerkezete a magyar társadalomban*. Budapest–Szeged: MTA TK – Belvedere Meridionale, 217–238.
- Norris, P. (2000): *A Virtuous Circle: Political Communications in Postindustrial Societies*. Cambridge–New York: Cambridge University Press.
- Norris, P. (2004): *Electoral Engineering: Voting Rules and Political Behavior*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Papp Z. – Burtejin Z. (2015): A változó választási szabályok és a változó politikai kontextus hatása a kampányperszonalizációra. *Politikatudományi Szemle*, 24(3), 51–74.
- Rose, D. – Harrison, E. (2007): The European Socio-economic classification: A new social class schema for comparative European research. *European Societies*, 9(3), 459–490. <http://dx.doi.org/10.1080/14616690701336518>.

Savage, M. – Devine, F. – Cunningham, N. – Taylor, M. – Li, Y. – Hjellbrekke, J. – Roux, B. L. – Friedman, S. – Miles, A. (2013): A New model of social class? Findings from the BBC's Great British class survey experiment. *Sociology*, 47(2), 219–250. <http://dx.doi.org/10.1177/0038038513481128>.

Függelék

L. táblázat: Az integrációs-normatív-funkcionalista modell megoszlása

	N	%
Erősen integrált szellemi	222	10,9
Erősen integrált fizikai	93	4,6
Lokálisan integrált	187	9,2
Munkaerőpiacon integrált szellemi	165	8,1
Munkaerőpiacon integrált fizikai	306	15,1
Rendszerintegrált	353	17,4
Gyengén integrált szellemi	155	7,6
Gyengén integrált fizikai	173	8,5
Normakövető dezintegrált	262	12,9
Dezintegrált kirekesztett	114	5,6
Együtt	2030	100

M. táblázat: Az integrációs-normatív-funkcionalista modell létrehozása

	Közepes és nagyvállalkozó	Kisvállalkozó, egyéni vállalkozó	Vezetők, menedzserek	Szakértők, értelmiségiek	Egyéb szellemiek	Szakmunkások	Betanított munkások	Segédmunkások	Köz munkások	Munkanélküliek	Nyugdíjasok	Egyéb inaktívak	Tanulók	Együtt
Kapcsolatgazdag politikailag aktívak	6	51	19	50	50	61	16	9	3	4	34	8	4	315
Lokálisan integráltak	0	11	4	30	17	22	5	9	3	7	54	6	20	188
Munkaerőpiacon integráltak	1	35	13	42	73	177	60	38	18	3	2	8	1	471
Rendszerintegráltak	0	0	0	2	4	6	0	0	8	12	231	26	63	352
Gyengén integráltak	1	24	6	15	38	71	38	19	18	12	56	12	20	330
Normakövető dezintegráltak	0	2	0	0	0	5	4	5	9	17	167	32	20	261
Dezintegrált kirekesztettek	0	1	0	0	4	14	12	7	12	15	43	7	0	115
Együtt	8	124	42	139	186	356	135	87	71	70	587	99	128	2032

Jelmagyarázat: Az azonos színek az összehasonlások kategóriáit tartalmazzák.

Y. táblázat: Az egyes modellek magyarázó ereje (R^2) és elemszáma

	Látens osztálymodell		Státuszcsoportok		Normatív-funkcionalista modell		Integrációs modell		Integrációs-normatív-funkcionalista	
	Csak dem.	Teljes modell	Csak dem.	Teljes modell	Csak dem.	Teljes modell	Csak dem.	Teljes modell	Csak dem.	Teljes modell
<i>Munkaerőpiác</i>										
Szokatlan munkavégzés	0,039	0,048	0,038	0,042	0,037	0,072	0,046	0,056	0,046	0,065
N	2404	2404	2133	2133	2461	2461	1874	1874	1874	1874
Van/volt szerződése	0,011	0,023	0,011	0,018	0,012	0,134	0,014	0,029	0,014	0,041
N	2415	2415	2139	2139	2476	2476	1884	1884	1884	1884
Elhelyezkedési esélyek	0,190	0,216	0,189	0,231	0,191	0,246	0,186	0,230	0,186	0,235
N	2284	2284	2007	2007	2333	2333	1816	1816	1816	1816
Munkával való elégedettség	0,087	0,113	0,092	0,141	0,086	0,122	0,070	0,136	0,070	0,153
N	1196	1196	1049	1049	1227	1227	935	935	935	935
<i>Strukturális helyzet, társadalmi státusz</i>										
Súlyos anyagi depriváció	0,151	0,262	0,150	0,369	0,151	0,207	0,149	0,198	0,149	0,210
N	2540	2540	2233	2233	2600	2600	1968	1968	1968	1968
Szubjektív anyagi helyzet	0,289	0,383	0,293	0,454	0,284	0,345	0,279	0,323	0,279	0,333
N	2588	2588	2272	2272	2649	2649	2007	2007	2007	2007
Költözési szándék	0,206	0,216	0,195	0,217	0,204	0,216	0,194	0,204	0,194	0,205
N	2564	2564	2260	2260	2620	2620	1994	1994	1994	1994
<i>Politika</i>										
Demokrácia preferálása	0,069	0,108	0,071	0,097	0,068	0,087	0,060	0,100	0,060	0,101
N	2273	2273	2021	2021	2321	2321	1858	1858	1858	1858
Egyéni vagy állami felelősség preferálása	0,037	0,044	0,035	0,048	0,036	0,049	0,028	0,039	0,028	0,047

	Látens osztálymodell		Státuszcsoporthok		Normatív-funkcionalista modell		Integrációs modell		Integrációs-normatív-funkcionalista	
	Csak dem.	Teljes modell	Csak dem.	Teljes modell	Csak dem.	Teljes modell	Csak dem.	Teljes modell	Csak dem.	Teljes modell
	2554	2554	2249	2249	2610	2610	2000	2000	2000	2000
N										
Politikai elittel való elégedettség	0,028	0,044	0,033	0,053	0,029	0,046	0,037	0,168	0,037	0,168
N	2427	2427	2138	2138	2486	2486	1983	1983	1983	1983
Gazdasági elittel való elégedettség	0,039	0,063	0,046	0,066	0,038	0,063	0,042	0,164	0,042	0,165
N	2390	2390	2110	2110	2446	2446	1960	1960	1960	1960
Kulturális elittel való elégedettség	0,032	0,057	0,037	0,051	0,033	0,051	0,035	0,126	0,035	0,127
N	2313	2313	2038	2038	2366	2366	1902	1902	1902	1902
Elittel való elégedettség (átlag)	0,033	0,061	0,042	0,063	0,034	0,057	0,039	0,185	0,039	0,186
N	2233	2233	1973	1973	2284	2284	1873	1873	1873	1873
Bal-jobb skála	0,043	0,050	0,052	0,077	0,042	0,056	0,048	0,057	0,048	0,059
N	1911	1911	1700	1700	1949	1949	1612	1612	1612	1612
Mérsékelt-radikális skála	0,045	0,049	0,044	0,050	0,043	0,063	0,052	0,069	0,052	0,072
N	1947	1947	1730	1730	1986	1986	1639	1639	1639	1639
<i>Kapcsolatok, társadalmi tőke</i>										
Általánosított bizalom	0,043	0,063	0,048	0,080	0,045	0,057	0,048	0,096	0,048	0,098
N	2611	2611	2290	2290	2675	2675	2019	2019	2019	2019
Család fontossága	0,093	0,103	0,091	0,109	0,097	0,104	0,098	0,132	0,098	0,134
N	2613	2613	2291	2291	2677	2677	2022	2022	2022	2022
Baráti társaság fontossága	0,139	0,201	0,131	0,160	0,139	0,152	0,113	0,152	0,113	0,153
N	2608	2608	2288	2288	2672	2672	2020	2020	2020	2020
Munkahelyi/iskolai közösség fontossága	0,247	0,271	0,251	0,271	0,247	0,374	0,235	0,284	0,235	0,287

	Látens osztálymodell		Státuszcsoportok		Normatív-funkcionalista modell		Integrációs modell		Integrációs-normatív-funkcionalista	
	Csak dem.	Teljes modell	Csak dem.	Teljes modell	Csak dem.	Teljes modell	Csak dem.	Teljes modell	Csak dem.	Teljes modell
N	2569	2569	2259	2259	2633	2633	2003	2003	2003	2003
Szomszédság fontossága	0,104	0,112	0,106	0,113	0,102	0,110	0,108	0,123	0,108	0,127
N	2615	2615	2292	2292	2678	2678	2020	2020	2020	2020
Lakóhelyi, helyi közösségi szervezet fontossága	0,053	0,071	0,055	0,064	0,052	0,061	0,057	0,074	0,057	0,075
N	2578	2578	2262	2262	2641	2641	2011	2011	2011	2011
Családi kapcsolatokkal való elégedettség	0,130	0,150	0,132	0,161	0,135	0,153	0,127	0,201	0,127	0,205
N	2606	2606	2286	2286	2670	2670	2019	2019	2019	2019
<i>Szubjektív mutatók, szubjektív helyzet</i>										
Élettel való elégedettség	0,150	0,193	0,152	0,231	0,150	0,202	0,133	0,234	0,133	0,237
N	2611	2611	2290	2290	2674	2674	2020	2020	2020	2020
Szubjektív társadalmi fontosság	0,101	0,127	0,099	0,132	0,100	0,141	0,083	0,165	0,083	0,167
N	2555	2555	2239	2239	2615	2615	2005	2005	2005	2005
Környékkel való elégedettség	0,042	0,058	0,045	0,100	0,041	0,056	0,040	0,085	0,040	0,088
N	2618	2618	2295	2295	2681	2681	2022	2022	2022	2022

Z. táblázat: Az egyes modellek magyarázó ereje (R^2) és a magyarázó erők szóródása

	Látens osztálymodell		Státuszcsoportok		Normatív-funkcionalista modell		Integrációs modell		Integrációs-normatív-funkcionalista		Szóródás
	Csak dem.	Teljes modell	Csak dem.	Teljes modell	Csak dem.	Teljes modell	Csak dem.	Teljes modell	Csak dem.	Teljes modell	
	Munkaerőpiac										
Szokatlan munkavégzés	0,039	0,048	0,038	0,042	0,037	0,072	0,046	0,056	0,046	0,065	0,011
Van/volt szerződése	0,011	0,023	0,011	0,018	0,012	0,134	0,014	0,029	0,014	0,041	0,036
Elhelyezkedési esélyek megítélése	0,19	0,216	0,189	0,231	0,191	0,246	0,186	0,23	0,186	0,235	0,023
Munkával való elégedettség	0,087	0,113	0,092	0,141	0,086	0,122	0,07	0,136	0,07	0,153	0,029
	Strukturális helyzet, társadalmi státusz										
Súlyos anyagi depriváció	0,151	0,262	0,15	0,369	0,151	0,207	0,149	0,198	0,149	0,21	0,067
Szubbjektív anyagi helyzet	0,289	0,383	0,293	0,454	0,284	0,345	0,279	0,323	0,279	0,333	0,054
Költözési szándék	0,206	0,216	0,195	0,217	0,204	0,216	0,194	0,204	0,194	0,205	0,009
	Politika										
Demokrácia preferálása	0,069	0,108	0,071	0,097	0,068	0,087	0,06	0,10	0,06	0,101	0,018
Egyéni vagy állami felelősség preferálása	0,037	0,044	0,035	0,048	0,036	0,049	0,028	0,039	0,028	0,047	0,007
Politikai elittel való elégedettség	0,028	0,044	0,033	0,053	0,029	0,046	0,037	0,168	0,037	0,168	0,052
Gazdasági elittel való elégedettség	0,039	0,063	0,046	0,066	0,038	0,063	0,042	0,164	0,042	0,165	0,047

	Látens osztálymodell		Státuszcsoportok		Normatív-funkcionalista modell		Integrációs modell		Integrációs-normatív-funkcionalista		Szóródás
	Csak dem.	Teljes modell	Csak dem.	Teljes modell	Csak dem.	Teljes modell	Csak dem.	Teljes modell	Csak dem.	Teljes modell	
Kulturális elitivel való elégedettség	0,032	0,057	0,037	0,051	0,033	0,051	0,035	0,126	0,035	0,127	0,035
Elitivel való elégedettség (átlag)	0,033	0,061	0,042	0,063	0,034	0,057	0,039	0,185	0,039	0,186	0,057
Bal-jobb skála	0,043	0,05	0,052	0,077	0,042	0,056	0,048	0,057	0,048	0,059	0,010
Méréskelt-radikális skála	0,045	0,049	0,044	0,05	0,043	0,063	0,052	0,069	0,052	0,072	0,010
Kapcsolatok, társadalmi tőke											
Általánosított bizalom	0,043	0,063	0,048	0,08	0,045	0,057	0,048	0,096	0,048	0,098	0,02
Család fontossága	0,093	0,103	0,091	0,109	0,097	0,104	0,098	0,132	0,098	0,134	0,014
Baráti társaság fontossága	0,139	0,201	0,131	0,16	0,139	0,152	0,113	0,152	0,113	0,153	0,024
Munkahelyi/iskolai közösség fontossága	0,247	0,271	0,251	0,271	0,247	0,374	0,235	0,284	0,235	0,287	0,039
Szomszédság fontossága	0,104	0,112	0,106	0,113	0,102	0,11	0,108	0,123	0,108	0,127	0,008
Lakóhelyi, helyi közösségi szervezet fontossága	0,053	0,071	0,055	0,064	0,052	0,061	0,057	0,074	0,057	0,075	0,008
Családi kapcsolatokkal való elégedettség	0,13	0,15	0,132	0,161	0,135	0,153	0,127	0,201	0,127	0,205	0,028

	Látens osztálymodell		Státuszcsoportok		Normatív-funkcionalista modell		Integrációs modell		Integrációs-normatív-funkcionalista		Szóródás
	Csak dem.	Tejjes modell	Csak dem.	Tejjes modell	Csak dem.	Tejjes modell	Csak dem.	Tejjes modell	Csak dem.	Tejjes modell	
Élettel való elégedettség	0,15	0,193	0,152	0,231	0,15	0,202	0,133	0,234	0,133	0,237	0,04
Szubjektív társadalmi fontosság	0,101	0,127	0,099	0,132	0,1	0,141	0,083	0,165	0,083	0,167	0,03
Környékkel való elégedettség	0,042	0,058	0,045	0,10	0,041	0,056	0,04	0,085	0,04	0,088	0,022

Szubjektív mutatók, szubjektív helyzet

Pozitivizmus és hermeneutika Vilfredo Pareto társadalomelméleti gondolkodásában

Csernus Éva

csernusvica@gmail.com

Beérkezés: 2018. 05. 17.

Atdolgozott változat beérkezése: 2018. 08. 27.

Elfogadás: 2018. 10. 31.

Összefoglaló: Miben áll az egyén társadalomformáló szerepe? Miben gyökerezik önállósága? Ha a társadalmi cselekvést a szubjektív, irracionális aspektusok által dominált fogalomnak tekintjük, miként valószínűsíthető meg a pozitivistá episztemológiára és módszertanra alapozott vizsgálata? E fő kérdések vizsgálata képezi az olasz teoretikus, Vilfredo Pareto szociológiaelméletének pozitivistá és hermeneutikai aspektusait taglaló tanulmányom gerincét, melyet olvasva az egykoron klasszikusként kanonizált, majd – különböző okokból – elfeledett szerző társadalmi gondolataiba nyerhetünk bepillantást.

Kulcsszavak: irracionalitás, hermeneutika, pozitívizmus, cselekvésemélet

Bevezetés

Alan Sica, amerikai szociológus a *Weber, Irrationality, and Social Order* (1988) című munkájában arra tesz kísérletet, hogy – a weberi „értékracionalitás” fogalmának újszerű értelmezése által – új nézőponttal szolgáljon a racionalitás-irracionalitás problematikáról szóló szociológiai diskurzus számára. Célja eléréséhez – a Parsons által még klasszikusként kanonizált – Vilfredo Pareto társadalomfelfogását hívja összehasonlító módon segítségül. Meggyőződése szerint a struktúrákat hangsúlyozó szociológiai gondolkodásnak újra fel kell fedeznie az egyéni irracionális tényezőket, végső soron pedig a társadalom alapegységét: az egyént. Vajon nem idejétmúlt ezt a kérdést a 19–20. század fordulójának társadalomteoretikusaihoz intézni? Sica problémafelvetése arról tanúskodik, hogy a társadalmi racionalitás-irracionális kérdésköréről való gondolkodás – akár klasszikusok megkérdezése révén is – napjainkig magában hordozza annak lehetőségét, hogy a társadalomról alkotott képünk újabb szemponttal, felismeréssel – vagy esetleg újabb lényeges kérdéssel – gazdagodjon.

Tanulmányom bevezetéseként hadd idézzem fel röviden Pareto társadalomelméletének alapvető célkitűzését: racionális megfontolásokra alapozva megragadni a társadalmi cselekvéseket uraló irracionális, s tenni ezt főként azért, hogy a modern demokratikus politikai¹ és társadalmi berendezkedésekről és mechanizmusokról objektív(ebb) képet alkothassunk. Maga a célkitűzés magában rejti a kérdést: lehetséges-e egyáltalán

1 Pareto politikafelfogása jelen írásban csupán említésként jelenik meg, a továbbiakban nem képezi a vizsgálat tárgyát.

szigorúan tapasztalati eszközökkel vizsgálni a társadalmat, amennyiben elfogadjuk azt a kiinduló feltevést, miszerint a társadalmi valóságban az individuumok alapvetően irracionálisak? Véghezvihető-e a társadalom individuális, sőt szubjektív aspektusainak pozitivista episztemológiára és módszertanra alapozott vizsgálata? Esetleg Pareto vizsgálatai olyan eredményeket hoznak, melyek túlmutatnak saját előre meghatározott elméleti keretein, s már egy új módszertan alkalmazását igénylik?

Az alábbi tanulmány a Pareto társadalomelméletében meglévő pozitivista és hermeneutikai vonások, illetve e két megközelítési mód keveredésére utaló jegyek vizsgálatára irányul. A hangsúlyt az individualitás, a szubjektivitás és az irracionalitás – egymással összekapcsolódó – fogalmaira helyezem, mivel ezek napjainkig a társadalmi gondolkodás meghatározó problémái közé tartoznak.

Pareto társadalomtanát a legtöbb értelmező mint pozitivista, azon belül esetleg egyfajta mechanikus szemléletű vagy pszichologikus, illetve ezek kombinációjaként leírható elméletként kezelte és kezeli napjainkban is.² Az utóbbi években azonban – Maurizio Bach (2004) és Gert Albert (2004) révén – megjelent a paretói elmélet olyan megközelítési módja is, amely a pozitivista vonások mellett kimutatja a hermeneutika irányába mutató gondolatokat. E két szerző munkája saját elemzésem kiinduló- és viszonyítási pontjául szolgál, az általuk elért eredményekre támaszkodva törekszem a kérdés további árnyalására. Maurizio Bach elemzése a reziduumok újszerű értelmezése által nyitja meg az utat a paretói teória hermeneutikai elméletként való interpretálása felé, Gert Albert viszont a pozitivista vonások elemzése során lel rá arra a gondolati összetevőre, amely nem illeszthető bele az egyébként egységesnek tűnő paretói – pozitivista – koncepcióba, és amely világosan a hermeneutika megjelenésére utal.

Pareto aktorának társadalomformáló erejét nem lehet a racionális mérlegelésen alapuló *döntési* képességében keresni, mivel ez szerinte csupán igen korlátozott mértékben jellemző rá, azonban ennek ellentéte, vagyis a tökéletes ösztönvezéreltség feltételezése is egyoldalú értelmezésnek bizonyul. Amennyiben elemzésünk igazolja ezt a feltevést, magától adódik a kérdés: ha egyik véglet sem, akkor vajon mi jellemzi a paretói egyént? Írásom célja tehát, hogy a paretói individuum fogalmának vizsgálata által lehetővé váljon társadalomalakító szerepének új, pontosabb értelmezése is.

Pareto, a társadalmi gondolkodó

Vilfredo Pareto (1848–1923) neve elsősorban a közgazdaságtan körébe tartozó megfontolásai révén vált ismertté, társadalomelméleti gondolatai jóval kevesebb figyelmet kaptak. Jogosan merülhet fel a kérdés, hogy érdemes-e leporolni egy éppen száz évvel ezelőtti – nagyrészt elfeledett – elméletet? Tud-e esetleg új és termékeny nézőponttal szolgálni számunkra a társadalmi jelenségek vizsgálatában? Mint látni fogjuk, a Pareto társadalomelméletében kifejtett ismeretelméleti és módszertani alapvetések

2 Lásd például: Bongiorno (1930); Henderson (1935); Sorokin (1928); Schumpeter (1949); Stark (1963); Aron (1989); Busino (2002).

áttekintése szemléletes példát kínálhat arra, hogy egy bizonyos szempontból újszerűnek – sőt a maga korában merésznek – számító felvetés miként ütközik a saját maga által kijelölt módszertani keretekbe. Ebben az értelemben a paretói elmélet mint egy paradigmaváltásról készült pillanatfelvétel tárul fel előttünk. Dolgozatunk ennyiben is túlmutat egy elmélet egyszerű rekonstrukcióján és a pusztá tudománytörténeten, és úgyszólván a működésben lévő elméleti gondolkodásba engedhet betekintést.

Pareto teoretikus pályájának első éveit jellemzően közgazdaságtani kérdések vizsgálatának szentelte, s csak ezt követően – a 19. század végén – fordult érdeklődése a tágabban vett társadalmi jelenségek felé. Talcott Parsons – mások mellett – Pareto társadalomfelfogását bemutató klasszikus munkájában (1949) hangsúlyozza: azok a gondolatok (például az érzelmi, ösztönös motivációk) fordították figyelmét a szociológiai elméletek felé, melyek irrelevánsnak bizonyultak egy – alapvetően utilitarista felfogást képviselő – közgazdasági elmélet számára. Mindazonáltal Pareto közgazdaságtani és szociológiai felfogásában felfedezhető valamiféle kontinuitás: számára ugyanis – hasonlóan közgazdaságtani koncepciójához – a társadalom alapegységét jelentő *egyén* elsősorban nem más, mint *homo agens*, azaz cselekvő ember. A társadalmi folyamatok megismerésének középpontjába tehát a cselekvés fogalmát állítja, egy új perspektívát jelölve ki, melynek kulcskérdését az egyéni cselekvések motivációi jelentik. Közgazdaságtani gondolataiból kiindulva logikusan feltételezhető lenne, hogy társadalmi aktorát is a racionalitás jellemzi, azonban szociológiaelméletében az egyén a *homo oeconomicus*szal ellentétben alapvetően „nem logikus”, azaz cselekedetei érzelmi és ösztönös indíttatásúak.

A pozitívista Pareto – Kísérlet a „valódi” pozitívista elmélet megalkotására?

Leszek Kolakowski (1968) a pozitívista gondolkodás történetét tárgyaló munkájában egyrészt e *gondolkodási mód* különféle alakjait tárgyalja, másrészt azokat az alapelveket azonosítja, melyek e sokszínűség közepette is – egyfajta közös nevezőként – közös jelleget kölcsönöznek az idetartozó sokféle elmélet számára. Tömören összegezve ezek az elvek a következők: 1. a fenomenalizmus elve, melynek értelmében nem tesznek különbséget a „jelenség” és a „lényeg” között; 2. a nominalizmus elve, mely szerint az általános fogalmak kizárólag konkrét dolgokra utalnak, nem valami szubsztantív létezőkre; e két elvből következik az értékítéletektől való tartózkodás elve; s végül: 3. a tudományos metodológia egységének a tételezése. Ezekre a Kolakowski által beazonosított elvekre támaszkodom a paretói elmélet elemzésében.

Pareto a társadalom felépítésére és működésére vonatkozó felfogását az 1916-ban megjelent, *Trattato di Sociologia Generale* című monumentális munkájában foglalta össze. Ebben a korszakban a társadalom kérdéseivel foglalkozó gondolkodók számára – mint ismeretes – még a szociológia mint tudomány önállóságának elismertetése, ezzel összefüggésben pedig tárgyának és módszerének meghatározása jelentette a köz-

ponti kérdést. Ebből a sajátosságból eredően a *Trattato* bevezető fejezete a szociológia mint tudomány definiálását követően olyan elméleti és módszertani megfontolások tisztázását tartalmazza, melyek a korszak elméleti vitáinak keresztüzében álltak. Pareto célja egy olyan koherens módszertani megfontolásokon nyugvó társadalommagyarázat kidolgozása volt, amely konzekvensen a tapasztalati úton megragadható társadalmi tények megfigyelésén, és az ezekből kirajzolódó törvényszerűségek megállapításán alapul. Elméletének kereteit jól láthatóan a korszak egyik meghatározó tudományos programja, a pozitívizmus talaján dolgozza ki.³ Ennek jegyében elutasít mindennemű *a priori* ismeretet mint eleve adott igazságot.⁴ Pareto felfogása szerint tehát a társadalmi valóság megismerésének tények megfigyelésén kell nyugodnia, s ehhez a szociológiai vizsgálódások során más – elsősorban természettudományos – területeken sikerrel alkalmazott módszerek, módszertani elvek szolgálhatnak mintául. A deklarált alapvetésen túl vegyük most sorra pozitívizmusának – általa részletebben taglalt – fő gondolati elemeit.

Elsőként vizsgáljuk meg, miként határozta meg saját felfogását más gondolkodókéhoz képest. Elődei – Auguste Comte és Herbert Spencer, akiknek a programjai kétségtelenül saját pozitívizmusának gyökereit jelentették – elméleti megfontolásaikat visszatérően éles kritikával illeti. Érvelése szerint Comte és Spencer megközelítési módját éppúgy dogmatikus logika jellemezte, mint minden metafizikai gondolkodást. Ezzel Pareto voltaképpen azt veti a szemükre, hogy a mégoly jelentős elődöknek – comte-i terminológiával élve – sem sikerült a „metafizikai stádiumból” a „pozitív stádiumba” lépniük. Miként kifejti: ezek az elméletek dogmatikusak abban az értelemben, hogy egyfajta sajátos *hitet* fejeznek ki, hasonlatosan a vallásokhoz, melyek kizáró logikát alkalmaznak, vagyis ha valaki az egyik által képviselt igazságot vallja, akkor az eleve kizárja a másik igazságait.⁵ Pareto szerint ez az „eleve kizárás” jelenti a kulcsproblémát, s emiatt nevezi az említett két szerző által képviselt felfogást *dogmatikus pozitívizmusnak*. Szerinte mind Comte, mind Spencer felfogásában a pozitívizmus mint eszme került a középpontba, s a valóságot e „szemüvegen keresztül” nézték. Ennek következtében azonban – eredeti célkitűzéseik ellenére – nem kerültek közelebb a tapasztalati tényeken alapuló társadalomelmélet megalkotásához, vagyis a valóság megragadásához. „Az idő előrehaladtával A. Comte profétává vált, a gondolatok harca véget ért, s ő annak egyértelmű győzteseként jelenik meg; a tan ex cathedra kimondott, s így természetes módon csupán az érzelmek maradnak, az ő érzelmei” (Pareto 1923: 161, I. kötet). Pareto ezzel szemben olyan álláspontra törekszik, amely nem kérdőjelezi meg más nézőpontok létjogosultságát: „Nem tartjuk haszontalannak azokat a szociológiai megközelítéseket, melyek dogmatikus elvekből indulnak ki, (...) csupán

3 Utalni érdemes itt arra a nem elhanyagolható körülményre, hogy Pareto eredeti képzettségét tekintve építőmérnök volt, így ebből is fakadhatott a pozitívizmus iránti fogékonysága.

4 Durkheim (1978) *A szociológia módszertani szabályai* című munkájában ehhez igen hasonló tudományos módszertani elveket fejt ki 1895-ben.

5 Paretohoz hasonlóan Émile Durkheim is kritikával illeti e két szerző felfogását, mégpedig arra hivatkozva, hogy elméletüket nem a valóságot jelentő dolgok vizsgálatára, hanem az azokról alkotott sajátos eszméikre alapozzák. Ld. Durkheim (1978: 41–43).

azt várjuk el tőlük, hogy érvelésük és kiindulópontjuk, amennyire csak lehetséges, világos [*chiaro*] és szigorúan következetes [*rigoroso*] legyen” (Pareto 1923: 4, I. kötet).

Mindezekből következik Pareto *tudományos elméletekre* vonatkozó osztályozási struktúrája, melyben az objektivitás és a szubjektivitás – mint lehetséges szemléletmódok – jelentik a fő differenciáló tényezőt. Meggyőződése szerint világossá kell tenni az elmélet alkotójának és művének – magának az elméletnek – a viszonyát, ami azt jelenti, hogy csak azokat az elméleteket lehet objektívnek tekinteni, melyek az alkotótól és a befogadó személyétől függetlenül értelmezhetőek. Alosztályokat a vizsgálat tárgyának tapasztalati úton való megragadhatósága, ill. megragadhatatlansága szerint alkot, ezen belül további alosztályokat a vizsgált jelenségek közötti logikai kapcsolatok alapján. E rendszeren belül Pareto saját elméletét az *objektív aspektust* képviselő, *tapasztalati tényeket* vizsgáló, *logikai kapcsolatokon* alapuló elméletek közé sorolja. Ebből következik, hogy kizárólag olyan fogalmakat és elveket alkalmazhat, amelyek a tapasztalásból származnak. Ezzel pedig gondolkodásának is szigorú határokat szab: saját vizsgálódásaiból kizárja azokat a kérdéseket, melyek tények értékelésére vonatkoznak, az értékítéleteket ugyanis alapvetően a metafizika, a filozófia hatáskörébe utalja. Pareto álláspontja szerint minden olyan kérdésfeltevés, amely a dolgok „lényegére”, abszolutizálására irányul, kívül esik a logikai-tapasztalati elméletalkotás keretein.

Mindezekkel összefüggésben merül fel a *nyelvi kifejezések* pontatlanságának problematikája. Egy olyan elmélet számára, mely a valóság megfigyelésére és lehető legpontosabb leírására törekszik, megkerülhetetlen kérdés, hogy állításainak leírása során milyen terminológiai készlet áll rendelkezésre annak érdekében, hogy a matematikában vagy más természettudományokban elért egzakttságot és érthetőséget akár csak megközelítse. Ha a természettudományok mintáját tartjuk szem előtt – ahol adott állítás alapvetően mindenki számára megközelítőleg ugyanazon jelentéstartalommal bír –, jogosnak tűnik a szerző felvetése, hogy a szociológia is törekedjék kialakítani egy olyan terminológiát, amely az emberi nyelv sajátosságából fakadó félreérthetőséget a lehető legteltesebb mértékben kiküszöböli. A társadalomtudományi terminológia kidolgozására az egyetlen és leginkább alkalmas módszernek a dolgok megfigyelését tartja, elméleti viták lefolytatása helyett: „(...) először figyeljük meg a dolgot, s csak utána keressünk nevet számára” (Pareto 1923: 53, I. kötet). Ebben a folyamatban – azaz a megfigyelt dolgokra vonatkozó társadalomtudományi *terminus technicusok* kidolgozásában – támpontot nyújthatnak a természettudományos analógiák. Pareto példaként említi a „társadalmi egyensúly” meghatározását, melyet a fizika egyensúlyfogalmára alapozott. Ugyanakkor fontos megkülönböztetést is tesz a kettő között, hangsúlyozva, hogy a kettő csupán hasonló, egymásnak megfeleltethető, de egymással nem azonos.⁶

6 A nyelvi problematikára a hermeneutikai megfontolások tárgyalása során még visszatérek.

Pareto világos célkitűzések által vezérelve rögzíti elméletének alapjait: a korábbi pozitivista elméletek hibáiból tanulva, az azokból fakadó tanulságokra alapozva olyan szigorú kereteket, határokat kíván szabni gondolkodásának, melyeken belül nem marad kérdéses az elmélet tapasztalati megalapozottsága. Legfőbb törekvését így fogalmazza meg: „A cél kizárólag tudományos: vagyis megismerni, tudni, és ennyi” (Pareto 1923: 37, I. kötet). Számára a legfontosabb lépés ebben a folyamatban nem más, mint a filozófiai „spekulációk” kizárása, összhangban Durkheim gondolatával, miszerint nem az eszméket, fogalmakat kell a szociológiai vizsgálódások tárgyává tenni, hanem magát a „*dolgot*”, pontosabban a tapasztalati tényekre mint „*dolgokra*” kell tekintünk. Nem a dolgok *lényegét* kutatja, hanem a társadalmi valóságban tapasztalható uniformitások – melyek a társadalom működésének *törvényeiként* foghatók fel – feltárására törekszik. David Beetham (2013) Pareto és Weber koncepcióját összehasonlító elemzésében éppen az értékek maradéktalan kirekesztésében látja a paretói gondolkodás „megrekedésének” okát, ezáltal ugyanis csupán implicit módon bukkan fel gondolkodásában az értékek társadalmi cselekvésben játszott szerepének felismerése, amely körülményre vele ellentétben Weber tudatosan reflektál.

Az eddigiekben bemutatott elméleti alapvetések mintha egy empirista neopozitivista episztemológia irányába mutatnának, éppen a nyelv jelentőségének felismerése által.

Elemzésünk eddig a pontig a paretói koncepció jellegét meghatározó pozitivista vonásokat az elméleti keretek vonatkozásában tárgyalta, az viszont nyitott kérdés maradt, hogy cselekvésfogalma milyen jegeket mutat. E kérdés tárgyalásához járul hozzá Gert Albert felvetése, amely szerint kimutatható egyfajta strukturális azonosság Pareto *elméletekre* és *cselekvésekre* vonatkozó osztályozása között. Ezzel arra utal, hogy a paretói teória nem csupán formai, de tartalmi tekintetben is magán viseli a pozitivista filozófia hatását. Mindazonáltal elemzése során – melyet többek között Williamsnek (1981) az externális és az internális okok⁷ közti megkülönböztetésére alapoz – világossá válik az is, hogy a paretói cselekvésfogalom az egyéni gondolkodás belső motivációit olyan – a cselekvés racionalitására nézve is – szerves módon veszi számításba, amelyben már a hermeneutikai szemlélet is egyértelműen tetten érhető.

Maurizio Bach (2004) amellet érvel, hogy ha a paretói felfogást megpróbáljuk elhelyezni a hagyományos szociológiaelméletek sorában, akkor a legszerencsésebb a *posztpozitivista* jelzővel illetni. E gondolat háttérében az a megfontolás áll, miszerint a paretói teória az explicit metodológiai elvei *ellenére* több ponton egy hermeneutikai megközelítésmód irányába mutat.

A továbbiakban tehát részletesen meg kell vizsgálnunk Pareto gondolkodásának mindazon pontjait, amelyek túlmutatnak az eddigiekben vázolt szigorúan pozitivista gondolati rendszeren.

7 Internális okok közé a cselekvések személyes motivációi sorolhatók, ezzel szemben az externális okok a cselekvő személyétől függetlenek.

Pareto elméletének hermeneutikai aspektusai

A részletes vizsgálatot megelőzően szükségesnek látszik rögzíteni, hogy milyen ismervek szerint történik majd a hermeneutikai jegyek azonosítása, vagyis milyen hermeneutikafelfogáson alapulnak a megállapításaim. A szociológiai gondolkodásban a hermeneutikai megfontolások mindenekelőtt három nagy – egymással is összefüggő – *dilemmában* látszanak kicsúcsosodni: a módszertani individualizmushoz, a mikro-makro problémához, valamint a (cselekvés)racionalitáshoz kapcsolódó kérdésekben, vitákban. Ebből (is) következik, hogy a paretói felfogás vizsgálata során ezeket a dilemmákat érintjük. Mindezzel azonban csupán a kutatás „területét” jelöltük ki, viszont maga a zsinórmérték még definiálásra vár: *mi alapján tekint(het)jük hermeneutikainak Pareto elméletét? Milyen hermeneutikafogalmat használunk?* Egy taxatív meghatározáshoz képest célravezetőbbnek tűnik a gondolkodás logikájának ismertetése – Pareto elmélete kapcsán ugyanis éppen az jelenti a nehézséget, hogy a hermeneutikai jegyek rejtett, sokszor inkább csak implicit formában bukkannak fel. Amikor tehát hermeneutikai megfontolásokra utaló jegyeket kutatunk, mindenekelőtt olyan gondolatokat keresünk, melyekben egyrészt a társadalmi aktorok *szubjektív szempontjai döntő súllyal esnek latba*, másrészt cselekvésükben nem mechanikusan, ösztönösen – *merőben reagálva* – vesznek részt, hanem tetteik „szerzőiként”, cselekvéseiknek ezzel mintegy értelmet tulajdonítva.

Pareto a társadalom működésének vizsgálatát a cselekvésnek mint társadalmi ténynek a megismerésére alapozza, vagyis egy cselekvéseméleti veretű koncepciót tár elénk, s ennyiben – miként Bach (2004) is rámutat – a metodológiai individualizmus irányába mozdul el, a saját korában bevett, hagyományos, kollektív aspektusokat hangsúlyozó pozitívista társadalommagyarázatokkal szemben. Mai nézőpontból szinte természetesnek tűnik a cselekvést határozni meg az elemzés kiindulópontjául, azonban ahogyan Némedi Dénes (2001) rávilágít: „(...) ebben az időszakban [értsd a 19. század fordulójától a 20. század közepéig] (...) a cselekvésemélet egyáltalán nem játszotta azt a szerepet, amelyet a későbbiekben, egyáltalán nem volt magától értetődő, hogy a társadalomkutatásnak a cselekvő és cselekvésre reflektáló egyénből kell kiindulnia” (Némedi 2011: 160). Némedi továbbá arra is felhívja a figyelmet, hogy a századforduló táján értelmezett korszakában nem mutatható ki egyértelmű tendencia a klasszikusok gondolkodásában a cselekvésemélet irányába (Némedi 2011: 163).

Láttuk, hogy Pareto a társadalmi világot szigorúan pozitívista metodológiára alapozva akarja vizsgálni, következésképpen egy pozitívista cselekvésemélet kidolgozására törekszik. Albert hivatkozott álláspontja szerint azonban Pareto e tekintetben „kudarcot vall”, ugyanis az általa tételezett egyén cselekvésében a szubjektív motivációk döntő jelentőségűnek bizonyulnak, így a társadalmi folyamatokra is hatást gyakorolnak. Mindennek hátterében a „mikro-makro probléma” napjainkig nyitott kérdése rejlik: a társadalom és az egyén közül logikailag melyik az elsődleges? Az összefüggésünkben még pontosabban: van-e szubjektív önállósága az egyénnek a társadalom egészéhez képest? Ennek a kérdésnek a szemléltetését szolgálhatja – még ha némileg leegyszerű-

sítőnek tűnik is – Durkheim és Pareto idevágó – az egyéni tudat és a társadalom viszonyára vonatkozó – gondolatainak rövid összevetése. Míg a durkheimi felfogás szerint az emberi tudatot az egyéni és kollektív tudat sajátos egysége alkotja, melyben az egyéni tudat háttérbe szorul, a kollektív tudati komponens pedig valamiféle társadalmi meghatározottságot képvisel, a paretói gondolkodás ezzel ellentétesnek tűnő álláspontot képvisel, amikor a cselekvések „szubjektív racionalitását” hangsúlyozza. Mindazonáltal mindkettejük gondolkodásában kitüntetett szerepet játszanak az érzelmek és ösztönök manifesztációi (ill. reprezentációi), melyek – jóllehet leginkább implicit módon – a társadalmi folyamatok alakítóiként jelennek meg.

Érdemes tehát alaposabban szemügyre venni, hogy Pareto cselekvéseméleti felfogása mennyiben sorolható a *módszertani individualizmust* képviselő elméletek körébe. Azonban mielőtt ezzel a kérdéssel részletesebben foglalkoznánk, vizsgáljuk meg magát a cselekvés paretói fogalmát. Pareto a cselekvésre összetett jelenségként tekint: a *tett* nem önmagában áll, hanem szervesen hozzátartoznak a belső motivációk, egész pontosan – paretói terminológiával – az érzelmek kifejeződései (reziduumok), továbbá a cselekvésre adott magyarázatok (derivációk). A két utóbbi komponens megkülönböztetésének alapjául az a paretói megfontolás szolgál, miszerint egyrészt minden emberi cselekvésre hatást gyakorol a „pszichikai állapot”, ezáltal tehát a társadalmi cselekvés érzelmi, ösztönös indíttatású fenoménként tűnik fel, másrészt az egyén logikus – vagy logikusnak tűnő – magyarázatokkal próbál szolgálni a cselekedetere vonatkozóan. A paretói koncepció megértésének kulcsát kétségtelenül a reziduumok jelentik, így mibenlétük pontos megragadása megkerülhetetlen feladat, különös tekintettel arra, hogy bevetté vált az érzelmekkel, ösztönökkel való egyszerű – megítélésünk szerint leegyszerűsítő, félreértő – azonosításuk.⁸ A redukcionista értelmezés alapja az lehet, hogy Pareto valóban a pszichikai állapotban gyökerezteti a cselekvéseket, ráadásul ő maga sem következetes a kifejezés használata során, azonban elemzésében hangsúlyozza, hogy a reziduumok nem azonosak magukkal az érzelmekkel. Bach (2004) felvetése, miszerint a reziduumok egyfajta „prereflexív értelmezésminiták” (*prä-reflexive Deutungsmuster*), vagy másként megfogalmazva „preracionális értelemstruktúrák” (*prä-rationale Sinnstrukturen*), alighanem a paretói cselekvéseméletet a kulcsfogalmának a lényegére tapint rá.

A reziduumok mibenlétének pontosabb megragadását szolgálhatja – a javasolt bachi értelmezéssel összhangban –, ha megvizsgáljuk a *sentiment* fogalmának filozófiai, esztétikai háttérét, mivel e kifejezést Pareto gyakran használja a reziduumok tárgyalásakor. Alfred Baeumler megfogalmazása szerint a *sentiment* kifejezés arra a „(...) közvetlen tudatra vonatkozik, mellyel belső folyamatainkról rendelkezünk” (Baeumler 2002: 54). Ezt a gondolatot magának a *sentiment* szónak az eredeti latin (*sentio, -ire*) jelentéstartománya is alátámasztja: a szó ugyanis gyakran ’vél’, ’gondol’ értelemben volt használatos. Baeumler továbbá arra is rámutat, hogy a – vélekedés

8 Pl. Lopreato (1980); Moore, H. E.–Moore, B. M. (1935).

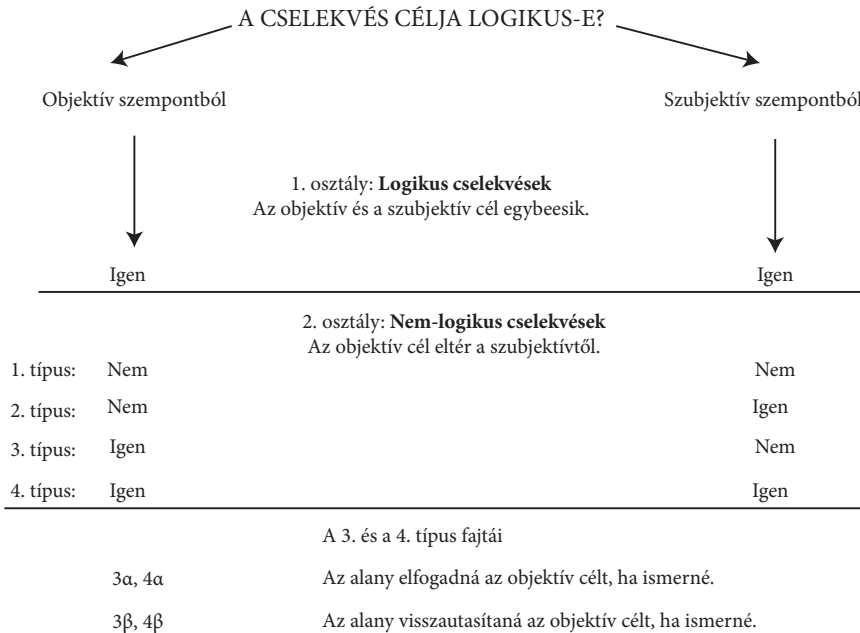
értelmében vett – *sentiment* és a megalapozott tudás szembeállításával érzékelhetővé válik a tudás megszerzésének két eltérő módja. E fogalomtörténeti jellegű filozófiai-esztétikai kitérő magyarázatot adhat arra, miért nem képes Pareto következetesen tárgyalni a reziduumok fogalmát. A *Trattato*ban ugyanis rendre a *sentimenti* ('érzelmek') kifejezést használja, amikor a reziduumokról beszél, annak ellenére, hogy egy bekezdésben leszögezi, a kettő nem azonosítható egymással: „Szem előtt kell tartanunk, hogy a reziduumok nem moshatók össze az érzelmekkel, ösztönökkel, melyeknek megfeleltethetők. Az előbbiek ugyanis csupán az utóbbiak megnyilvánulásaként értendők, miként a hőmérő higanyszálának emelkedése is a hőmérséklet emelkedésének megnyilvánulását jelenti” (Pareto 1923: 11, III. kötet).

Vegyük most szemügyre a társadalmi cselekvés kategorizálásának kérdését. „A logikus cselekvések, legalábbis nagy részben, gondolkodás, érvelés eredményei, míg a nem-logikus cselekvések leginkább a pszichikai állapotban gyökereznek: az érzelmekben, a tudatalattiban stb. Ezek a pszichológia hatáskörébe tartoznak” (Pareto 1923: 74, I. kötet). Említést érdemlő sajátossága ennek a definíciónak az egyértelműen pszichologizáló megfogalmazásmódja, ami ugyan tekinthető a korabeli pszichológiával való kapcsolatkeresésnek, azonban maga a paretói koncepció nem ebből fakad, érvei nem pszichológiai eredetűek. A fenti idézetben felbukkan a paretói cselekvéssztyalizás két fő csoportja, nevezetesen a logikus és nem logikus cselekvések. E differenciálás alapjául a cél és az eszköz kapcsolata, valamint e kapcsolat valóságához való viszonya szolgál. A logikus cselekvések mind szubjektív, mind pedig objektív nézőpontból logikus cél-eszköz kapcsolatot jelölnek (1. *ábra*). Ezzel ellentétben a nem logikus cselekvések jellemzője, hogy objektív vagy szubjektív aspektusból nem tekinthetők logikusnak. A paretói gondolatmenet szerint minden szempontból logikusnak főként a gazdasági cselekvések tekinthetők, míg a nem-logikus cselekvések zöme a társadalmi/szociológiai jelenségkörbe tartozik. A korábbiakban már utaltam rá, hogy Pareto cselekvéseméletében megfigyelhető egy sajátos „szubjektív racionalitás” tételezése. „Szubjektív racionalitáson” azt értem, hogy Pareto tipizációja alapján a nem-logikus cél-eszköz kapcsolatok és végső soron a nem-logikus cselekvések is lehetnek az egyén szempontjából „racionálisak/logikusak”. A nem-logikus cselekvések – az első típus (nem, nem) kivételével – sokkal inkább a két aspektus sajátos „diszharmóniájával” jellemezhetők. Ezt az értelmezést látszik alátámasztani maga a szerző is, amikor hangsúlyozza, hogy a nem-logikus nem azonos az illogikus cselekvéssel (Pareto 1923: 65, I. kötet).

A paretói cselekvéssztyalizás alapjául szolgáló finalitáskritérium ismét csak a hermeneutikai szemléletmód irányába történő elmozdulásra utalhat. Ehhez kapcsolódva idézném Wright (1987) vonatkozó gondolatait: „A két hagyománynak [értsd a leíró és elméleti – illetve végső soron a pozitívista és hermeneutikai – tudományok alapját képező tudományos vizsgálódások hagyománya] a tudományos magyarázatok értelmezésével kapcsolatos ellentétét az oksági és teleologikus magyarázatok szembeállításával szokták jellemezni. Az első típusba tartozó magyarázatokat mechanisztikus, a második típusba tartozókat pedig finalisztikus magyarázatoknak is hívják” (Wright 1987: 44). Fontos

ugyanakkor hangsúlyozni, hogy a paretói teóriában a teleologikus magyarázatok irányába történő elmozdulás kizárólag a cselekvésfogalom finalitáson alapuló definiálásában merül ki, a „megértés” szándéka pedig szinte tökéletesen hiányzik gondolkodásából.

1. ábra

Forrás: PARETO: 1916, 151

A paretói cselekvésfogalom ismeretében érdemes visszatérnünk ahhoz a kérdéshez, hogy Pareto teóriája mennyiben illeszkedik a módszertani individualista elméletek körébe. Orthmayr Imre idevágó tanulmányában a következőt olvashatjuk: „A módszertani individualisták szerint (...) a kollektív fogalmakkal jelölt makroszociológiai összefüggések csak az emberi cselekvésre visszavezetve érthetők meg” (Orthmayr 1997: 3). E definícióból kiindulva a fenti kérdés könnyedén megválaszolhatónak tűnik, de valójában – miként Orthmayr is megállapítja – a két versengő szociológiai megközelítés érvrendszerait alaposabban szemügyre véve egy igen összetett gondolati háttér bontakozik ki előttünk, melyben a két álláspont közötti vita legmélyén a rész és egész viszony problematikáját találjuk. Az egyik oldalról szóló érv szerint: „(...) az egyes egyének valóban léteznek, ezzel szemben a kollektív fogalmak pusztán absztrakciók” (Orthmayr 1997: 16). A kollektivisták álláspont képviselői – ezzel ellentétben – rendre az egyén társas voltát mint eleve létező adottságot hangsúlyozzák, s ily módon a társadalmat is eleve adott létezőként tételezik. Mind a kiinduló definíció, mind pe-

dig a társadalom absztrakt értelmezése alapján Pareto beilleszthető a módszertani individualizmus szellemi vonulatába, minthogy a társadalmat absztrakcióként, az emberi cselekvéseket pedig valóságos létezőként kezeli, és szociológiai fejtegetései, elemzései éppen ezért irányulnak a cselekvésekre. Gondolatmenetében tehát a társadalmi élet, a társadalmi formák az emberi cselekvések által ismerhetők meg. A *Trattato*ban külön fejezetet szentel annak, hogy a különféle társadalmi intézmények – mint a jog, az erkölcs vagy a vallás – esetében rámutasson arra a fentebb már említett tényre, hogy ezen intézmények mindegyike az egyéni cselekvésekben, s végső soron az egyén természetes hajlamaiban gyökerezik. E ponton azonban – az emberi cselekvésekre ható természetes hajlamok hangsúlyozásával – érezhetően problematikusává válik a paretói felfogás módszertani minősítése, melyet az Orthmayr által ajánlott további – a cselekvésben rejlő döntést hangsúlyozó – definíció csak még tovább árnyal azáltal, hogy támpontot nyújt számunkra nem csupán Pareto individuumfelfogásának, de lehetséges hermeneutikai értelmezésének megragadásához is. „Miért kellene hát a döntést előnyben részesítenünk a cselekvéssel szemben? A válasz egyszerű: azért, mert a döntés biztosítja az egyéni cselekvés autonómiáját. (...) Ha ugyanis az emberi cselekvéseket a környezeti feltételek, a szocializáció vagy bizonyos pszichikai folyamatok eredményének tekintjük, akkor elveszítik önálló magyarázóerejüket, s pusztán más folyamatok szükségszerű eredményeivé vagy megnyilvánulásaiává válnak. (...) A módszertani individualizmus álláspontja szerint viszont az egyének nemcsak végrehajtói, hanem szerzői is cselekedeteiknek. A „kéremény” társadalmi és pszichikai tényezők nem tudtukon kívül és akarattuktól függetlenül, hanem ezek közvetítésével és ezektől megszűrve hatnak” (Orthmayr 1997: 26). E gondolatmenet alapján döntő jelentőségűvé válik, hogy Pareto individuumának cselekvésében tetten érhető-e a fent leírt döntési momentum. A paretói meghatározás szerint a logikus érvelés, mérlegelés – végső soron a döntés maga – elsősorban a különféle gazdasági és szakmai tevékenységek esetében tapasztalható, s minden más cselekvés az ember pszichikai állapotában, a tudatalattiban (*subcoscienza*) gyökerezik. Mindazonáltal hangsúlyozza azt is, hogy a cselekvések valamiféle logikával felruházott cél-eszköz választáson alapulnak. Mindezek fényében felmerülhet a kérdés: a paretói individuum társadalmi cselekvéseiben valóban egyénként, tehát önálló döntéshozóként, s ezáltal társadalomformáló erőként jelenik-e meg? Egyáltalán, ha – a paretói logikát követve – azt feltételezzük, hogy a társadalmi egyén nem racionális döntéseken alapuló cselekvő, akkor ez jelenti-e azt is, hogy minden tudatosságot nélkülöz, ami annyit jelentene, hogy ösztönei által vezérelt? Pareto ebben az esetben ugyanis hiába választja kiindulópontjává a cselekvést, ha a valóságban az egyén nem rendelkezik önálló, valamiféle tudatosságot tükröző mérlegelési képességgel. Ugyanakkor a döntési motívummal kapcsolatban érdemes átgondolni, hogy mit értünk döntésen. Hagyományosan – s ez elsősorban a fogalom közgazdaságtani gyökereiből ered – a döntést *racionális* cél-eszköz kapcsolatként szokás érteni, azonban épp a hermeneutika talaján felvethető a szubjektivitás nézőpontja – elegendő, ha csak az ízlés eszté-

tikai fogalmára gondolunk –, s ezáltal a döntésben a célszerű megfontolás helyébe a *tudatos választás* kerülhet, ráadásul a döntés esztétikai fogalma világíthat rá arra is, hogy a *döntés* nem tekinthető a *tudatosság* szinonimájának. Ezek alapján az elemzés számára elkülöníthetőnek tűnik a racionális döntésen, és ezzel szemben a tudatos választáson alapuló cselekvés, ugyanis belátható, hogy miként a racionális döntés is lehet célszerű, de nem tudatos, éppúgy a választás is lehet tudatos, de nem célszerű. Ez esetben a kérdés nem úgy fogalmazódik meg, hogy Pareto individuuma racionális mérlegelésre alapozza-e céljai elérését – minthogy tudjuk, hogy a szerző álláspontja szerint nem erről van szó –, hanem hogy a cselekvés *tudatos* egyéni választás eredményének tekinthető-e. Kérdésfeltevésem tehát a célszerűség és a tudatosság fogalmának szembeállításán alapul. Ugyanakkor el kell ismerni, hogy a választásra alapozott egyéni önállóság nem érvényesül a paretói koncepció egészében: például a szexualitás reziduumának esetében, amely paretói értelmezés szerint a szexualitáshoz kapcsolódó társadalmi, erkölcsi, vallási elvárások, szabályok cselekvésre gyakorolt hatásait képviseli, sokkal inkább beszélhetünk valamiféle – weberi értelemben vett – értelemtulajdonításról. Mindazonáltal már a cselekvés komponensei és az osztályozási struktúra szempontrendszer alapján is belátható, hogy a paretói individuum nem egyszerűen ösztönös cselekvő. Az egyéni pszichológiai adottságok hangsúlyozása ellenére Pareto – jóllehet implicit módon – sokkal inkább a tudati karakterek elemzését tárja elénk. Igaz tehát, hogy a társadalmi cselekvést az érzelmekben, ösztönökben gyökerelteti, azonban ezek vizsgálatát nem a szociológia, hanem a pszichológia hatáskörébe tartozónak tekinti. A törekvése ennek megfelelően arra irányul, hogy az érzelmek társadalmi hatásai – maguknak az érzelmeknek a konkrét elemzése nélkül – valamilyen módon megragadhatóvá váljanak. Ennek érdekében alkotja meg a reziduumok fogalmát: „A reziduumok nem valós létezők; csupán analitikus fogalmak, melyeket a kutató a társadalmi rendszer működésének megértésére és leírására használ. (...) A reziduumok az objektív valóságban nem, de szubjektíven léteznek, szorosan kapcsolódva az őket megalkotó és őket élettel megtöltő egyénhez” (Busino 2002: 51). Ami a reziduumok elvi pozícióját illeti, Raymond Aron (1989) értelmezéséhez kapcsolódva azt mondhatjuk, hogy a szociológiai vizsgálódás számára elérhetetlen érzelmek és a konkrét tettek között helyezkednek el. Ezzel ismét a korábbiakban már idézett bachi megfontoláshoz érkeztünk vissza, mely szerint a reziduumok valamiféle preracionális értelemstruktúrárt (*prä-rationale Sinnstrukturen*) jelentenek, s ebben az értelemben esetükben a cselekvések érzelmekre való reflektálási képességéről van szó. Ebben egyrészt a paretói gondolkodás logikájának kulcsmozzanata, másrészt az elméletében keveredő pozitivisták és hermeneutikai vonások mutatkoznak meg. „A módszertani individualisták maguk is erőteljesen élnek a »rejtett entitásokra« hivatkozás eszközével: központi fontosságú magyarázó tényezőik – az egyéni preferenciák, vélekedések vagy szándékok – maguk sem megfigyelhetők, hanem csak megnyilvánulásaik alapján azonosíthatók. (...) Továbbmenve: a nem pusztán belső, tudati cselekvések, de a kül-

ső, fizikai tevékenységek értelme sem közvetlenül megfigyelhető, hanem értelmezés-függő” (Orthmayr 1997: 17).

Az értelmezésfüggőség problematikája – mint a hermeneutikai megközelítési mód egyik jellegzetes problémafelvetése – Pareto gondolkodásában a nyelvi kérdés felvetésének formájában jelenik meg. A nyelvi sajátosságból eredeztethető értelmezési probléma más-más formában jelenik meg tudományódszertani és a cselekvés fogalmához kapcsolódó megfontolásaiban. A kérdés tudományódszertani jelentőségét – miként a pozitívizmusáról szóló fejezetben láthattuk – ugyan felismeri, azonban az általa kínált megoldás alapvetően a pozitívista logika jegyeit viseli magán (előbb figyeljük meg a valóságot, s csak ezt követően keressünk megfelelő elnevezést számára). Megközelítését lényegében a feltárt társadalmi jelenségek *értelmezésén alapuló* tudományos terminológiák alkotására irányuló szándék hiánya jellemzi.

Pareto pozitívizmusának tárgyalása során felvetődött, hogy gondolkodása egyfajta empirizmus irányába való mozgásként is felfogható. Ezzel tudatosan utalni kívántam a bécsi kör neopozitívista felfogására, melynek egyik legfőbb gondolatát éppen ez jelentette. Azonban az alábbi idézettel jól illusztrálható, hogy Pareto felfogása sokkal inkább a hermeneutika, semmint a valódi empirizmus irányába mutat. A bécsi kör gondolkodói a következő megfontolásokra alapoztak: „Miután az elme valóságos működése nem publikus, s hozzáférhetetlen az interszjektíve ellenőrizhető megfigyelés számára, úgy vélték, az episztemológia nincs följogosítva arra, hogy homályos és világos ideákról, asszociatív kapcsolatokról, egyáltalán, mentális struktúrákról és eseményekről beszéljen. A megismerés mentális kategóriákat használó értelmezése helyett a *nyelvet* állították a középpontba, melyben a kognitív folyamatok testet öltenek, vizsgálhatóvá, a rájuk vonatkozó elgondolások diszkutálhatóvá és *ellenőrizhetővé* válnak” (Laki 1998: 8). A paretói cselekvésfelfogásban kitüntetett szerepet kap a szóbeliség azáltal, hogy a cselekvés komponenseiként megkülönbözteti a derivációkat, melyek lényegében az egyén racionalizáló hajlamát képviselik. Deriváción ugyanis a konkrét cselekvés nem logikus voltának elfedését szolgáló magyarázó momentumot érti. A derivációk a legkülönbélebb magyarázatokat jelenthetik. Pareto szerint a tudományos gondolkodás hibája sok esetben éppen abban áll, hogy ezeket a magyarázatokat vizsgálja, s nem az általuk elfedett valódi motivációkat. A nyelviség problematikája e ponton különösen világosan jelentkezik, ugyanis nem csupán arról van szó, hogy maguknak a magyarázatoknak az érthetősége válik viszonylagossá a közlő és a befogadó viszonylatában, hanem arról is, hogy a tudományos vizsgálódások is ezekre a sokszor homályos komponensekre alapoznak, és így saját elemzéseikben is a korábbiakban már tárgyalt terminológiai pontatlanság jelenik meg. A probléma forrását – miként Pareto is felismeri – az jelenti, hogy a cselekvésekről szóló tudásunk alapvetően a szóbeliségen alapul: ha meg akarjuk tudni egy másik ember cselekvésének motivációját, akkor a legegyszerűbb módnak az tűnik, ha megkérdezzük tőle. Ily módon azonban – a paretói terminológia szerint – csupán a derivációkat ismerhetjük meg, s téves következtetések levonására juthatunk. Ezen érvelés alapján a modern

kor „racionalitáskultusza” sokkal inkább jelenti a cselekvések magyarázatával kapcsolatban tapasztalható fokozódó igényt, mintsem a valóságos racionalitás térnyerését. A derivációk csupán a cselekvés „utólagos” racionalizáló tendenciáira utalnak.

Záró gondolatok – Pozitivista hermeneutika vagy hermeneutikai pozitívizmus?

Pareto társadalomelmélete számos ponton problematikusnak tűnhet, érvelése több szempontból is megkérdőjelezhető, azonban kétségtelenül a társadalmi valóság egy olyan sajátosságáról próbált állást foglalni, amelyet napjainkig a társadalom megismerésére törekvő gondolkodók döntő kérdéseként tartunk számon: miként juthatunk közelebb az egyének alkotta társadalmi valóság megismeréséhez?

Erre a kérdésre vonatkozott a fenti tanulmány kulcskérdése is, mely a paretói individuum jellegére irányult: ha nem önálló döntéshozó, de nem is tisztán ösztönlény, akkor miben érhető tetten az önállósága? Végül arra az eredményre jutottunk, hogy Pareto *homo sociologicus*ának önállósága a *tudatos választás* képességében jut érvényre. Ehhez az eredményhez három döntő jelentőségű megfontolás vezetett el: először is Albert bizonyítása az internális-externális okok paretói ötvözésére vonatkozóan, másodsor Bach – korábbiakhoz képest alternatívát jelentő – reziduumfelfogása, s végül Baumler érvelése a megalapozott tudás és a *sentiment* két eltérő tudásszerzési módként való értelmezése mellett.

Befejezésül vonjunk mérleget a többi kiinduló kérdést illetően is, hogy ily módon tisztább képet alkothassunk az általa tételezett társadalmi világ mibenlétéről. E célt az szolgálja legjobban, ha a két megközelítési mód (pozitívizmus és hermeneutika) megnyilvánulását külön-külön vizsgáljuk meg Pareto módszertani megfontolásaiban és cselekvésfogalmában.

Pareto tudományelméleti fejtegetéseiből kiolvasható az az implicit módon jelen lévő gondolat, miszerint az igazi tudomány valójában az, amelyik logikus-tapasztalati módszereken, vagyis szigorúan pozitívista alapokon nyugszik. Ugyan a tudományok osztályozására vonatkozó gondolatai – s egyéb megengedő kijelentései – alapján azt feltételeznénk, hogy a pozitívista ismeretelméletet csupán egy lehetséges megközelítési módnak tekinti, azonban az általa felsorakoztatott példák alapján kitűnik, hogy azokat a tudományokat, elméleteket, amelyek nem a pozitívista episztemológián alapulnak, sokkal inkább pszeudotudományokként kezeli. Vissza-visszatérően kifejti, hogy minden, a feltárt jelenségek értékelésére vonatkozó kijelentést – éppen a szubjektivitása, s végső soron viszonylagossága miatt – eredendően pszeudologikus magyarázatnak tekint. E megfontolás tükröződik elődeinek – Comte és Spencer – gondolkodására vonatkozó kritikájában is. Mindennek háttérben természetesen ott lehet annak tudása, hogy az általa tételezett irracionálitáson nyugvó társadalommagyarázat milyen veszélyeket hordozhat magában, s ezek elkerülésének kulcsát abban vélte megtalálni, hogy szigorú keretek közé szorítja saját gondolkodását. Ebből következik,

hogy módszertanában ugyan a felvetés szintjén megjelennek hermeneutikai megfontolások, azonban explicit törekvései egyértelműen azok kizárására irányulnak.

Ezzel ellentétben cselekvésfogalmában világosan tetten érhető a hermeneutikai megközelítési mód, mely nem csupán az individualitást hangsúlyozó elemzési alapegység révén vagy a szubjektív nézőpont létjogosultságának elismeréséből fakadóan jut érvényre, hanem elsődlegesen a reziduumok fogalmával, amely úgyszólván kísérlet arra, hogy a cselekvésekben feltáruló értelmi dimenzió a tudományos kutatás számára hozzáférhetővé váljon. E törekvés mélyén ott rejlik tehát annak felismerése, hogy a társadalom működésének megértéséhez nélkülözhetetlen valamiféle kapcsolatot találunk a tapasztalati tények és a külső szemlélő számára elérhetetlen egyéni hajlamok és érzések világa között. Meg kell jegyeznünk, hogy nem szükséges a paretói megoldási javaslatot helyesként elfogadnunk ahhoz, hogy elismerjük a probléma feltárásában elért eredményeit. Megjegyzendő továbbá, hogy a cselekvések elemzése terén is inkább jellemzi a gondolkodását egyfajta leíró attitűd. „Elsősorban a paretói szociológia *Trattatóban* véghez vitt hermeneutikai fordulata az érdekes, még ha (...) metodológiájában ez nem tükröződik is” (Bach 2004: 172).

Összegzésként megállapíthatjuk, hogy a paretói megközelítés érdeme elsősorban a témafelvetésben áll, abban, ahogyan szembeszáll kora hagyományos – racionalitást hangsúlyozó – gondolkodásmódjával. Ugyanakkor ez a merészség a módszer megválasztására, esetleg annak átalakítására már nem terjed ki. Mindezek miatt úgy vélem, hogy elmélete leginkább „hermeneutikai pozitívizmusnak” minősíthető, maguk a pozitivist elméleti keretek és a módszertan ugyanis lényegében gátjává váltak a témafelvetésben rejlő kérdések megválaszolásának és mélyebb feltárásának.

Zárásként érdemes ismét hangsúlyozni, hogy elemzésem tárgyát egy olyan koncepció képezte, mely szemléletes példaként szolgálhat számunkra egy születőben, formálódóban lévő teória „gyermekbetegségeiről”: az elmélet megalkotásához inspirációt szolgáltató kérdések természetéből fakadóan a szerző kereteket akar szabni gondolkodásának, azonban ebből következően az elmélet formálódásának egyik – ha nem a legfőbb – jellemzőjévé válik a végletes következetességgel szembeni folyamatos küzdelme, hiszen felismerései egyértelműen feszegetik a saját maga alkotta korlátokat. A Paretóra jellemző gondolati következetességet ugyanakkor tekinthetjük a jelentős gondolkodás meghatározó jelentőségű ismérvének is. A bevezetésben feltett kérdésre tehát, hogy miért érdekes napjainkban egy (majdnem) kereken száz évvel ezelőtti elmélet, a válasz a paretói emberkép lehet. Pareto ugyanis példával szolgált arra, hogy az egyént úgy ábrázolja a *társadalom* alapegységeként, hogy közben érvényre jusson *önállósága* is.

Abstract: How and to what extent can the individual shape society? How can its autonomy be grasped? If social action is conceptualized as dominated by subjectivity, irrationality, the question arises: how can it be examined on the basis of positivist epistemology and methodology? I will examine these questions in my paper by analysing the positivist and hermeneutical aspects of the Italian theorist Vilfredo Pareto's

sociological theory. This study sheds light on the thoughts of an author who was once canonized as ‘classical’ but later – for various reasons – became forgotten.

Keywords: irrationality, hermeneutics, positivism, action theory

Irodalom

- Albert, G. (2004): Pareto’s Sociological Positivism. *Journal of Classical Sociology*, 4(1), 59–86.
- Aron, R. (1989): *Le tappe del pensiero sociologico. Montesquieu, Comte, Marx, Tocqueville, Durkheim, Pareto, Weber*. Milano: Mondadori.
- Bach, M. (2004): *Jenseits des rationalen Handelns, Zur Soziologie Vilfredo Paretos*. Wiesbaden: VS Verlag.
- Baeumler, A. (2002): *Az irracionális problémája a XVIII. századi esztétikában és logikában. Az ítélőerő kritikájáig*. Budapest: Enciklopédia Kiadó.
- Beetham, D. (2013): Mosca, Pareto and Weber: A historical comparison. In Mommsen, W. J. – Osterhammel, J. (eds.): *Max Weber and his Contemporaries*. Routledge.
- Bongiorno, A. (1930): A study of Pareto’s treatise on general sociology. *American Journal of Sociology*, 36(3), 349–370.
- Busino, G. (2002): Introduzione alla lettura dell’opera di Vilfredo Pareto. In Manca, G. (ed.): *Vilfredo Pareto (1848–1923). L’Uomo e scienziato*. Milano: Libri Scheiwiller, 19–68.
- Durkheim, É. (1978): *A társadalmi tények magyarázatához*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Henderson, J. L. (1935): *Pareto’s General Sociology. A physiologist’s interpretation*. Cambridge: Harvard University Press.
- Kolakowski, L. (1968): *The Alienation of Reason*. New York: Doubleday & Company.
- Laki J. (1998): *Tudományfilozófia*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Lopreato, J. (1980): Pareto’s sociology in a sociobiological key. *Revue européenne des sciences sociales*, 18(51), 133–162.
- Moore, H. E. – Moore, B. M. (1935): Folk Implications in Pareto’s. *Sociology, Social Forces*, 14 (2), 293–300.
- Némedi D. (2011): *Szociológiai és társadalomelméleti tanulmányok*. Budapest: ELTE Eötvös Kiadó.
- Orthmayr I. (1997): Módszertani individualizmus. *Szociológiai Szemle*, 3, 3–31
- Pareto, V. (1935): *The Mind and Society*. 1–4. New York: Harcourt, Brace and Company.
- Pareto, V. (1923): *Trattato di sociologia generale*. I–III. Firenze: G. Barbèra.
- Parsons, T. (1949): *The Structure of Social Action*. Glencoe, Illinois: The Free Press.
- Schumpeter, J. A. (1949): Vilfredo Pareto (1848–1923). *The Quarterly Journal of Economics*, 63(2), 147–173.
- Sica, A. (1988): *Weber, Irrationality, and Social Order*. Berkley–Los Angeles: University of California Press.

- Sorokin, P. (1928): *Contemporary Sociological Theories*. New York–London: Harper & Brothers.
- Stark, W. (1963): *In search of the true Pareto*. *The British Journal of Sociology*, 14(2), 103–112.
- Weber, M. (1987): *Gazdaság és társadalom. A megértő szociológia alapvonalai I*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Williams, B. (1981): Internal and External Reasons. In uő: *Moral Luck*. Cambridge: Cambridge University Press, 101–113.
- Wright, G. H von (1987): Magyarázat és megértés. In Bertalan L. (szerk.): *Magyarázat, megértés és előrejelzés*. Budapest: Tömegkommunikációs Kutatóközpont.

A gyermektelenség mintázatai magyar férfiak körében: egy interjú vizsgálat folytatása¹

Szalma Ivett–Takács Judit

szalma.ivett@mta.tk.hu; takacs.judit@mta.tk.hu

Beérkezés: 2018. 06. 28.

Átdolgozott változat beérkezése: 2018. 11. 20.

Elfogadás: 2018. 11. 26.

Összefoglaló: Ebben a tanulmányban azt vizsgáltuk, hogy milyen tényezők játszhatnak szerepet abban, ha egy férfi nem vállal gyermeket ma Magyarországon. Továbbá arra a kérdésre is próbálunk választ adni, hogy vajon eltérő gyermektelenségi mintázatok figyelhetők-e meg a férfiak és a nők között Magyarországon. Jelen kutatás szervesen kapcsolódik korábbi, elsősorban gyermektelen nőkre fókuszáló kutatásainkhoz, melyeket most kiegészítünk a magyar férfiakra fókuszáló vizsgálatunkkal.

A kutatás empirikus alapja egy 50 év feletti gyermektelen férfiakkal készített félig strukturált interjú vizsgálat, amelyet 2015 és 2016 között végeztünk különböző típusú magyarországi településeken. Kutatási eredményeink arra világítanak rá, hogy a férfiak és a nők gyermektelensége mögött gyakran eltérő tényezők húzódnak meg, illetve az azonos tényezők mögött is eltérő mechanizmusok működhetnek.

Kulcsszavak: gyermektelenség, férfiak, kvalitatív vizsgálat, összehasonlítás a női gyermektelenségi mintázatokkal, Magyarország

Bevezetés

Korábbi kvalitatív kutatásunkban 40 év feletti gyermektelen nőket kérdeztünk meg egy interjú vizsgálat keretében, hogy feltárjuk, milyen okok vezethetnek az akaratlagosan vagy nem akaratlagosan megvalósuló gyermektelen életmódként értelmezett gyermektelenséghez a nők körében Magyarországon (Szalma–Takács 2014). Ennek a kérdésnek a vizsgálata azért érdemel figyelmet, mert a kvantitatív *survey* vizsgálatok eredményei azt jelzik, hogy hazánkban kevesen vannak, akik tudatosan nem szeretnék gyermeket vállalni. Például a 2010-es Eurobarometer adatai szerint Magyarországon 17% a gyermektelen nők és 25% a gyermektelen férfiak aránya a 30–45 éves korosztályban, miközben a tudatosan gyermektelenek aránya ugyanabban a korcsoportban mindössze 2–3% között mozog a nők és a férfiak körében egyaránt (Miettinen–Szalma 2014). Nemzetközi összehasonlításban vizsgálva ezeket az adatokat az látszik, hogy a gyermektelenek aránya alacsony Magyarországon, illetve az egész poszt szocialista régióban elmarad a nyugati társadalmakban megfi-

1 A tanulmány megírását az NKFIH (PD 123789) támogatta.

gyelhető arányoktól. Ugyanez igaz a gyermektelen életmódot tudatosan választókra is: míg a posztszocialista régióban arányuk 4% alatti, addig a nyugati országokban 5–10% között mozog (Miettinen–Szalma 2014). Az attitűdök tekintetében hasonló eredményt talált Merz és Liefbroer (2012), akik a European Social Survey harmadik hullámának adatain azt vizsgálták meg, mennyire tekinti egy adott társadalom elfogadhatónak azt, ha valaki tudatosan nem vállal gyermeket: a legalacsonyabb elfogadást Lengyelországban, Szlovákiában, Magyarországon, Litvániában, Romániában, Észtországban és Bulgáriában találták, ahol a kérdezettek több mint fele szerint elfogadhatatlan a tudatosan választott gyermektelen életmód.

Mindazonáltal Magyarországon növekszik a gyermektelenek aránya: a 2001-es census adatai szerint a 41 év feletti nők körében a gyermektelenek aránya 7,8% volt, ami 2011-re 11,2%-ra növekedett (Kapitány 2015). A férfiakra vonatkozóan pontosan ugyanannyi adat áll rendelkezésünkre a census alapján, mivel a férfiak szülővé válása kevésbé kötődik életkori korlátokhoz, illetve normákhoz, mint a nők gyermekvállalása (Szalma 2014), valamint az is előfordulhat, hogy a férfiak esetenként nem is tudnak arról, hogy gyermekük született. Ennek ellenére a census adatai alapján a körükben nemcsak magasabb a gyermektelenek aránya, mint a nők körében, hanem gyorsabb ütemben is növekszik: a 41 és 45 év közötti korcsoportban ez az arány 17% volt 2001-ben és 22% lett 2011-ben (Kapitány 2015).

A számok tükrében jogosan merül fel a kérdés: *vajon miért fordítunk kevesebb figyelmet a férfiak körében a gyermektelenség vizsgálatára?* Az egyik lehetséges válasz erre, hogy a gyermekvállalás kérdését hajlamosak vagyunk a nőkhez rendelni, ami a férfi törődésdeficit társadalmi normalizálásával hozható összefüggésbe. Az adott társadalmi közegre jellemző férfiasság- és nőiességnormák vizsgálata alapján elmondható, hogy több más országhoz hasonlóan a gyermekekkel – és más rászoruló családtagokkal – való törődés révén a nők a társadalmilag előírt nőiesség formáit teljesíthetik ki Magyarországon is, míg ez az elvárás a férfiak felé kevésbé érvényesül (bár például aktívan törődő apákkal itthon is növekvő számban találkozhatunk – erről lásd pl.: Takács [2017]). A gyermekvállalás és a gyermektelenség témái ezért a közbeszédben gyakran úgy kerülnek elő, mintha szinte kizárólag női felelősségkörökbe tartoznának: erre jó példa a 2018-ban „demográfiai fókuszú kormányzást”² meghirdető magyar miniszterelnök nyilatkozata arról, hogy szeretne „egy átfogó megállapodást kötni a magyar nőkkel, mert a demográfia végül is rajtuk áll vagy bukik [...] mert a gyerekvállalás [...] a legszemélyesebb közügy, és ezt csak a hölgyek tudják eldönteni”.³

2 Forrás: <http://www.kormany.hu/hu/a-kormanyoszovivo/hirek/folytatodik-a-nemzetnek-es-a-csaladoknak-kezdvezo-kormanyzas> (2018. április 11).

3 Forrás: <http://www.kormany.hu/hu/a-miniszterelnok/beszedekek-publikaciok-interjuk/orban-viktor-a-kossuth-radio-180-percim-musoraban20180420> (<http://www.kormany.hu/hu/a-kormanyoszovivo/hirek/folytatodik-a-nemzetnek-es-a-csaladoknak-kezdvezo-kormanyzas> (2018. április 20)).

Emellett kétségtelen, hogy nehezebb meghatározni, mikortól tekinthető ténylegesen gyermektelennek egy férfi, mivel a férfiak szülővé válása a nőkhöz képest kevésbé kötődik életkori korlátokhoz és normákhoz; valamint a gyermektelenséggel kapcsolatban esetenként a kérdőíves kutatások is pontatlanabb adatokkal szolgálhatnak a férfiakra, mint a nőkről (például egyes férfiak esetleg nem is tudnak arról, hogy gyermekük született, vagy előfordulhat, hogy elfelejtik megemlíteni a nem velük egy háztartásban élő gyermeküket egy kérdőíves adatfelvétel során). A gyermektelenség kérdéskörét tárgyaló nemzetközi demográfiai, illetve társadalomtudományos szakirodalomra is jellemző, hogy több tudományos publikáció foglalkozik kiemelten vagy kizárólag a nőkkel, mint a férfakkal. Például a gyermektelenségre fókuszáló két, közelmúltban megjelent nemzetközi tanulmánykötetben is többségbe kerültek az olyan tanulmányok, melyek csak a nők körében vizsgálták a gyermektelenséggel összefüggő tényezőket (Kreyenfeld–Konietzka 2017; Sappleton 2018).

Ugyanakkor a gyermektelen férfiak közelebbi vizsgálata több okból is figyelmet érdemel: azon túl, hogy többen vannak, mint a gyermektelen nők, azért is fontos e téma vizsgálata, mert a kvantitatív vizsgálatok arra is rámutattak, hogy a férfiak esetében eltérő okok játszhatnak szerepet a gyermektelenség kialakulásában, mint a nőknél. Például míg a nők körében a magasabb iskolai végzettség növeli a gyermektelenség valószínűségét, addig ez a férfiaknál inkább a gyermekvállalás valószínűségét növeli (Keizer et al. 2008; Szalma–Takács 2015, 2018). E mögött az állhat, hogy a magasabb iskolai végzettségű nők körében a gyermekvállalás nagyobb alternatív költséggel járhat, mint az alacsonyabb iskolai végzettségű társaiknál: a kisgyermekgondozási feladatok hosszabb-rövidebb ideig megszakíthatják a munkapiacra jelen lévő nők karrierjét. Ebben a tekintetben a munkavállalás és a gyermekvállalás két egymással versengő életeseemény a nők életében (Matysiak 2011). Ez a közgazdasági logika azonban kevésbé érvényesül a férfiak körében, hiszen az ő munkapiaci karrierjükre a gyermekvállalás nincs negatív hatással, mivel ritkán fordul elő Magyarországon, hogy az apák maradnának otthon a kisgyermekükkel (Makay 2015; Takács 2017). Sőt egyes kutatások ennek éppen az ellenkezőjét mutatják, azaz a férfiak karrierjét az apává válás még elő is mozdíthatja azáltal, hogy – a női partnerek kiesett jövedelmét pótolni igyekezve – gyakran akár túlmunkát is vállalnak (Matysiak–Steinmetz 2008; Hobson–Fahlén 2009; Hobson et al. 2011). Ezzel párhuzamosan a munkapiaci helyzetnek is fordított hatása mutatható ki: férfiak esetében a biztos munkapiaci helyzet csökkenti, a nők körében viszont növeli a gyermektelenség esélyét (Gonzáles–Jurado–Guerrero 2006; Keizer et al. 2008; Barthold et al. 2012; Fieder et al. 2011). Ugyanakkor megemlítendő, hogy a posztszocialista országokban végzett vizsgálatok a munkapiaci helyzet tekintetében eltérő eredményeket hoztak: a stabil munkapiaci helyzet (teljes állás és határozatlan idejű foglalkoztatás) növelheti a gyermekvállalás esélyét a nők körében is (Szalma 2011; Matysiak–Vignoli 2013) – ennek hátterében a posztszocialista országokra jellemző kétkeresős

családmodell elterjedtsége állhat, ugyanis ritka, hogy egy kereső el tudja tartani a családot (Szalma 2011).

A férfiak gyermektelenségével foglalkozó vizsgálatok alulreprezentáltsága mellett a gyermektelenség lehetséges okait vizsgáló kutatások legtöbbször az angolszász és a német ajkú országokra fókuszál. A posztszocialista régióban a gyermektelenség témaköre alulkutatott: kivételként lengyel (pl. Mynarska et al. 2015), cseh (pl. Haskova 2011) és magyar (Szalma–Takács 2012, 2014, 2015, 2018) példák említhetők. Ugyanakkor feltételezhető, hogy eltérő okok húzódnak meg a gyermekek (nem) vállalása mögött a különböző régiókban.

A gyermektelenség eltérő mintázatai a nők és a férfiak körében, valamint Európa egyes társadalmában azt jelzik, hogy érdemes megvizsgálni, vajon milyen tényezők állhatnak a férfiak gyermektelenségének hátterében Magyarországon. Jelen tanulmánnyal célunk nem csak az, hogy áttekintsük a férfiak gyermektelenségét potenciálisan meghatározó tényezőket, hanem emellett reflektálni szeretnénk a nemek szerinti különbségekre és a magyar társadalom sajátosságaira is.

Kvalitatív megközelítés: minta és módszer

Kvalitatív vizsgálatunk keretében 2015 és 2016 között 30 félig strukturált interjút készítettünk gyermektelen heteroszexuális férfiakkal egy európai kutatási projekt keretében.⁴ A mintavétel során a heteroszexuális orientáció szelekciós kritériumként való alkalmazása nem csak a korábbi női interjúk eredményeivel való összevetetőség miatt vált szükségessé, hanem azért is, mert a meleg férfiak gyermek- (nem) vállalásának kérdéskörét meghatározzák az azonos nemű párok gyermekvállalását több szempontból korlátozó rendelkezések, melyek heteroszexuális társaikat kevésbé vagy egyáltalán nem érintik. Ezt a fajta gyermektelenséget egy korábbi tanulmányunkban a társadalmilag előírt gyermektelenség egyik formájaként értelmeztük: e kategóriába sorolva mindazokat, akiknek valamely sajátosságuk – pl. mentális vagy egyéb betegségük – miatt olyan szabályokkal és intézkedésekkel kell szembesülniük, melyek korlátozzák termékenységüket, illetve gyermekvállalási lehetőségeiket (Szalma–Takács 2014).

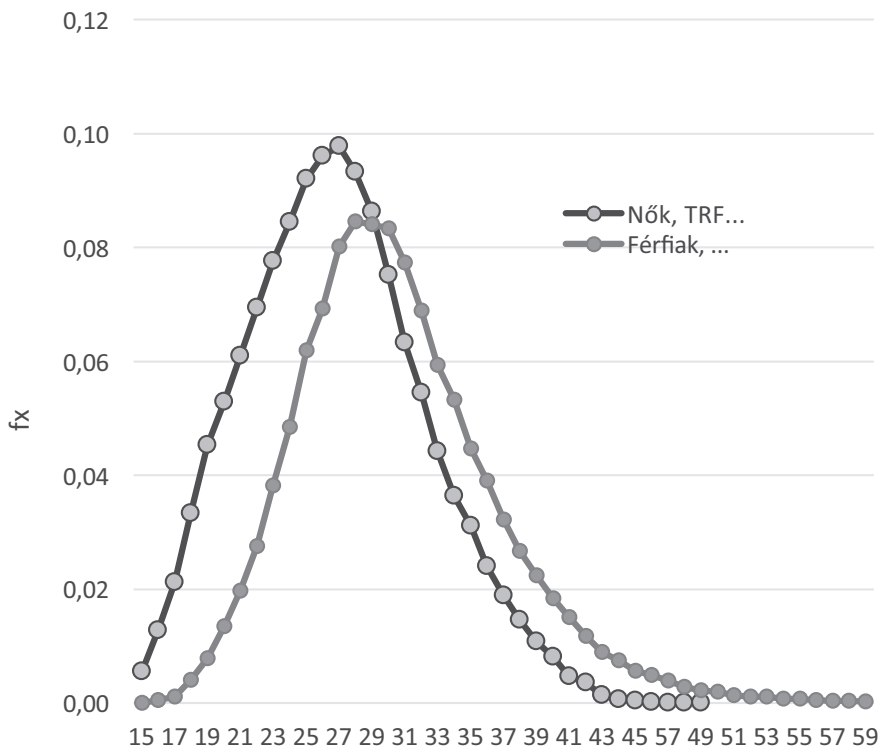
A mintába kerülés kritériumait életkori szempontból úgy határoztuk meg, hogy interjúalanyaink 50 évesek vagy annál idősebbek legyenek; felső korhatárt nem szabtuk meg, de ügyeltünk rá, hogy lehetőleg minél több korcsoportból kerüljenek a mintába. Településtípus, iskolai végzettség és családi állapot tekintetében nem szabtuk meg konkrét szelekciós kritériumokat. A potenciális interjúalanyokhoz egyrészt a nyomtatott és az elektronikus médiatermékekben, illetve online fóru-

4 Családok és társadalmak: Változó családok és fenntartható társadalmak – szakpolitikai háttér és sokszínűség az életutak és a generációk mentén (Families and Societies – Changing families and sustainable societies: Policy contexts and diversity over the life course and across generations) kutatási együttműködés az EU 7. Keretprogramjában (2013–2017), <http://www.familiesandsocieties.eu/> – Az interjúk készítésében Vajda Róza is részt vett, akinek közreműködését ezúton is köszönjük.

mokon elhelyezett hirdetések útján, másrészt – ahol erre lehetőség nyílt – hólabda módszerrel jutottunk el.

Az 50 éves korhatár megadását azok a statisztikai adatok indokolták, melyek szerint ezen életkor fölött már ritkán válik egy férfi először apává Magyarországon, ahogy ez az 1. ábrán is jól látható. Interjúalanyaink több mint kétharmada (26-an) egyedülálló volt, közülük hárman korábban házasságban éltek, de az interjúkészítés idejére már elváltak; négyen pedig párkapcsolatban éltek: közülük egy férfi élt házasságban, egy élettársi kapcsolatban, ketten pedig LAT-kapcsolatban.⁵

1. ábra: Nők és férfiak korszpecifikus termékenységi arányszámai 2000-ben⁶

Forrás: Daróczi 2001: 14

Interjúalanyaink közé eltérő településtípusokból (a fővárosból, valamint vidéki városokból és falvakból) származó, különböző iskolai végzettségű (alacsony végzettségű

5 ALAT-kapcsolat elnevezés a 'living together apart' angol kifejezés rövidítését tartalmazza. Magyarul látogatópárkapcsolatoknak is nevezhető: külön háztartásokban élő partnerek tartós és kizárólagos párkapcsolatai (a LAT-kapcsolatokról bővebben lásd: Kapitány [2012]).

6 Tudomásunk szerint ez volt az első és eddig egyetlen alkalom, amikor férfiakra vonatkozó termékenységi arányszámokat közöltek Magyarországon. Köszönettel tartozunk Daróczi Etelkának, aki felhívta figyelmünket erre az adatsorra.

gű, azaz: érettségi nélküli; érettségizett; és magas iskolai végzettségű) férfiak kerültek. S bár arra törekedtünk, hogy mindhárom településtípus, illetve iskolai végzettségi kategória egyaránt jelen legyen mintánkban, a magasabb iskolai végzettségűek, a fővárosban élők és az egyedülállók kerültek többségbe.⁷ A mintánk összetételét összefoglaló 1. táblázatból ugyanakkor jól látszik, hogy sikerült – a kutatók számára általában kevésbé hozzáférhető és különösen az érzékeny témák tekintetében nehezebben szóra bírható – alacsonyabb iskolai végzettségű, vidéki kistelepüléseken élőket is elérnünk: interjúalanyaink több mint fele maximum érettségivel rendelkezik és egyharmada faluban él.

1. táblázat: A minta összetétele iskolai végzettség, lakhely és partnerkapcsolat-típus szerint

Iskolai végzettség	Interjúalanyok száma (n)	Település típus	(n)	Partnerkapcsolat	(n)
Alacsony	10	Budapest	16	Egyedülálló	23
Közepes	8	Város	5	Házass	1
Magas	12	Falu	9	Elvált	3
Összesen	30	Összesen	30	Élettársi kapcsolat	1
				LAT kapcsolat	2
				Összesen	30

Forrás: saját szerkesztés az elkészült 30 interjú alapján

A félig strukturált életútinterjú készítése előtt tájékoztatáson alapuló beleegyezési nyilatkozatot kértünk és kaptunk a kutatás résztvevőitől, majd felkértük őket, válasszanak maguknak egy kitalált nevet annak érdekében, hogy anonimitásukat megőrizve tudjuk a hozzájuk köthető kutatási anyagokat azonosítani a későbbiekben. (E tanulmányban is ezek a nevek szerepelnek, amikor interjúalanyainkra utalunk vagy őket idézzük.) Ezután egy rövid kérdőív segítségével összegyűjtöttük az interjúalanyok demográfiai jellemzőit, valamint egy külön önkéntöltős kérdőív keretében rákérdeztünk reprodukciós történetükre: többek között arra is, hogy tudomásuk szerint nehezítette-e valamilyen egészségi probléma a gyermekvállalásukat. Mintánkba csak olyan interjúalanyok kerültek, akiknek nem volt tudomása ilyen egészségi problémáról.

Az átlagosan másfél óra hosszúságú interjúk vezérfonala öt területet fedett le. Ezek a következők voltak: 1. gyermekkori családi jellemzők, 2. a családok életében bekövetkezett változásokkal kapcsolatos vélemények és attitűdök, 3. munkavállalás-történet, 4. párkapcsolat-történet; valamint 5. jövőbeli tervek. Az interjúk hangfelvételeiről szó szerinti leírások készültek (a hangfelvételeket ezután megsemmisítettük), s a leírt szövegek strukturális kódolása alapján létrejött kódkönyv szolgált elemzésünk alapanyagául.

⁷ A női gyermektelenségi mintázatokkal foglalkozó korábbi vizsgálatunkban (Szalma – Takács 2014) is az ilyen szocio-demográfiai háttérrel rendelkező interjúalanyok voltak felülreprezentálva.

Kvalitatív feltáró vizsgálatunk során arra törekedtünk, hogy minél teljesebb képet alkossunk interjúalanyainknak a saját gyermektelenségükkel kapcsolatban konstruált, egyénileg változó magyarázó modelljeiről, azaz, hogy milyen módon magyarázzák a gyermektelenségüket meghatározó tényezőket. Kutatásunk egyik fő célja, hogy a rendelkezésre álló interjúkból olyan mintázatokat tárjunk fel, melyek feltehetően hozzájárultak ahhoz, hogy a vizsgált életutakban nem került sor gyermekvállalásra. Az interjúkban fellelhető közös jellemzők mintázatainak korábbi kutatások eredményeivel való összevetése révén jutottunk az itt közölt eredményekhez.

Eredmények

Korábbi kvantitatív és kvalitatív kutatási eredményeinkből kiindulva (Szalma–Takács 2012, 2014, 2015, 2016, 2018) azt vizsgáltuk meg, hogy vajon az általunk korábban – elsősorban a nők körében – feltárt mechanizmusok mennyibe játszanak szerepet a férfiak gyermektelenségében. Ezzel összefüggésben felidézhetjük a magyar gyermektelen nőkre fókuszáló kvalitatív vizsgálatunk konklúzióját, ahol azt hangsúlyoztuk, hogy *„a tartós vagy végleges jellemzőként megjelenő gyermektelenség ritkán vezethető vissza egyetlen okra vagy egyetlen döntésre: a gyermektelen állapot egy komplex folyamat eredménye, amelynek során több faktor hat egymásra”* (Szalma–Takács 2014: 131). Ha szétszálazzuk ezt a komplex folyamatot, akkor az általunk vizsgált magyar nők körében a gyermektelenség mögött meghúzódó legfőbb okok között a következőket találjuk: a stabil párkapcsolat hiánya; életkori korlátok (utalással arra, hogy túl idős már a gyermekvállaláshoz: kifutott már a gyermekvállalás biológiai- vagy szubjektív megítélések alapján adottnak vélt időintervallumból), anyagi nehézségek (nincs stabil munkája, vagy túl rossz anyagi körülmények között él). A következőkben először ezeket a tényezőket vesszük közelebbről szemügyre a férfiak beszámolóí alapján.

Mennyiben játszik szerepet a (jó minőségű) partnerkapcsolat hiánya?

Számos korábbi nemzetközi tanulmány rávilágított arra, hogy a partnerkapcsolat hiánya nemcsak a nőknél játszik kiemelkedő szerepet a gyermektelenséghez vezető úton, hanem a férfiak gyermektelenségéhez is jelentősen hozzájárulhat (lásd pl. Hollandiára: Keizer et al. [2008]; Angliára: Berrington [2004, 2017] és Finnországra: Jalovaara–Fasang [2017]). Miközben a nőkkel végzett interjú vizsgálatunk ezt az eredményt megerősítette (Szalma–Takács 2014), addig a férfiaknál képlékenyebbnek mutatkozott a párkapcsolat és a gyermektelenség közötti összefüggés.

A vizsgált férfiak többsége arról számolt be, hogy élete során volt legalább egy tartós párkapcsolata, és számos rövidebb ideig tartó kapcsolattal is rendelkeztek: e partnerkapcsolatokon belül több olyan gyermekvállalást akadályozó tényező merült fel a körükben, amelyeket a nők esetében nem tudtunk megfigyelni. Az egyik ilyen

lehetséges akadály, ha idősebb párt választottak, akinek már biológiailag nem lehetett gyermeke. Másfajta nehézséget jelentett az is, ha a partnerük, akinek volt(ak) már gyermeke(i), nem szeretett volna több gyermeket vállalni.

Különösen az alacsonyabb iskolai végzettségű férfiak számoltak be ezekről az akadályokról: például a 62 éves, alacsony iskolai végzettségű, egyedülálló, falun élő Márton elmondta, hogy 45 éves korában találkozott akkor már 51 éves élettársával, így nem is jöhetett volna szóba gyermekvállalás. Ilyen helyzetekben az örökbefogadás gondolata is csak ritkán merült fel: a hagyományos biológiai-vérségi kapcsolatokon és a biológiai szülőség prioritásán alapuló nukleáris családtól eltérő módon – például örökbefogadással – létrejövő, társadalmilag konstruált szülőség- és családfogalom még kevésbé tűnik elfogadottnak a magyar társadalomban (Neményi-Takács 2015). Az általunk korábban vizsgált gyermektelen nők is (különösen az idősebbek) a férfiakhoz hasonlóan a biológiai szülőséget preferálták; azok a nők pedig, akik hajlottak volna arra, hogy örökbefogadás útján váljanak szülővé, gyakran éppen azért vetették el ezt a gondolatot, mert nem éltek párkapcsolatban, és egyedülállóként nem mertek belevágni az egyszülős családalapításba.

Az 55 éves, szintén alacsony iskolai végzettségű, falun élő, házias Béla is azt hangsúlyozta, hogy ő szeretett volna saját gyereket, mert ő a vérségi kapcsolaton alapuló szülő-gyermek kapcsolatot tartja „igazinak”. Mivel azonban a feleségének az előző házasságából már született három gyermeke, így Béla elfogadta, hogy az asszony nem akar több gyermeket vállalni. Annak ellenére, hogy a férfi aktívan részt vett mind anyagi, mind érzelmi támogatással felesége gyermekeinek nevelésében, sohasem gondolt rájuk úgy, mint saját gyermekeire.

Hasonló helyzetben érezte magát a 62 éves, élettársi kapcsolatban élő Zoltán, bár az ő partnerének korábbi kapcsolatából csak egy gyermeke származott, és nyitott is lett volna egy közös gyermekre. Azonban – valószínűleg valamilyen egészségügyi probléma miatt – nem sikerült a közös gyermekvállalás, de nem kerestek orvosi segítséget, hogy kiderítsék a probléma okát. Zoltán ezt azzal indokolta, hogy „hát neki [az asszonynak] már volt egy [gyereke], így [őt ez a kérdés] annyira nem izgatta”.

A legtöbb férfi elégedett volt korábbi, illetve jelenlegi párkapcsolatainak a minőségével. Ugyanakkor a magas iskolai végzettségűek közül néhányan a „szerelem hiányára” utaltak a gyermekvállalás potenciális akadályaként, bár az elbeszélések alapján nem igazán vált azonosíthatóvá, hogy ez pontosan mit is jelent a számukra. Az 50 éves magas iskolai végzettségű, egyedülálló budapesti Erik például szinte kamaszos lelkesedéssel ecsetelte, hogy „a szerelem definíciójában benne van, hogy örökké együtt akartok maradni, és természetesen gyereket is akartok, ha szerelmes vagy, akarsz gyermeket a szerelmedtől”. Ugyanakkor több korábbi párkapcsolatot megtapasztalt interjúalanyunk tisztában volt azzal is, hogy a kezdeti érzelmi hevesség idővel csillapodhat, ami a tartóssá váló kapcsolatokban általában nem járt intimtáshiánnyal.

Ebben az összefüggésben némileg atipikusnak tűnhet az 52 éves magas iskolai végzettségű, vidéken élő Rómeó esete, aki számtalan, általa jól működőnek tartott

tartós kapcsolatban élt már, azonban mégsem akart egyik partnerétől sem gyereket. Egy idő után a barátok, ismerősök – látván a jól működő kapcsolatot – érdeklődni kezdtek, hogy mikorra terveznek gyereket, Rómeó azonban elodázta a kérdést, és általában akkor vetett véget ezeknek a kapcsolatoknak, amikor a partnere is komolyabban felvetette a közös gyermekvállalás lehetőségét. Rómeó úgy értelmezte ezt, hogy ha szerelmes lett volna a partnerébe, akkor bizonyára benne sem merültek volna fel kételyek a közös gyermekvállalással kapcsolatban, így viszont azt érezte, hogy nincs értelme folytatni az aktuális kapcsolatot. Úgy tűnik, Rómeó számára a szerelem hiánya nem akadályozta meg a jól működő partnerkapcsolatok kialakulását, csak gyereket nem akart e partnerekkel együtt vállalni (ami felvetheti persze annak a lehetőségét is, hogy számára a gyermektelen kapcsolatok voltak az igazán működőképeseek).

A magas iskolai végzettségű férfiak körében azért is merülhet fel a kapcsolat érzelmi oldalának a kihangsúlyozása, mert a párkapcsolati piacon előnyt élveznek: irántuk ugyanis – alacsony iskolai végzettségű társaikkal szemben – mind a magasabb, mind az alacsonyabb iskolai végzettségű nők részéről nagy a kereslet (lásd pl.: Wiik–Dommermuth 2014). Emellett mindez azt is jelezheti, hogy míg a magas iskolai végzettségű férfiak a gyermekvállalás kérdésének felvetését megelőzően nagy hangsúlyt fektetnek a kapcsolat érzelmi frissességének megtartására, addig a nők kézzelfoghatóbb kritériumokhoz kötik a gyermekvállaláshoz megfelelő partner attribútumait. A nők általában a biztos anyagi háttér megléte mellett inkább azt emelik ki, hogy a partner lehetőleg megértő és következetes apa legyen, aki részt vesz a háztartási feladatokban is. E mögött az a tapasztalat is meghúzódhat, hogy a gyermekvállalás után gyakran érvényre jut a tradicionálisabb munkamegosztás: a férfiak a munkapiacra vállalnak nagyobb szerepet, míg a nőkre hárul a háztartási munkák és a gyermeknevelés jelentős része (Yavorsky et al. 2015). Mivel a férfiak Magyarországon mentesülnek a háztartási munkavégzés jelentős része alól (Takács 2008), így náluk ez a megfontolás kevésbé játszik szerepet a párválasztás és a szülőség kontextusában, ezért a praktikus megfontolások helyett a kevésbé kézzelfogható, illetve egyéni preferenciákhoz köthető jellemzők kerülhettek előtérbe.

Számít-e az életkor?

Két oka is van annak, hogy azt feltételezzük, az életkornak a férfiak körében kevésbé van jelentősége, mint a nők esetében. Egyrészt a férfiak termékenysége biológiailag kevésbé életkorhoz kötött, mint a nőké (Van Bavel et al. 2012; Beaujouan–Solaz 2013), másrészt a gyermekvállalás társadalmilag elfogadhatónak tartott életkorához köthető normák is kevésbé szigorúak a férfiak vonatkozásában. Ez azzal magyarázható, hogy a nők és a férfiak a legtöbb európai országban eltérő mértékben vesznek részt a gyermeknevelésben (Fasouliotis–Schenker 1999), s a közvélekedés szerint fontosabb, hogy egy nőnek legyen „elég ideje” felnevelni a gyermeket, mint egy férfinak. Ugyanakkor a gyermekvállalás életkori normái a nők vonatkozásában

is sokat változtak az elmúlt évtizedekben: korábbi kutatásunk során is megmutatkozott, hogy míg az 50 évesnél idősebb nők a 30 éves kort adták meg az anyává válás felső korhatáraként, addig a kora 40-es éveikben járó interjúalanyaink még nem tekintették lezártnak saját gyermekvállalásuk kérdését (Szalma–Takács 2014). A gyermekvállalás normatívan elfogadhatónak tartott és valós életkori kitolódására más európai és hazai kutatások is felhívták a figyelmet (Testa 2006; Takács 2013; Vicsek 2018). Ezek a jelentős változások a korábban szigorúbb társadalmi normák enyhülésének és a mesterséges reprodukciós technológiák mindinkább hozzáférhetővé válásának köszönhetőek.

A férfiak körében nem találtunk jelentős eltérést a gyermekvállalás még elfogadható életkorára vonatkozóan a különböző kohorszokhoz tartozó interjúalanyaink között, ami valószínűleg annak tudható be, hogy a férfiak idősebb korban is apává válhatnak. Azonban a különböző társadalmi csoportokhoz tartozó férfiak között jelentős különbségek mutatkoztak saját maguk apává válásának még elfogadhatónak tartott életkora vonatkozásában. A magas iskolai végzettségű és jobb anyagi helyzetű interjúalanyaink akár az ötvenes vagy hatvanas éveikben is el tudják képzelni, hogy gyermeket vállaljanak, míg az alacsonyabb iskolai végzettségű társaik nem vállalkoznának már arra sem, hogy 50 évesen, vagy akár a 40-es éveikben váljanak apává. Például Patrik, az egyik 50 éves, érettségivel rendelkező, városban élő, egyedülálló interjúalanyunk jövőbeli korlátozott szülői képességeivel indokolta, hogy már nem szeretne gyermeket ennyi idősen: *„Azért sem akarok gyereket, mert hát 50 éves vagyok. Hova? 60 évesen, 70 évesen nem tudok utánaszaladni a diszkóba mankós bottal, hogy gyere vissza, te rohadt ribanc, mit keresel itt!”* Hasonlóképpen az 55 éves, alacsony iskolai végzettségű, LAT-kapcsolatban, falun élő Endre azt állította, hogy a gyermekvállalás kérdését ő már a 40-es évei elején lezárta, hiszen ha addig nem vált apává, akkor most már túl kései lenne erre vállalkozni.

Az alacsonyabb iskolai végzettségűekre jellemző (ön)korlátozóbb életkori normák összefügghetnek a rossz egészségi állapottal és a férfiaknak a nőkéhez képest köztudottan alacsonyabb várható élettartamával: például 2015-ben egy magyar férfi születéskor várható élettartama (72,3 év) majdnem 7 évvel rövidebb volt, mint egy nőé (79 év) (KSH 2015). A magyar férfiak várható élettartama átlagosan 5 évvel alacsonyabb az EU-átlagnál, ami az EU-tagországok között Lettország és Litvánia után a harmadik legalacsonyabb érték (OECD 2017). Ugyanakkor, míg az általunk korábban meginterjúzott nőknek több mint az egyharmada számolt be olyan egészségügyi okról, amely megnehezítette (volna) a gyermekvállalást, addig a férfiak közül egy sem említett konkrétan ilyen egészségügyi problémát.⁸ Egy falun élő, alacsony iskolai végzettségű 70 éves férfinál ugyan felmerült az interjú során a gyermekvállalást akadályozó egészségügyi probléma létezése, de a témát tabuként kezelve nem beszélt erről bővebben.

8 Itt az is említendő, hogy az általunk készített szakértői interjúkban a termékenységi kérdésekre specializálódott orvosok kiemelték, hogy az utóbbi évtizedekben a férfiak terméketlensége egyre nagyobb méreteket ölt.

Az általános rossz egészségi állapot miatt nem csak a saját gyermekvállalás nem lehetséges, de az örökbefogadás sem jelent alternatívát sok középkorú pár számára. Például az 59 éves, alacsony iskolai végzettségű, egy kisvárosban LAT-kapcsolatban élő András arról számolt be, hogy az utóbbi időben eszébe jutott az örökbefogadás, mint apává válási lehetőség (a partnere életkora nem tette lehetővé számukra a „saját” közös gyermekvállalást). Végül azonban a túl sok egészségügyi problémájuk miatt még csak meg sem említette ezt a gondolatot a partnerének, mivel úgy látta, hogy fizikailag már nem lennének képesek a szülőségre.

Legtöbb magas iskolai végzettségű interjúalanyunk azt hangsúlyozta, hogy az ő egészségi állapotuk sokkal jobb, mint a magyar átlagé, és ez lehetővé teszi számukra akár a későbbi gyermekvállalást is. Például az 51 éves, magas iskolai végzettségű, Budapesten élő, egyedülálló Dávid éppen a fizikai állapotát emelte ki, ami alkalmasá teszi őt jövőbeli szülői feladatok ellátására: *„A fizikai hátrányokat, azt még én valamennyire tudom kompenzálni, mert ugye tovább fogok élni, mint egy átlag magyar, hogyha semmi nem jön közbe, persze. De mondjuk, terveim szerint én 90 fölött fogok meghalni, és azért az egy jó, majdnem 25 évvel több, mint az átlag. Hogyha azt visszavesszük az 50-ből, akkor egy 25 éves férfi vagyok.”* Az 56 éves, Budapesten élő, magas iskolai végzettségű, egyedülálló Laci szintén azt hangsúlyozta, hogy hosszú életre számíthat, amibe belefér még egy gyermek felnevelése: *„Én úgy érzem, ha nem vagyok fasz, és elkezdek jobban sportolni, és leadom a hasamat, akkor mondjuk, elvagyok 80-ig. Ebbe simán belefér egy 16 éves gyerek még, velem nőhetne fel, és nyitott vagyok erre kurvára.”*

Szembetűnő különbség figyelhető meg abban a tekintetben is, hogy a különböző iskolai végzettségű, illetve különböző társadalmi státuszú férfiak milyen életkori maximumot adnak meg az apává válás elfogadható életkorára. Ezeket az eltéréseket a statisztikai adatok részben alátámasztják, mivel a legalacsonyabb és a legmagasabb iskolai végzettségűek között Magyarországon a legnagyobb a szakadék: alacsonyan iskolázott társaikhoz viszonyítva átlagosan 9 évvel élnek tovább a magas iskolai végzettségűek (OECD 2017). Ugyanakkor a (kora negyvenes évektől akár a hatvanas évekig terjedő) mintegy 20 évnyi eltérés az apává válás még lehetséges életkora tekintetében az alacsony és magas iskolai végzettségű férfiak között még a statisztikai adatok tükrében is túlzónak tűnhet.

A gyermekvállaláshoz szükséges anyagi feltételek

A gyermekvállalás anyagi hátterének biztosítása nem csak Magyarországon merül fel fontos kérdésként: a nemzetközi szakirodalomban is a (tervezett) gyermekvállalás előfeltételeként jelenik meg a biztos anyagi helyzet (lásd például: Brewster-Rindfuss 2000; Fahlén–Oláh 2015), ami pedig erősen korrelál az iskolázottsággal. A korábbi tanulmányok azt találták, hogy az alacsony iskolai végzettségű férfiak körében magasabb a gyermektelenek aránya, mint magasabb iskolai végzettségű társaik körében (Gonzáles–Jurado–Guerrero 2006; Andersson et al. 2009; Fieder et al. 2011; Barthold et al. 2012). Ezekből az eredményekből kiindulva azt vártuk, hogy min-

tánkban is nagy különbséget találunk az iskolai végzettség és a gyermekvállaláshoz szükséges anyagi biztonság megléte (vagy éppen hiánya) között.

A nőkkel végzett korábbi vizsgálatunkban is hangsúlyos szerepet kapott az anyagi biztonság kérdése. Ott különösen abban a vetületben merült fel, amikor arról kérdeztük őket, hogy mit gondolnak arról, ha valaki egyedülállóként vállal, nevel gyermekeket. Ebben a kontextusban mindannyian utaltak a (várható) anyagi nehézségekre: bár a magasabb iskolai végzettségű interjúalanyok – a potenciális anyagi nehézségek elismerése mellett – az időhiány problémáját is kiemelték. Mindez megerősítheti azt a feltételezést, hogy Magyarországon a kétkeresős családok az életképesek, továbbá az apa hiányának összekapcsolása az anyagi biztonság hiányával arra is rávilágíthat, hogy a magyar társadalom a férfiakat tekinti elsődleges pénzkeresőnek. A férfiak válaszaiban ugyanakkor az egyedülállóként való gyermekvállalás kérdése nem kapcsolódott össze ilyen egyértelműen az anyagi források hiányával.

Míg a nyugati társadalmakban a teljes állású munkavállalás többnyire anyagi biztonságot is jelent, addig a nagyon alacsony béreknek köszönhetően Magyarországra ez nem feltétlenül jellemző: itt a kétkeresős családmódel a többség számára anyagi szükségszerűség. Ebben az alfejezetben az anyagi biztonság kérdéskörét kettébontjuk anyagi erőforrásokra (idetartozik például anyagi tartalék vagy a saját lakással való rendelkezés) és munkapiaci helyzetre. Ez a kettébontás azért is szükséges, mert Magyarországon viszonylag magas (10% feletti) a dolgozói szegénység aránya (Eurostat 2018). Továbbá a munkapiaci helyzet vizsgálata amiatt is izgalmas kérdés, mert interjúalanyaink mindegyike aktív volt már a munkaerőpiacon, amikor az 1989-es rendszerváltás bekövetkezett.

Anyagi erőforrások

A társadalmi normák jelentős mértékben meghatározhatják, hogy milyen anyagi helyzet megléte szükséges a szülővé váláshoz (Szalma 2010). Egy olyan tradicionális társadalomban, ahol a nemi szerepek jelentősen elkülönülnek, fontos társadalmi elvárás, hogy a férfi legyen a fő kenyérkereső (Spéder 2011). A férfiakra vonatkozó szigorúbb norma az anyagi biztonság előteremtésére vonatkozóan tetten érhető abban is, hogy míg a megfelelő anyagi helyzet a nőkkel készített interjúk során csak a gyermekvállalás kérdéséhez kötődött szorosan (Szalma–Takács 2014), addig a férfiak körében már a tartós párkapcsolat kialakításánál is fontos kritériumként tűnt fel:

„Én egy ilyen bohém vagyok, az bizonyos nőknél azért egy kicsit zavaró momentum, plusz, hogy nincs egy önálló lakásom, tehát azért volt egy-két nő, akit nem akarok bántani, de azt mondanám, hogy azért nem jött velem össze, merthogy most így sarkítom, merthogy nincs lakásom” (Gellért, 54 éves, középfokú végzettségű egyedülálló, Budapest).

A lakástulajdonlás kérdése Magyarországon különösen fontos mind a tartós párkapcsolat kialakításához (Szalma 2010), mind a gyermekvállaláshoz (Szalma 2010; Szalma–Takács 2015), amelynek hátterében az állhat, hogy a magyarországi lakás-

állomány 92%-a magánkézben van (Pittini et al. 2015) és a hosszú távú lakásbérlés a legtöbb fiatal pár számára megfizethetetlen a nagyobb városokban, miközben vidéken a lakásbérleti piac többnyire hiányzik (Hegedűs–Teller 2007).

A magas iskolai végzettségű férfiak a párkapcsolat kialakításhoz és a gyermekvállaláshoz is ugyanolyan fontosnak ítélték az anyagi erőforrások meglétét, mint alacsonyabb iskolai végzettségű társaik. A magas iskolai végzettségűek azonban sokkal összetettebben írták le ezt az összefüggést, figyelembe véve, hogy ez csak egyik kritériuma a vizsgált életesemények bekövetkezésének. Például Laci, egy 56 éves, egyedülálló budapesti egyetemi tanár úgy látta, hogy a gyermekvállaláshoz ugyan elengedhetetlen a megfelelő anyagi biztonság, de az érzelemgazdag párkapcsolat is legalább ennyire fontos. Emellett kiemelte, hogy a biztos anyagi háttér nem csak a gyermekvállaláshoz szükséges, de már a párkapcsolat kialakításában is katalizátorszerepet játszhat.

A nőkhöz viszonyítva új szempont, hogy a férfiak körében nem csak a rossz anyagi helyzet, de akár a túl jó anyagi helyzet is – közvetett – akadályává válhat a gyermekvállalásnak, mivel attól tarthatnak, hogy egy esetlegesen bekövetkező válás esetén elveszíthetik a vagyont, amit az évek alatt felhalmoztak. Az 50 éves, magas iskolai végzettségű, budapesti elvált Milán például így fogalmazott: *„Az én egzisztenciám az egy ilyen mintaszzerű. Így a megszerzett, hogy mondjam, dolgokat bizonyos értelemben, tekintettel arra, hogy megint csak a körülöttem lévő világ tapasztalataiból kiindulva, azért óvatosan kezeltem.”*

Mivel Magyarországon az a bevett gyakorlat, hogy válás esetén a gyermek(ek) az anyához kerülnek, így a válást követően legtöbbször a férfiak költöznek el a közös lakásból. Ez azonban a jövőben vélhetően kevésbé lesz hangsúlyos, mivel a 2014-től hatályban lévő Ptk. Családjogi könyve szerint a bíróságok már nem rendelkezhetnek arról, hogy a gyermeket melyik szülőnél helyezik el, így az elváló szülők az eddigiek-nél talán nagyobb eséllyel egyezhetnek meg a szülői felügyelet közös gyakorlásában (Náday 2014), ami pedig azzal járhat, hogy válás esetén egyik fél sem veszítheti el a közösen megszerzett lakáshasználatot a gyermek érdekében hivatkozva. Ezáltal csökkentheti a gyermekvállalás lehetséges anyagi kockázatát az egzisztenciálisan jobb anyagi helyzetűek körében, illetve a gyermeknevelés költségei is igazságosabban lehetnek elosztva a két szülő között ezen intézmény érvényesülése esetén.

A rendszerváltás hatása a munkapiaci aktivitásra és a gyermek-(nem)vállalásra

A standardizált életpályák kialakulása a család és a munka tekintetében az 1960-as évekig vezethető vissza a nyugati társadalmakban, amikor a legtöbb ember lényegében ugyanazt a pályát járta be ugyanabban a sorrendben: kijárta az iskolát, majd dolgozott, és végül nyugdíjba ment (Kohli 1986; Riley et al. 1994). Az 1960-as évek végétől mind a foglalkozási, mind a családi életutak pluralizálódásának hatására (Widmer–

Ritschard 2009) a domináns életút fokozatosan kiegészült néhány lehetséges alternatívával, gyakran a nemekre jellemző eltérésekkel: a fiatalok egy része például előnyben részesítette a továbbtanulást annak érdekében, hogy elkerülje a munkanélküliséget, és ezzel párhuzamosan első tartós párkapcsolatként az élettársi kapcsolatot választották a házasság helyett, s ezzel párhuzamosan – ideiglenesen vagy esetleg véglegesen – elhalasztották a gyermekvállalást is. Ugyanakkor az államszocialista társadalmakban az 1960-as években nem következett be az életutak pluralizálódása, és a szabványosított életutak dominanciája egészen a rendszerváltásig fennmaradt, amikor is gyors destandardizáció kezdődött meg. Ez a hirtelen változás főként a gazdaság átstrukturálódásának köszönhetően jött létre, ami gyakran kényszerpályára taszította az aktív korú munkavállalókat: mindez hatott a családi gyakorlatokra is. Spéder és Kapitány (2014) például arra hívták fel a figyelmet, hogy az általuk vizsgált közép- és kelet-európai országokban, Magyarországon, Bulgáriában és Grúziában, a tervezett gyerekek a nyugat-európai országokhoz képest kisebb arányban születnek meg. Az elmaradt gyerekvállalást azokkal a rendszerváltáshoz köthető nagyarányú és gyorsan lezajlott strukturális és kulturális változásokkal magyarázták, melyek miatt a gyermekvállalás elhalasztása tűnt racionális döntésnek.

Az általunk vizsgált kohorszhoz tartozók mindegyike szembesült a rendszerváltozás hatásaival a munkapiacra: interjúalanyaink közül mindenki beszámolt arról, hogy a rendszerváltozás valamilyen formában érintette a munkapiaci tevékenységüket. A legtöbben negatív hatásról számoltak be: az 1990-es évek elején megtört munkapiaci karrierjük miatt jó páran pályamódosításra kényszerültek, mások pedig munkanélkülivé vagy rokkantnyugdíjassá váltak.

A 60 éves, alacsony iskolai végzettségű, falun élő, egyedülálló Feri a következőképpen emlékszik erre az időszakra: „*Elmentem az [X] vállalathoz. Nagyon sok pénzt nem kerestünk ott sem, de legalább volt szabadidő [amit arra hasznosított, hogy a második gazdaságban aktívan dolgozhasson]. 1987 táján aztán begyűtt ez a privatizálás. Akkor már látszott, hogy leépítések voltak, csökkent a létszám. Azt mondom, akkor hagyjuk itt a fenébe ezt is, mert előbb-utóbb ott kő hagyni. Akkor lettem östermelő. Azt folyamatosan 96-ig, azt akkor ilyen vérnyomás miatt összevissza voltam, azt akkor leszálalékoltak.*” Az 50 éves, budapesti, magas iskolai végzettségű, egyedülálló Erik még fiatal volt a rendszerváltás idején, és bár konkrét hátrány nem érte, de ő is érzékelte, hogy más keretek között kellett mozognia, mint az azt megelőző időszakban: „*...bár mi akkor pályakezdők voltunk, és nyilván azoknak volt igazán nehéz, akik inkább a pályájuk utolsó szakaszában voltak. De hát világosan látszott, hogy teljesen megváltoztak a feltételek, és a talpon maradáshoz nagyon-nagyon keményen oda kell az embernek tennie magát, mert máskülönben azért nem olyan egyszerű ez.*”

A rendszerváltozás nemcsak munkanélküliséggel és keményebb munkarenddel járt együtt, de felszámolta a korábban megszokott kiszámíthatóságot, és egyfajta máig tartó állandó bizonytalanságot teremtett, ahogy erről a következő két magas iskolai végzettségű, Budapesten élő interjúalanyunk is beszámolt:

„Nem tudjuk, hogy mi lesz két, három, öt, tíz év múlva, mert nem tudjuk, hogy hogyan alakulnak a dolgok, de én remélem, hogy ezt [az életmódot] sikerül többé-kevésbé fenntartani. Garanciák nincsenek rá, mert a folyamatok azok, a nagy folyamatok kiszámíthatósága erősen lecsökkent” (Elek, 52 éves, elvált).

„Hála istennek, volt annyi tartalékom, hogy kibekkeljem az első időket, inkább ez egy ilyen bűvópatakként működő, ilyen tompa fenyegetettségnek az érzése. Tehát hogy nem volt olyan, hogy jaj, istenem, most hova költözzek vagy mit egyek, de olyan, hogy feketén láttam a jövőt, olyan volt” (Ödön, 62 éves, egyedülálló).

Mindezek a változások nem csak a munkapiaci karrierre lehettek hatással, de dominóeffektusként hathattak a családi életre is: mind a tartós párkapcsolatok kialakítására, mind a szülővé válásra (Hagestad–Call 2007). A munkapiacon tapasztalt bizonytalanságok megnehezítették a hosszú távú tervezést, a gyermekvállalás pedig egy hosszú távú elköteleződést jelent, ezért ezek a folyamatok a gyermekvállalás tervezett életkorának kitolódásához vagy éppen végleges elhalasztásához is erősen hozzájárulhattak.

Gondozási feladatok ellátása mint a gyermekvállalás akadálya

A gyermektelen nők körében végzett kutatásunk rávilágított arra, hogy a saját gyermek hiánya nem feltétlenül jelent „gyermek- és gondozásmentes” életformát: sőt interjúalanyaink egy része számára közvetetten vagy közvetlenül éppen valamilyen általuk ellátott gondozási feladat akadályozta a saját gyermekvállalást (Szalma–Takács 2014). A megkérdezett gyermektelen férfiak körében is számos olyan esettel találkoztunk, ahol az interjúalany idősebb közeli rokona (többnyire az egyik vagy mindkét szülő, esetleg nagyszülő) gondozásában vállalt szerepet életének egyik, általában több éven át tartó, szakaszában. Néhányan közülük együtt is éltek a gondozottal (többnyire az anyjukkal). Az együttélést leggyakrabban azzal magyarázták, hogy – érzelmi és/vagy anyagi okok miatt – el szerették volna kerülni, hogy intézménybe kerüljön a családtag.

Interjúalanyaink majdnem harmada (pontosan kilencen) élt együtt legalább egy idősebb családtagjával, s közülük heten gondozási feladatokat is elláttak. Az 50 éves, középfokú végzettségű, budapesti, egyedülálló Norbert például úgy vélte, hogy gondozási tevékenysége hozzájárulhatott ahhoz, hogy elriadt a gyermekvállalástól: „... ebben például lehet, hogy benne van ez a nagymamasztori is. Tehát hogy sok ilyen szenvedést láttam, és hogy nagyon félek attól, hogy valaki szenved. Tehát hogy tudtam, hogy ez [a gyerekvállalás] nekem ilyen állandó napi iszonyú mennyiségű szorongást okozna, tehát ha nincs ott az a gyerek, vagy ha ott is van, hogy beteg-e, hogy mi lesz”.

Az általunk vizsgált gyermektelen nők tapasztalataihoz hasonlóan a férfiaknál legtöbb esetben a gondozási tevékenység nem csak a gyermekvállalást akadályozta meg, de – talán még nagyobb mértékben, mint ahogy ezt a nőknél találtuk – a partnerkapcsolat kialakítását is megghiúsította. Ez azzal is magyarázható, hogy a gondozási tevékenység jobban kapcsolódik a női, mint a férfi szerepkörhöz Magyaror-

szágon, egy törődésdeficittel és tradicionális otthoni munkamegosztással egyaránt jellemezhető társadalomban. Ezáltal a férfiakat, akik aktív részt vállalnak idősebb rokonaik ápolásában, esetleg kevésbé tekintik férfiasnak, s emellett egy ilyen feladatot végző férfival azért is lehet kevésbé vonzó a tartós párkapcsolat kialakítása, mert fennáll annak a veszélye a női partner számára, hogy az ápolási teendők könnyen az ő feladatkörébe csúszhatnak át a párkapcsolat stabillá válása esetén. Az 52 éves gimnáziumi végzettségű, budapesti egyedülálló Arnold például a következő feszültséggel terhelten látja a helyzetét: *„Szeretném, hogy az anyukám minél tovább éljen, de hát tudja, hogy akkor ennek az a hátránya, hogy addig nem tudom megoldani [partnerkapcsolat kialakítását], mert nem tudom, lehet, hogy egyszer találkozok valakivel, aki szimpatikus lesz... de [az anyámat] semmiképpen nem adnám otthonba. Annyit nyújtott nekem az életem során az anyám, hogy ezt nem tudom elképzelni, hogy az öregek otthonába tegyem.”*

Női interjúalanyaink között talákoztunk olyan esettel, amikor a faluban élő szülők megakadályozták, hogy velük élő legkisebb lányuk tartós partnerkapcsolatot alakítson ki, nem azért, mert azonnal szükségük lett volna gondozási segítségére, hanem mert biztosítani akarták saját maguk számára, hogy a jövőben legyen mellettük valaki, aki gondozza őket, ha erre majd rászorulnak. Hasonló eset előfordult a gyermektelen férfiak körében is egy olyan falun élő család esetében, ahol csak fiúgyermekek voltak. Itt a szülők nem engedték meg a legkisebb fiú számára, hogy barátnőt vigyen a házhoz. A 60 éves, alacsony iskolai végzettségű Feri nem rendelkezett kellő anyagi forrással ahhoz, hogy elköltözzön otthonról, így a szülei vel kellett élnie, és nem alakíthatott ki tartós párkapcsolatot a szülei haláláig. Feri ezt a fajta hozzáállást szülei szigorával és konzervatív nézeteivel indokolta: *...anyám nagyon szigorú volt, hogy' is mondják, ő még ilyen fatengelyes volt”.* Amikor meghaltak a szülei, Feri már 45 éves volt; ekkorra a korban hozzá illő nők már férjnél voltak vagy elváltak, megözvegyültek, ezért egy nála idősebb elvált nővel alakította ki élete első tartós párkapcsolatát, akivel saját gyermek vállalását tervezni már nem lett volna reális elvárás.

Az 54 éves, magas iskolai végzettségű, budapesti egyedülálló Tamás hasonló élethelyzetről számol be, bár – legalábbis utólag – némileg kritikusabban látja a helyzetet: *„...anyám abban bűnös, hogy nekem nincs családom és gyerekeim, abban ő valamennyire hibás. Mert ő megtehetette volna azt, hogy mindenféle módon kommunikálja felém, hogy nyugodtan hagyjam őt egyedül. De nem tette meg. És ugye én meg érzelmileg már eleve egy olyan helyzetben voltam, hogy az apám után nekem egy ilyen samaritánus szerepem lett az anyámmal szemben”.* Feri esetéhez képest azonban két jelentős különbség is felfedezhető Tamás történetében. Az egyik, hogy míg a családjával együtt rossz anyagi körülmények között élő Feri aktív tiltással találta magát szemben, addig a magas társadalmi helyzetű családból származó Tamás maga hozta meg azt a döntést, hogy nem hagyja egyedül a beteg anyját. A másik különbség, hogy a magasabb iskolai végzettségű Tamás önreflektív módon közelítette meg a helyzetet, és a saját érzelmi állapotára is utalt, ami gúzsba kötötte. A végeredmény azonban hasonló

a két férfi esetében: a szülők haláláig nem tudtak kialakítani tartós párkapcsolatot, ami hozzájárult ahhoz is, hogy nem született gyermekük.

Férfispecifikus új tényezők a gyermektelenség hátterében

Néhány új elem is megjelent a férfiak gyermektelenségéhez köthetően, amelyek a nőkkel végzett kutatásunk során kevésbé váltak hangsúlyossá, illetve egyes elemeket ott egyáltalán nem figyelhettünk meg (Szalma–Takács 2014). Ebben az alfejezetben ezeket fogjuk áttekinteni.

Tudatos gyermektelenség

A tudatos gyermektelenség nagyon marginális jelenség Magyarországon: legalábbis a legtöbb válaszadó – férfiak és nők egyaránt – megkérdezésükkor arról számol be, hogy szeretne gyermeket vállalni valamikor az élete során – ez derült ki az Életünk Fordulópontjai első, második és harmadik hullámának paneladatain végzett korábbi elemzésünkéből is (Szalma–Takács 2012, 2015, 2018). Ugyanennek az elemzésnek az eredményei arra is rámutattak, hogy jellemzően azok sem tudták megvalósítani gyermekvállalási terveiket, akik átmeneti állapotként tekintettek saját gyermektelenségükre. Ugyanakkor felmerül az a módszertani kérdés, hogy vajon kvantitatív módszerekkel megfelelően lehet-e vizsgálni egy olyan érzékeny témát, mint a tudatos gyermektelenség egy olyan társadalomban, ahol erős kényszerítő normák írják elő szinte mindenki számára a gyermekvállalást. A nők körében végzett interjú vizsgálataink során fény derült arra, hogy létezik egy nagyon szűk – kizárólag magas iskolai végzettségű – kisebbség, akik tudatosan nem vállaltak gyermeket, vagy legalábbis tudatosan alakították úgy az életüket, hogy elkerüljék az esetleges gyermekvállalást (például megszakították a párkapcsolatukat azzal a partnerrel, aki mindenképpen szeretett volna gyermeket), s erről beszámolni is hajlandóak (Szalma–Takács 2018).

Az általunk vizsgált gyermektelen férfiak esetében három fő különbséget találtunk a nőkhez képest a tudatos gyermektelenség tekintetében. Egyrészt a női mintával összevetve nagyobb arányban számoltak be férfi interjúalanyaink arról, hogy tudatosan nem kívánnak gyermeket vállalni: a mintába került 25 gyermektelen nőtől mindössze hárman, míg a 30 gyermektelen férfi közül tizenketten tudatosan nem szerettek volna gyermeket (Szalma–Takács 2018). A tudatos gyermektelenség spektruma e tizenkét férfinál elég változatos jelenségeket fedett le: volt köztük olyan, aki annyira biztosan nem szeretett volna gyereket, hogy önköltségen részt vett az ondóvezetékek átvágásával járó vazektómiabeavatkozáson. Másoknál a tudatos gyermektelenség passzívabb formában mutatkozott meg: például annak hangsúlyozásával, hogy ő valóban nem szeretne gyereket, de ha esetleg mégis úgy alakulna, hogy valami úton-módon gyermeke születne, azért felnevelné.

Másrészt sokkal szabadabban beszéltek a tudatos gyermektelenségükről, mint a nők: azt sugallva ezzel, hogy rájuk kevésbé hat a (kötelező) gyermekvállalást norma-

tívan előíró társadalmi nyomás. Vagyis az általunk tapasztalt különbségek a tudatosan választott gyermektelenséget felvállaló nők és férfiak arányában nem feltétlenül jelentik azt, hogy a nőkhöz képest több férfi lenne, aki nem szeretne gyermeket. Mindez összefügghet azzal is, amit már korábban is hangsúlyoztunk: a szülői gondoskodás Magyarországon erősen a nőkhöz köthető szerepként jelenik meg, és a közvélekedés szerint egy nő nem élhet teljes életet gyermek nélkül, míg a férfiakal szemben mintha kevésbé szigorúak lennének az ilyen típusú elvárások (Szalma 2014). A normatív elvárásokkal való megküzdés oly módon is megjelent az interjúkban, hogy a tudatosan gyermektelen férfiak szinte „sikerként” beszéltek arról, hogy nem született gyermekük: azaz sikerült „leküzdeniük” az apává válás normáját egy tradicionális és pronatalista társadalomban. Az 50 éves, magas iskolai végzettségű, egyedülálló, kisvárosban élő Kálmán például elmondta, hogy bár szereti a gyerekek társaságát, de ez a szeretet soha nem kulminálódott abban, hogy saját gyerekekre vágyott volna. Egy másik magas iskolai végzettségű interjúalanyunk, a budapesti 53 éves elvált Zsigmond úgy fogalmazott, hogy nem mindenkinek az a küldetése, hogy gyermeke legyen: *„Nincs olyan érzésem, hogy valami kimaradt volna az életemből, mert nekem nincs gyereke.”* De olyan, szinte harcosan gyermektelen interjúalany is akadt a férfiak között, aki nemcsak hogy nem vágyott soha gyerekekre, de kifejezetten irtózott a gyerekek társaságától: *„...olyan [partnerem] igazából sose volt, aki rá akart volna engem beszélni a gyerekvállalásra, mert az annyira nyilvánvaló volt, hogy én irtózom tőlük, teljes képtelenség, szóval ez olyan, mint hogy [... ha] valaki meggyőződésből vegetáriánus, akkor normális ember nem erőlteti a húsevést”* (Elek, 52 éves, magas iskolai végzettségű, elvált, Budapest).

Végül az is új fejlemény volt a gyermektelen nőkhöz képest, hogy a férfiaknál találoztunk tudatosan gyermektelenekkel az alacsonyabb iskolai végzettségűek körében is, bár az érzékelhető volt, hogy ők a gyermek nem vállalás tudatosságát kevésbé meggyőzően artikulálták a magas iskolai végzettségű társaikhoz képest. Például egyikük, az 55 éves, alacsony iskolai végzettségű, LAT-kapcsolatban falun élő Tibor nem indokolta meg, mi áll annak a háttérben, hogy nem szándékozott gyermeket vállalni, csupán azt mondta, hogy *„Különösebb szándékkal nem akartam gyereket.”*, vagyis nem tervezte, hogy gyermeke szülessen, de ha úgy alakult volna, hogy lesz neki, azt sem bánta volna. A 62 éves, alacsony iskolai végzettségű, falun élő egyedülálló Márton hasonlóan vélekedett arról, hogy nem született gyermeke: *„Ha újrakezdhethném az életem, szerintem nem hoznék más döntést. A gyermekvállalás szempontjából sem hoznék más döntést.”* – Az alacsony iskolai végzettségű férfiak a tudatos gyermektelenségről egyrészt azért beszélhetnek szűkszavúbban, mert önreflexivitásuk és nyelvi kifejezőkészségük iskolázottabb társaikhoz képest korlátozottabb lehet. Másrészt, náluk talán nagyobb valószínűséggel fordulhat elő, hogy bár szerettek volna gyermeket, de a megfelelő partnerkapcsolat vagy a biztos anyagi háttér hiánya miatt meghiúsuló gyermekvállalásukat (Trimarchi–Van Bavel 2017) utólag értékelik át úgy, hogy tudatosan nem szerettek volna gyermeket vállalni.

Függőségek

A függőségek, pontosabban az alkoholizmus témaköre a nőkkel készített interjúkban is megjelent: általában azzal összefüggésben, hogy az interjúalany gyermekkorában azért nem élt boldog családi életet, mert valamelyik vagy akár mindkét szülő alkoholproblémával küzdött; illetve többen arról is beszámoltak, hogy alkoholproblémával küzdő partnerükkel tönkrement a párkapcsolatuk (Szalma–Takács 2014). Férfi interjúalanyaink közül hárman azonban maguk is függőségekkel küzdöttek az életük egy bizonyos szakaszában, ami – saját elmondásuk szerint – hatással volt arra, hogy később nem született gyermekük. A függőség témaköre azonban több más interjúalany elbeszélésében is megjelent a gyermektelen férfiakkal szemben élő negatív előítéletekkel összefüggésben: ők arról számoltak be, hogy ha egy bizonyos életkor felett egy férfinak nincs gyermeke, akkor esetleg azt gondolhatják róla, hogy impotens, meleg vagy drogfüggő.

Az 55 éves, alacsony iskolai végzettségű, vidéki városban LAT-kapcsolatban élő Endre bevallása szerint a húszas éveiben 10 évig volt alkoholista, és ez szerinte nagymértékben közrejátszott abban, hogy ebben az időszakban nem tudott tartós párkapcsolatot kialakítani és ezért gyermeke sem született: *„Ott lőttem el az egészet. Be is ismerem: [a munkavállalásban] az első tíz évemet azt totál [részegen töltöttem], de úgy, hogy nem józanodtam ki.”* Egy másik interjúalanyunk, az 54 éves, középfokú végzettségű, egyedülálló, budapesti Gellért azonban nem tartotta magát alkoholistának, habár párkapcsolatai során gyakran találkozott, találkozik azzal, hogy alkoholfogyasztása konfliktust okoz. Előfordult, hogy párkapcsolatának is ez vetett véget: *„Tehát ha elmentünk este szórakozni, elmentünk egy koncertre vagy egy kávéházba, akkor is megjegyzést tett rá. De ilyen beszélgetés nem volt, hogy ő azt mondja, hogy figyelj, te alkoholista vagy, és én csak akkor járok veled, ha egyáltalán nem iszol... És egy hét múlva meg közölte velem a Facebookon, még csak nem is telefonon, hogy találkozhatunk, de csak mint barátok.”* – Látható, hogy míg Endre saját magát írta le alkoholistaként, addig Gellértet a partnerei definiálták függőnek. Valószínűsíthető, hogy Gellért kevésbé vagy társadalmilag inkább elfogadott módon alkoholista: így sikerült neki párkapcsolatokat kialakítani, melyek csak azután értek véget, mikorra partnerei jobban megismerték őt. Endrénél azonban az alkoholizmus szintje már a párkapcsolat kialakítását is megakadályozta.

A mintánkba bekerült egy olyan interjúalany is, aki éveken át bevallottan kábítószerező volt. Az 50 éves, középiskolai végzettségű, vidéki városban élő, egyedülálló Patrik arról számolt be, hogy a kábítószer megváltoztatta azt, hogy miként szemléli a világot. Az első leszokása után pár évig „tisztá” maradt, és ebben az időszakban próbált úgy élni, amit az emberek többsége „normális” életnek tekint: *„Elhittem, hogy az ember akkor lesz boldog, ha keményen dolgozik, van egy szép háza és vannak gyerekei. Keményen dolgoztam, volt egy szép házam, de azt éreztem, hogy egy droid vagyok. Éveket töltöttem szerhasználat nélkül, de boldogtalanul, és 2000-ben visszaestem, és akkor 3 év alatt eldrogoztam két boltot, egy Mercedest meg egy V. kerületi luxuslakást.”* Patriknak

végül sikerült leszoknia a kábítószerről, de akkorra már az új életébe nem fért bele a gyermekvállalás, mivel túl idősnek tartotta magát ahhoz, hogy apává váljon.

Az alkohol- és drogproblémák nemcsak közvetlenül az intenzív függőség időszakában akadályozhatják meg a gyermekvállalást, hanem a leszokás utáni időszakra is negatív hatással lehetnek. Érintett interjúalanyaink úgy látták, hogy elpocsékolták a függőséggel töltött éveket, melyek gyakran egybeestek azzal az időszakkal, ami az általuk érzékelt társadalmi elvárások szerint – és saját vélekedésük szerint egyaránt – a családalapítás időszaka lehetett volna. A statisztikák is felhívják a figyelmet e téma fontosságára: Magyarországon kétszer többen hálnak meg alkohollal összefüggő problémák miatt, mint az EU15 országokban, továbbá jelentős nemek szerinti eltérés is megfigyelhető: a nők 1,4%-a, a férfiaknak viszont 10%-a volt nagyívó⁹ 2014-ben Magyarországon (Egészségjelentés 2017).

Konklúzió

Ebben a tanulmányban arra fókuszáltunk, hogy milyen tényezők húzódnak meg a – legalább 50 éves – magyar férfiak gyermektelensége mögött, valamint a korábbi kutatási eredményekkel összevetve azt is áttekintettük, hogy milyen hasonlóságok és különbségek figyelhetők meg az általunk vizsgált gyermektelen nők és férfiak jellemzői között. A tanulmány első felében azokat a lehetséges okokat vettük közélebről szemügyre, melyek a korábbi kutatásaink tükrében (Szalma–Takács 2014, 2018) a nők körében fontosnak mutatkoztak: idetartozott a párkapcsolat hiánya vagy annak rossz minősége, az életkori korlátok, az egészségi állapot, a kedvezőtlen anyagi (és munkapiaci) helyzet, valamint a közeli családtag ápolásával kapcsolatos feladatok ellátása. Bár mindezek a tényezők szerepet játszottak a gyermek-(nem) vállaláshoz vezető döntésekben a férfiak körében is, de eltérő mértékben és némileg eltérő módon, mint ahogy a nők körében ezt korábban megfigyelhettük.

Míg a nőknél a partnerkapcsolat hiánya és annak rossz minősége tűnt a gyermektelenséget meghatározó legfontosabb tényezőnek, addig a férfiaknál ez kevésbé hangsúlyos szerepet kapott. A férfiakkal készített interjúk során kiderült, hogy körükben ritkábban fordult elő, hogy valaki egyetlen tartós párkapcsolatot sem tudott kialakítani az élete folyamán. Így az életút-megközelítés nem igazolta, hogy a férfiaknál a partnerkapcsolat hiánya lenne gyermektelenségük egyik vagy akár fő meghatározó tényezője. Emellett a párkapcsolatban élő férfiak a kapcsolataik minőségével is elégedettebbeknek mutatkoztak, mint női interjúalanyaink. Róluk tehát nem mondható el, hogy partnerkapcsolatuk nem megfelelő minősége miatt nem szerettek volna gyermeket vállalni. Esetükben inkább a női partnernek – a fer-

⁹ A nagyívó definícióját az idézett jelentés a következőképpen határozta meg: az egészséget károsító mértékben alkoholt fogyasztók tekinthetők nagyívóknak. Nemek szerinti bontásban: „azokat a nőket, akik a kérdézt megelőző héten összesen több mint 7, azokat a férfiakat, akik több mint 14 egységnyi alkoholt fogyasztottak, illetve azokat, akik egy alkalommal 6 vagy annál több italt fogyasztottak” (Egészségjelentés 2017: 75). Egy alkoholegység egy korsó sörnek, 2 dl bornak vagy 0,5 dl röviditalnak felel meg.

tilítási életkort meghaladó – idősebb életkora játszhatott közre a gyermekvállalás meghiúsulásában: előfordult, hogy az idősebb női partnernek biológiailag már nem lehetett gyermeke, illetve az is, hogy a partnernek már volt(ak) gyermeke(i), és nem szeretett volna több gyermeket vállalni.

Továbbá míg a nők jól körülhatárolható – anyagi és törődési – attribútumok mentén alakították ki a gyermekvállaláshoz megfelelő partner képét, addig például a magas iskolai végzettségű férfiakra a párkapcsolat érzelmi oldalának kidomborítása, a szerelem fontosságának a hangsúlyozása volt a jellemző. Ez valószínűleg összefüggésbe hozható azzal, hogy a magas iskolai végzettségű, illetve magasabb társadalmi pozíciójú férfiak iránt túlereslet mutatkozik a párkapcsolati piacon, ahol így ők nagyobb eséllyel kereshetnek másik partnert, ha netán nem találnák eléggé érdelemgazdagnak aktuális kapcsolatukat.

A gyermekvállaláshoz szükséges anyagi feltételeket két dimenzió – az anyagi erőforrások és a munkapiaci helyzet – mentén vizsgáltuk. Erre azért volt szükség, mert Magyarországon gyakran a stabil munkapiaci helyzettel rendelkezők is csupán szűkös anyagi erőforrásokkal rendelkeznek. Interjúink azt mutatták, hogy az anyagi tényezők is eltérő mechanizmusokon keresztül vezethetnek gyermektelenséghez a férfiak és a nők esetében. A nőknél a bizonytalan munkapiaci helyzet és a rossz anyagi körülmények közvetlenül a gyermekvállalást akadályozzák meg: például azért, hogy visszatartják azokat a nőket, akik nem találtak megfelelő partnert, attól, hogy akár egyedül is belevágjanak a gyermekvállalásba. A férfiaknál ezek a tényezők már a partnerkapcsolat kialakítását – s ezáltal közvetve a szülővé válást – is megnehezíthették. Mindez egybevág azokkal a Magyarországon uralkodó tradicionális elvárásokkal, melyek szerint elsősorban a férfiaknak kell a családfenntartó szerepet ellátniuk: ha egy férfi nem rendelkezik biztos anyagi háttérrel (stabil foglalkoztatási helyzettel, lakástulajdonnal), akkor kevésbé keresett a párkapcsolati piacon, mint gazdagabb erőforrásokkal rendelkező társai. Ugyanakkor a férfiak körében a túl jó anyagi helyzet is nehezítheti a partnerkapcsolat kialakítását, s ezáltal a gyermekvállalást: érintett interjúalanyaink szerint ugyanis ilyen helyzetben attól lehet tartani, hogy egy esetleges válás következtében elveszíthetik felhalmozott vagyonukat.

A közeli családtag gondozása szintén eltérő módon játszhat szerepet abban, (a)hogy a férfiak és a nők nem vállaltak gyermeket. Míg női interjúalanyaink esetében a gondozási feladatok végzése nem a párkapcsolatok kialakítását, hanem közvetlenül a gyermekvállalást akadályozta (hiszen egy idős vagy tartósan beteg ember ápolása és a gyermeknevelés egyszerre túl nagy – időbeli és fizikai – megterhelést jelenthet a nők számára egy olyan társadalomban, ahol az intézményi ellátás szerepe minimálisnak mondható, és mindezek a feladatok szinte kizárólag a nőkre hárulnak), addig a férfiaknál az idős rokon ápolása már a párkapcsolat kialakítását is megnehezíthette. Mivel a szűkös anyagi források és a szigorú társadalmi normák miatt az ápolás gyakran azzal járt, hogy az érintett férfiaknak egy háztartásban kellett élniük az ápolásra szoruló közeli rokonnal (gyakran anyjukkal vagy nagyanyjukkal),

így már a párkapcsolat kialakítása is nehezzé vált, elsősorban a privát szféra hiánya miatt. Ezekben az esetekben az ápolási feladat a párkapcsolat kialakításának akadályozásán keresztül közvetett módon vált a gyermekvállalás akadályává.

Tanulmányunk második felében azt mutattuk be, hogy milyen új „férfispecifikus” gyermektelenségi tényezőkre bukkantunk interjúinkban, amelyek a női interjúkban nem tűntek fel, vagy csak kisebb szerepet játszottak. Az egyik ilyen újdonság az volt, hogy a férfiak körében sokkal markánsabban jelent meg a tudatos gyermektelenség felvállalása, mint a nőknél: például nem csak magas iskolai végzettségűek fogalmazták meg, hogy nem szeretnének, illetve soha nem is szerettek volna gyermeket vállalni, hanem a kevésbé iskolázott férfiak körében is találkoztunk olyanokkal, akik szándékosan választották a – Gillespie (2003) szóhasználatával élve – „gyermekmentes” életet. Ez nem feltétlenül jelenti azt, hogy több férfi lenne, mint nő, aki tudatosan választja a gyermektelenséget: lehetséges, hogy ez a különbség abból fakad, hogy a férfiak a nőkhöz képest szabadabban felvállalhatják az ezzel kapcsolatos véleményüket (például mert úgy vélik, hogy a nőnél kevésbé stigmatizált a férfi gyermektelenség) – nem csak egy *survey* vizsgálat keretében, de egy interjú vizsgálat során is.

A másik újdonság a női gyermektelenséghez képest, hogy férfi interjúalanyaink esetében előfordult, hogy a gyermekvállalás elmaradásához közvetett vagy közvetlen módon hozzájárult valamilyen szerhasználathoz kapcsolódó saját függőség. Az érintett interjúalanyok leginkább múltbéli alkohol- vagy droghasználati problémák máig ható, családalapítást akadályozó következményeiről számoltak be.

Jelen írásunk úttörő jellegű abban a tekintetben, hogy Magyarországon kvalitatív módszerekkel korábban a férfiak gyermektelenségét még senki nem vizsgálta. Bízunk benne, hogy sikerült felhívni a figyelmet arra, hogy gyakran eltérő okok állhatnak a férfi és a női gyermektelenség hátterében, illetve hasonló okok is eltérő mechanizmusokon keresztül vezethetnek a gyermektelenség fennmaradásához vagy fenntartásához. Társadalmi szinten azért érdemes ezekre az okokra odafigyelni, mert Magyarországon a tudatosan választott „gyermekmentes” életforma kevésbé elterjedt, mint például a német ajkú társadalmakban (Svájcban, Németországban vagy Ausztriában), így fontos megérteni, hogy milyen tényezők akadályozhatják a szülővé válást.

A nemek szerinti különbségek rávilágítanak arra, hogy a férfiak esetében elsődleges a biztos anyagi helyzet megteremtése (beleértve a saját lakástulajdon meglétét) ahhoz, hogy a gyermekvállaláshoz szükséges stabil párkapcsolatot ki tudják alakítani. Ennek eléréséhez a munkapiaci bizonytalanságok elleni védelem növelésére lenne szükség (például hosszabb ideig és magasabb szinten biztosított ellátások az esetlegesen a munkából való kiesés – betegség vagy munkanélküliség – időszakára). Továbbá az is kedvezően hatna a gyermekvállalásra, ha a társadalmi normák elmozdulnának a hagyományosnak tekinthető nemiszerep-elvárásoktól a kiegyenlítettebb munkamegosztás felé: a nők és a férfiak kiegyensúlyozottabb módon ven-

nének részt a család anyagi hátterének megteremtésében, valamint a háztartási és a gyermeknevelési feladatokban is. Emellett pedig szükséges és egyre inkább fontos lesz az olyan idősödő társadalmakban, mint Magyarország, hogy az állam valódi támogatást nyújtson az idősek és rászorulóik otthoni ápolásához, különösen abban az esetben, ha ehhez gyermekgondozási feladatok is járulnak, mivel az idős- illetve betegápolás és a gyermekgondozás nehezen összeegyeztethető feladatok. Ebben az esetben számíthatnánk arra, hogy a (nem tudatos választás eredményeként) gyermektelen nők és férfiak elől elhárulna a gyermekvállalást jelenleg akadályozó tényezők jelentős része.

A gyermektelenséghez köthető számos kérdést nem tudtunk – kellő mélységben – tárgyalni jelen tanulmányunkban, de reményeink szerint sikerült felkelteni a figyelmet a vizsgált témakör iránt, és ezáltal arra ösztönözni kollégáinkat, hogy folytassák e terület vizsgálatát. Érdeemes lenne például megvizsgálni, milyen a férfiak attitűdje és tapasztalata azzal kapcsolatban, hogy egyedül vállalnak gyermeket (akár örökbefogadás útján), vagy többet foglalkozni az általunk *társadalmilag előírt gyermektelenségnek* nevezett kategóriával. Szintén érdeklődésre tarthatna számot annak az elemzése, hogy miként tekintenek a férfiak azokra a gyerekekre, akikkel egy háztartásban élnek, de nem vér szerinti gyermekük – hiszen a férfiaknál nagyobb arányban fordulhat elő, hogy életük egy-egy szakaszában ideiglenesen apa-szerepbe kerülnek partnerük gyermekeivel. Ebből a szempontból a férfiak gyermektelensége – ahogy tanulmányunkból kiderült – még inkább képlékeny jelenség, mint a nőké: nem csak biológiai, de társadalmi okokra visszavezethetően is.

Abstract: In this paper we examine the factors, which can contribute to men's childlessness in contemporary Hungary. We also try to answer the question whether different childlessness patterns can be observed among men and women in Hungary. This study is the continuation of our previous research conducted among childless women, which we now extend with a focus on male childlessness.

The empirical base of this paper includes 30 qualitative interviews conducted with childless men between 2015 and 2016 in different types of settlements in Hungary. According to our findings different factors can lead to male and female childlessness, or in some cases the same factors can influence male and female childlessness via differing mechanisms.

Keywords: childlessness, men, qualitative analysis, comparison with patterns of female childlessness, Hungary

Irodalom

- Andersson, G. – Knudsen, L. – Neyer, G. – Teschner, K. – Ronsen, M. – Lappegård, T. – Skrede, K. – Vikat, A. (2009): Cohort fertility patterns in the Nordic countries. *Demographic Research*, 20(14): 313–352.
- Barthold, J. – Myrskylä, M. – Owen, R. J. (2012): Childlessness drives the sex difference in the association between income and reproductive success of modern Europeans. *Evolution and Human Behavior*, 33(6): 628–638.

- Beaujouan, É. – Solaz A. (2013): Racing against the biological clock? Childbearing and sterility among men and women in second unions in France. *European Journal of Population*, 29(1): 39–67.
- Berrington, A. (2004): Perpetual postponers? Women's, men's and couple's fertility intentions and subsequent fertility behaviour. *Population Trends*, 117: 9–19.
- Berrington, A. (2017): Childlessness in the UK. In Kreyenfeld, M. - Konietzka, D. (eds.): *Childlessness in Europe: Contexts, causes, and consequences*. Cham: Springer, 57–76. doi:10.1007/978-3-319-44667-7_3.
- Brewster, K. L. – Rindfuss, R. R. (2000): Fertility and Women's Employment in Industrialized Nations. *Annual Review of Sociology*, 26(1): 271–296.
- Daróczi, E. (2001): Nők és férfiak korszpecifikus termékenységi arányszámái 2000-ben. *Korfa Népesedési hírlevél*. II(3–4), 14.
- Égészségjelentés 2016 (2017): http://www.egeszseg.hu/szakmai_oldalak/assets/intezetunkrol/egeszsegjelentes-2016_uj.pdf (Letöltve: 2018. 06. 22.).
- Eurostat (2018): In-work at-risk-of-poverty rate <https://ec.europa.eu/eurostat/tgm/table.do?tab=table&init=1&language=en&pcode=tespm070&plugin=1> (letöltve: 2018. 11. 17.).
- Fahlén, S. – Oláh, L. (2015): The impact of economic uncertainty on childbearing intentions in Europe. Families and Societies Working Paper Series, 36. <http://www.familiesandsocieties.eu/wp-content/uploads/2015/06/WP36FahlenOlah2015.pdf> (letöltve: 2018. 06. 22.).
- Fasouliotis, S. J. – Schenker, J. G. (1999): Social aspects in assisted reproduction. *Human Reproduction Update*, 5(1): 26–39.
- Fieder, M., – Huber, S. – Bookstein, F. L. (2011): Socioeconomic status, marital status and childlessness in men and women: An analysis of census data from six countries. *Journal of Biosocial Science*, 43, 619–635.
- Gillespie, R. (2003): Childfree and feminine: Understanding the gender identity of voluntarily childless women. *Gender and Society*, 17(1): 122–136.
- González M-J. – Jurado-Guerrero, T. (2006): Remaining childless in affluent economics: A comparison of France, West Germany, Italy and Spain, 1994–2001. *European Journal of Population*, 22(1): 317–352.
- Hagestad G. – Call, V. R. A. (2007): Pathways to childlessness: A life course perspective. *Journal of Family Issues*, 28(10): 1338–1361.
- Haskova, H. (2011): The role of work in fertility plans of childless men and women in their thirties. In V. Cuzzocrea – Laws, J. (eds.): *Value of work: Updates on old issues*. Oxford: Inter-Disciplinary Press, 149–158.
- Hegedűs, J. – Teller, N. (2007): Hungary: Escape into home ownership. In Elsinga, M. – De Decker, P. – Teller, N. – Toussaint, J. (eds.): *Home Ownership Beyond Asset and Security: Perceptions of Housing Related Security and Insecurity in Eight European Countries*. Amsterdam: IOS Press, 133–171.

- Hobson, B. – Fahlén, S. (2009): Competing scenarios for European fathers: Applying Sen's capabilities and agency framework to work-family balance. *The Annals of the American Academy of Political and Social Science*, 624(1): 214–233.
- Hobson, B. – Fahlén, S. – Takács, J. (2011): Agency and capabilities to achieve a work-life balance: A comparison of Sweden and Hungary. *Social Politics*, 18(2): 168–198.
- Jalovaara, M. – Fasang, A.E. (2017): From never partnered to serial cohabitators: Union trajectories to childlessness. *Demographic Research*, 36(1): 1703–1720.
- Kapitány B. (2012): 'Látogató párkapcsolatok' Magyarországon. *Szociológiai Szemle*, 22(1): 4–29.
- Kapitány B. (szerk.) (2015): Terjed a gyermektelenség Magyarországon. *Korfa Népesedési hírlevél*. XV(1),1–4.
- Keizer, R. – Dykstra, P. A. – Jansen, M. D. (2008): Pathways into childlessness: Evidence of gendered life course dynamics. *Journal of Biosocial Science*, 40(1): 863–878.
- Kohli, M. (1986): The world we forgot: A historical review of the life course. In Marshall, V. W. (ed.): *Later Life. The Social Psychology of Aging*. London: Sage.
- Kreyenfeld M. – Konietzka D. (eds.) (2017): *Childlessness in Europe: Contexts, Causes, and Consequences*. Cham: Springer. <https://link.springer.com/book/10.1007/978-3-319-44667-7>.
- KSH (2015): Születéskor várható élettartam, nemenként (2004–2015). https://www.ksh.hu/docs/hun/eurostat_tablak/tabl/tps00025.html (letöltve: 2018. 06. 22.).
- Makay Zs. (2015): Családtámogatás, munkavállalás, gyermeknevelés. In Monostori J. – Óri P. – Spnóst Zs. (szerk.): *Demográfiai Portré 2015*. KSH Népeségtudományi Kutatóintézet, 57–75.
- Matysiak, A (2011): *Interdependencies Between Fertility and Women's Labour Supply*. Cham: Springer.
- Matysiak, A. – Steinmetz, S. (2008): Finding their way? Female employment patterns in West Germany, East Germany, and Poland. *European Sociological Review*, 24(1): 331–345.
- Matysiak, A. – Vignoli, D. (2013): Diverse effects of women's employment on fertility: Insights from Italy and Poland. *European Journal of Population*, 29(3): 273–302.
- Merz, E.M. – Liefbroer, A.C. (2012): The attitude toward voluntary childlessness in Europe: Cultural and institutional explanations. *Journal of Marriage and Family*, 74(3): 587–600.
- Miettinen, A. – Szalma, I. (2014): Childlessness intentions and ideals in Europe. *Finnish Yearbook of Population Research*, XLIX: 31–55.
- Mynarska, M. – Matysiak, A. – Rybinska, A. – Tocchioni, Vignoli, D. (2015): Diverse paths into childlessness over the life course. *Advance in Life Course Research*, 25(1): 35–48.
- Náday J. (2014): Változnak a szülői felügyeleti jogok az új Ptk. Családjogi könyvében. *Jogászvilág*, 2014. 03. 27., <https://jogaszvilag.hu/rovatok/szakma/valtoznak-a-szuloi-felugyeleti-jogok-az-uj-ptk-csaladjogi-konyveben> (letöltve: 2018. 06. 22.).

- Neményi M. – Takács J. (2015): Örökbefogadás és diszkrimináció Magyarországon. *Esély*, 27(2): 32–61.
- OECD (2017): State of Health in the EU Country Health Profile 2017. http://www.euro.who.int/__data/assets/pdf_file/0006/355983/Health-Profile-Hungary-Eng.pdf?ua=1.
- Pittini, A. – Ghekiére, L. – Dijol, J. – Kiss, I. (2015): *The state of housing in the EU 2015*. Brussels: Housing Europe.
- Riley, M. W. – Kahn, R. – Foner, A. (1994): *Age and Structural Lag: Society's Failure to Provide Meaningful Opportunities in Work, Family and Leisure*. New York: Wiley-Interscience.
- Sapleton, N. (ed.) (2018): *Voluntary and Involuntary Childlessness: The Joys of Otherhood?* Manchester: Emerald Publishing.
- Spéder Zs. (2011): Ellentmondó elvárások között. In Nagy I. – Pongrácz T. (szerk.): *Szerepváltozások. Jelentés a nők és férfiak helyzetéről 2011*. Budapest: TÁRKI – Nemzeti Erőforrás Minisztérium, 207–228.
- Spéder, Zs. – Kapitány, B. (2014): Failure to realize fertility intentions: A key aspect of the post-communist fertility transition. *Population Research and Policy Review*, 33(3):393–418.
- Szalma I. (2010): Attitűdök a házasságról és a gyermekvállalásról. *Demográfia*, 53(1): 38–67.
- Szalma I. (2011): A munkaerő-piaci helyzet hatása az első tartós párkapcsolat kialakítására és a szülővé válásra Magyarországon. PhD-disszertáció. Budapest: Budapesti Corvinus Egyetem, http://phd.lib.uni-corvinus.hu/589/2/Szalma_Ivett_ten.pdf.
- Szalma I. (2014): A gyermekvállalás társadalmi normái és a mesterséges megtermékenyítéssel kapcsolatos attitűdök vizsgálata Magyarországon és Európában. *Replika*, 85–86: 35–57.
- Szalma I., Takács J. (2016): Gyermektelenség Magyarországon: Mítoszok és kutatási eredmények. *Magyar Tudomány*, 177, (2), 159–167.
- Szalma I. – Takács J. (2012): A gyermektelenséget meghatározó tényezők Magyarországon. *Demográfia*, 55(1): 44–68.
- Szalma I. – Takács J. (2014): Gyermektelenség – és ami mögötte van. Egy interjú vizsgálat eredményei. *Demográfia*, 57(2), 109–137.
- Szalma, I. – Takács, J. (2015): Who remains childless? Unrealized fertility plans in Hungary. *Czech Sociological Review*, 51(6): 1047–1075.
- Szalma, I. – Takács, J. (2018): Is there voluntary childlessness at all in Hungary? In Sapleton, N. (ed.): *Voluntary and Involuntary: The Joys of Otherhood?* Manchester: Emerald Publishing Limited, 309–337.
- Takács, J. (2013): Unattainable desires? Childbearing capabilities in early 21st century Hungary. In Oláh, L. Sz. – Fraczkak, E. (eds.): *Childbearing, Women's Employment and Work-Life Balance Policies in Contemporary Europe*. Palgrave Macmillan: Basingstoke and New York, 179–206.

- Takács J. (2017): Aktívan törődő apák Magyarországon. *Szociológiai Szemle*, 27(3): 104–126.
- Takács J. (2008): „Ha a mosogatógép nem lenne, már elváltunk volna...” Férfiak és nők otthoni munkamegosztása európai összehasonlításban. *Esély*, 6: 51–73.
- Testa, M. R. (2006): *Childbearing Preferences and Family Issues in Europe*. Brussels: European Commission.
- Trimarchi, A. – Van Bavel, J. (2017): Education and the transition to fatherhood: The role of selection into Union. *Demography*, 54(1): 119–144.
- Van Bavel, J. – Jansen, M. – Wijckmans, B. (2012): Has divorce become a pro-natal force in Europe at the turn of the 21st century? *Population Research and Policy Review*, 31(5): 751–775.
- Vicsek L. (2018): Egyetemi hallgatóknak gyermekvállalási tervei és értelmezései a korhoz kapcsolódó fertilitás csökkenésről. *Socio.hu, Társadalomtudományi Szemle*, 8(3): 80–106. https://socio.hu/uploads/files/2018_3/29_vicsek.pdf.
- Widmer, E. D. – Ritschard, G. (2009): The de-standardization of the life course: Are men and women equal? *Advances in Life Course Research*, 14(1–2): 28–39.
- Wiik, K. A. – Dommermuth, L. (2014): Who remains unpartnered by mid-life in Norway? Differentials by gender and education. *Journal of Comparative Family Studies*, 45(3): 405–424.
- Yavorsky, J. E. – Kamp Dush, C. M. – Schoppe-Sullivan, S. J. (2015): The production of inequality: The gender division of labor across the transition to parenthood. *Journal of Marriage and Family*, 77: 662–679.

A részmunkaidő karriert támogató szerepéről a magasan képzett nők körében

Oborni Katalin

katoborni@gmail.com

Beérkezés: 2018.07.10.

Átdolgozott változat beérkezése: 2018.10.04.

Elfogadás: 2018.10.16.

Összefoglaló: A részmunkaidő széles társadalmi támogatottságnak örvend Magyarországon. A közvélekedés és a foglalkoztatáspolitikai vélemények is mindenekelőtt a kisgyerekes nők munkaerőpiaci reintegrációjának és a munka-magánélet összeegyeztetésének az eszközeként tekintenek rá. Számos, főleg nemzetközi kutatási eredmény mutatott rá a részmunkaidős pozíciók feszültséggel teli, ambivalens helyzetére a munka-magánélet összeegyeztetés és karrierfejlődés vonatkozásában. Ez így van a magasan képzett nők esetében is, annak ellenére, hogy leginkább ők tudnak az igényeiknek, családi helyzetüknek és addigi munkatapasztalataiknak legmegfelelőbb részdíós pozíciókban dolgozni. Ez a tanulmány középvezetői és szakértői pozíciókban dolgozó részdíós nők tapasztalatát és a részmunkaidőhöz való szervezeti hozzáállást vizsgálja meg, amihez egy etnográfiai szervezeti kutatás adatait használja fel. Az eredmények azt mutatják, hogy a vizsgált szervezetben formális és informális folyamatok is alakítják a részmunkaidős nők helyzetét, aminek következtében a részmunkaidő szervezeti narratívában megfogalmazott általános elérhetősége a gyakorlatban nem valósul meg. A részmunkaidő egy kisebb, jól körülhatárolható csoport számára volt elérhető. Újra megerősítést nyert az is, hogy a csökkentett munkaidő önmagában nem biztosít feszültségmentes munka-magánélet egyensúlyt. A megkérdezett nők mégis pozitívan álltak a részmunkaidőhöz, mivel a részmunkaidő illeszkedett elképzelésükbe a karrier/munka és család összeegyeztetéséről, és ezzel összefüggésben a részmunkaidő biztosította számukra, hogy a munkavégzés mellett is meg tudjanak felelni az intenzív szülőség egyfajta kiterjesztett, más családtagokat is bevonó elvárásának. Következésképpen, a részmunkaidő úgy vált legitím munkavégzési formává a szervezetben, hogy az nem bolygatta meg a szervezet elképzelését, gyakorlatait sem az ideális munkavállalóról, sem a hosszú munkaidő keretei között zajló munkavégzésről.

Kulcsszavak: részmunkaidő, női vezetők, karrier és család, intenzív szülőség

BEVEZETÉS

Az eddigi kutatások szerint a részmunkaidőnek számos negatív hatása van a magasan képzett nők karrierjére (Benschop et al. 2013; Hochschild 2001; Tomlinson–Durbin 2010). Továbbra is sok negatív sztereotípiát él a részmunkaidőben dolgozó nőkről (Benschop et al. 2013; Dick 2010; Tomlinson–Durbin 2010), és a hosszú munkaidő elvárása is nehézségekkel és ellentmondásokkal teli helyzetet teremt a részmunkaidős nők számára (Hochschild 2001; Williams et al. 2013; Tomlinson–Durbin 2010). A szakirodalom arra is felhívja a figyelmet, hogy a részmunkaidő a társadalmi nemi szerepek hagyományos jellegű meg erősödését is elősegíti (Christopher 2012; Webber–Williams 2008).

Magyarországról kevés (és főleg kritikus hangvételű) olyan tanulmány áll rendelkezésre, amely a részmunkaidő karrierre gyakorolt hatását vagy a munka és ma-

gánélet összeegyeztetését vizsgálná a magasan képzett nők körében. A rendelkezésre álló szakirodalom a nemzetközi eredményekkel összhangban azt jelzi, hogy a magasan képzett középosztálybeli nőknek van a legnagyobb lehetőségük arra, hogy saját helyzetüknek és igényeiknek megfelelően tudjanak a részmunkaidővel élni (Geambaşu 2014; Kispéter 2012; Primecz et al. 2014). Ugyanakkor vannak olyan eredmények is, amelyek a részmunkaidőben dolgozó nőkkel kapcsolatos feszültségekre és negatív sztereotípiákra utalnak (Primecz et al. 2014; Tóth 2005). Ismert a részmunkaidő ellentmondásos hatása a munka-magánélet összeegyeztetésében (a többi posztszocialista országhoz hasonlóan, Formánková–Křížková 2015) és megmutatkoznak a negatív karrierekvetkezmények jelei is (Glass–Fodor 2011; Primecz et al. 2014). Továbbá nem ismeretlen a magyarországi kutatás számára sem a részmunkaidő „nőies jellegének” értelmezése, amely kiemeli, hogy a részmunkaidőnek megerősítő szerepe van az egyenlőtlen esélyek kialakulásában a munkaerőpiacon, a karrierfejlődésben, illetve a patriarchális társadalmi szerepek újratermelődésében (Geambaşu 2014; Gregor 2017).

Ez a tanulmány a részmunkaidő karrierben betöltött helyét és megvalósulásának lehetőségét vizsgálja a szervezet és az egyén szintjén is, a magasan képzett nők körében. A tanulmány megírásához egy nagyvállalatnál végzett etnográfiai kutatás szolgál alapul. Először azt nézi meg, hogy a vizsgált szervezetnek milyen a hozzáállása a részmunkaidőhöz. Majd a szervezeti képet a részmunkaidőről összehasonlítja azzal, hogy a részmunkaidőt igénybe vevő vezető vagy szakértői pozícióval rendelkező kisgyerekes nők milyen tapasztalattal rendelkeznek, hogyan vélekednek a saját részmunkaidéjükéről, milyen narratívába beágyazva értékelik azt. A kutatási téma abba a tágabb keretbe illeszkedik bele, amely a középvezetői szinten tanulmányozza a vezető nők karrieresélyeit. Az erre vonatkozó magyarországi kutatások szintén hiányosak, így ez a tanulmány a középvezető nők karrierhelyzetéről is újabb támpontokat nyújt.

A következő részben a tanulmány azokat az elméleteket mutatja be, amelyek a társadalmi nem bevonásával tárják fel a részmunkaidő helyét a munkahelyi szervezetben, majd értelmezi a részmunkaidős pozícióról való egyéni döntés szervezeti beágyazottságát. Ezután következik a magyar vonatkozású kutatási eredmények összefoglalása (kisebb kitekintéssel a nemzetközi eredményekre is) a részmunkaidőben dolgozó nőkről. A módszertan bemutatása után a tanulmány elemzi a szervezeti szereplők véleményét, elbeszélését a részmunkaidőről és részmunkaidős történeteket. Végül az eredmények összefoglalása értelmezi a részmunkaidőnek a szervezetben és az egyéni karriertörténetben betöltött szerepét.

SZAKIRODALMI HÁTTÉR

Az elméleti rész célja bemutatni a társadalmi nem szerepét a részmunkaidő szervezeti megközelítésében és a munkavégzéssel és karrierrel kapcsolatos szervezeti normák szerepét a magasan képzett nők részmunkaidő-választásában.

Az elméleti kiindulópont az, hogy a társadalmi nem alapvetően (de nem kizárólagosan) alakítja azt a szervezeti kontextust, amely meghatározza az egyén lehetőségeit a karrier építésében (Acker 1990; Nagy 2014). Így tehát a felszínen semlegesnek tűnő társadalmi nem működésének az értelmezése – hogy az a szervezeti gyakorlatok, folyamatok mélyén egy sajátos szervezeti logika mentén hogyan konstruálódik (Acker 1990, 2006) – hozzájárul a részmunkaidős tapasztalatok és egyéni döntések szervezeti kontextusban való beágyazottságának értelmezéséhez (Benschop et al. 2013).

Acker (1990) értelmezésének a munkahelyi szervezetekről központi eleme, hogy az egyéneknek a társadalmi nemekhez kapcsolódó elvárásokon, normákon és sztereotípiákon keresztül eltérő helyzetük és lehetőségük van arra, hogy a szervezet által elvárt módon vegyenek részt a munkafolyamatokban, és hogy építsék karrierjüket (Acker 1990). A mai nagyvállalatok – igen jellemzően – alapvető elvárásként fogalmazzák meg, hogy munkavállalóik a munkaidejükön felül is minél többet áldozzanak fel magánidejükből (Gesler 2016; Williams et al. 2013), és lehetőleg rugalmasan álljanak – a szervezet igényei szerint – rendelkezésre (Hobson–Fahlén 2009).

Mindezek az elvárások továbbra is azt a szervezeti logikát követik, hogy az számít ideális és a karrierjét elkötelezetten építő munkavállalónak, aki állandó jelleggel elérhető, hosszú munkaórákat tud dolgozni, és a gondozói feladatok felelőssége alól alapvetően mentes (Acker 2006; Williams et al. 2012). Ezek az elvárások leginkább a teljes munkaidőben és a túlórákat rugalmasan elvállalni tudó férfi vezetők számára megvalósíthatók a legkönnyebben (Acker 1990, 2006). De az ideális munkavállalók nemcsak folyamatosan elérhetőek, hanem a munka prioritást élvezve a magánéletbeli teendőik felett, feladatorientáltak, tudásuk legjavát adják, és törekszenek a magasabb szintű döntéshozói pozíciók elérésére (Benschop et al. 2013).

Az ideális munkavállalóra vonatkozó elvárás két ponton is kritikusan érinti a gyermeket nevelő, vezető beosztású nőket. Az egyik abból ered, hogy a munka-magánélet összeegyeztetése elsősorban a női munkavállalók problémájaként jelenik meg a szervezetben (Burnett et al. 2010; Hobson et al. 2011). A szervezet eleve feltételezi, hogy a női munkavállalók addig mentesek a gondozói feladatoktól, amíg gyermeket nem vállalnak (Acker 1990). Miután családot alapítanak, a szervezet úgy tekint rájuk, hogy ők lesznek azok, akik elvégzik a munka-magánélet összeegyeztetésével együtt járó feladatokat, tehát a munkahely a gyermekgondozói szerepüket is számon tartja innentől kezdve (Hobson–Fahlén 2009).

Az ilyen szervezeti hozzáállás közepette a férfi vezetők elkötelezettebbnek tűnnek a munkájuk, karrierjük iránt, mint azok a nők, akik részmunkaidőben dolgoznak, és ez az a másik pont, ami érinti a karrier alakulását. Az ambíció, az elköteleződés a munka iránt a szervezetek olvasatában szorosan összefügg azzal, hogy mennyi extra és önkéntesen felkínálható erőforrással rendelkezik a munkavállaló ahhoz, hogy a plusz, kihívással teli feladatokat elvégezze, és mellette folyamatosan fejlessze képességeit, tudását. Így lesz a sokat túlórázó (rendszerint férfi) munkavállaló nemcsak elkötelezett, hanem értékes is a szervezet számára (Benschop et al. 2013). Mindez azt eredményezi, hogy a szerve-

zetek megközelítésében a munka és karrier iránti elkötelezettség összekapcsolódik a munkaidő hosszával és az állandó elérhetőséggel (Benschop et al. 2013; Lewis–Humbert 2010; Tomlinson–Durbin 2010; Williams et al. 2013).¹

Ebben a szervezeti hozzáállásban a részmunkaidő a karrierambíciók ha nem is végleges, de legalábbis részleges vagy ideiglenes feladását jelenti (Benschop et al. 2013; Bleijenbergh et al. 2016; Dick 2010; Hochschild 2001; Tomlinson–Durbin 2010). Az ilyen hozzáállás a részmunkaidősökhöz szintén hozzájárul a negatív karrier következményekhez, és egy önmagát generáló folyamatba csap át például azzal, hogy kevesebb kihívással teli feladatot adnak a részmunkaidős vezetőknek, amivel azután kevésbé tudják bizonyítani szakmai rátermettségüket, ami végül kevesebb, visszafogottabb előrelépéshez vezet a karrierjükkel illetően (Benschop et al. 2013; Dick 2010; Hochschild 2001; Sheridan 2004).

A nemzetközi szakirodalom azonban arra is felhívja a figyelmet, hogy ahogy a szervezeti folyamatok nehezítik a részmunkaidős nők karrierfejlődését, ugyanúgy segíteni is tudják (Bleijenbergh et al. 2016). Az eddigi eredmények alapján ebben nagy szerepe van a közvetlen vezetők támogatásának, mivel ők azok, akik jelentősen meghatározzák azt is, hogyan tekint egy szervezet egy-egy részmunkaidős munkavállalóra, hogy milyen típusú feladatokat kapnak, hogy kap-e valamilyen támogatást, például egy mentor személyében (Benschop et al. 2013; Dick 2010; Durbin–Tomlinson 2014). Mindemellett úgy tűnik, hogy a részmunkaidős női vezetők elfogadását a munka digitalizációja és az infokommunikációs technológiák térnyerése is segíti azzal, hogy a rugalmas rendelkezésre állás kiterjed időben, és áttevődik más, munkahelyen kívüli térbe is. Ez azonban azt is magával hozza, hogy a részmunkaidőben dolgozó vezetők sem mentesülnek a hosszú munkaóra, a rugalmasság elvárásai alól, ami által ők is szembesülnek a munka-magánélet összeegyeztetésének újfajta nehézségeivel (Benschop et al. 2013; Bleijenbergh et al. 2016; Hochschild 2001; Tomlinson–Durbin 2010).

A részmunkaidő tehát nem töri meg a karrierépítés maskulin normáját és az erre épülő szervezeti logikát a szervezetek esélyegyenlőségi törekvései ellenére sem. Mindezek következtében a részmunkaidős pozícióban dolgozó magasan képzett nők „nem ideális” munkavállalóként jelennek meg a szervezetben (Benschop et al. 2013; Lewis–Humbert 2010; Tomlinson 2004; Williams et al. 2012). Ráadásul a részmunkaidő választása (mint ahogy a többi munka-magánéletet összeegyeztetni szándékozó eszköz igénybevétele is) egyéni felelősség és személyes döntés eredményeként jelenik meg a szervezetek hozzáállásában (Halrynjo–Lyng 2009; Hobson–Fahlén 2009).

Mindeközben több szempontból is megdőlt az a tudományos megközelítés, hogy a nők karrierrel, munkával és ezzel összefüggésben a munka-magánélet összeegyeztetésével kapcsolatos döntéseit kizárólag az egyéni preferenciákból kiindulva meg lehetne magyarázni (Durst 2016; Nagy–Paksi 2015). A különböző szintű tényezők

1 A teljes képhez azonban hozzátartozik, hogy a hosszú munkaóra-kultúra a nagyvállalatokban nemcsak a nők, hanem a társadalmi szerepek fellazulásával egyre jobban a férfiak számára is jelentős feszültséget okozhat a harmonikus munka-magánélet kialakításában vagy a karrier építésében (Hochschild 2001; Holth et al. 2017; Kvande 2009; Williams et al. 2013).

beazonosítása mellett (mint amilyenek a makroszintű társadalmi-gazdasági tényezők vagy a szervezeti szintű strukturális, kulturális tényezők (Halrynjo–Lyng 2009; Glass–Fodor 2011; Tomlinson 2004), a feltáró jellegű kutatások arra is figyelnek, hogy az egyén mennyire tudja a képességei (például jövedelem vagy a családtagok segítségnyújtásának mértéke) alapján igénybe venni, használni a rendelkezésére álló erőforrásokat (Hobson–Fahlén 2009).

Az erőforrások használatát (esetünkben a részmunkaidő igénybevétele) meghatározhatják azok a szervezeti folyamatok is, amelyek a munkavállalók felé eltérő elvárásokat támasztanak a társadalmi nemük alapján (Hobson–Fahlén 2009). De ugyanígy az egyéni preferenciákat és döntéseket az is alakítja, hogy milyen normákat tart helyesnek az egyén a társadalmi nemhez kapcsolódóan, amely attól is függ, hogy a döntést hozó egyénnek milyen a társadalmi helyzete (Durst 2016; Halrynjo–Lyng 2009). A középosztálybeli nők döntésében például a részmunkaidő mellett kiemelten fontosnak tűnik az, hogy a csökkentett munkaidő a gyermekkel együtt töltött minőségi időt biztosítja számukra (Geambaşu 2014; Halrynjo–Lyng 2009; Nagy–Paksi 2015).

Ezt az erős társadalmi-ideológiai elvárást, amely a középvezető nők identitását jelentősen meghatározza, az 'intenzív szülőség' kifejezéssel jelöli a szakirodalom (Kutrovátz 2017). Az intenzív szülőség normatív ideológiája azt a társadalmi szintű elvárást erősíti meg, mely szerint a családban a nők felelősek elsődlegesen a gyermekek gondozásért, következésképpen akkor tudnak jó anyák lenni, ha az intenzív szülőség elvárásai alapján gondoskodnak gyermekeikről, függetlenül attól, hogy milyen a munkaerőpiaci státuszuk és hogy milyen mértékű kihívást jelent számukra a munka és gyereknevelés összeegyeztetése (Christopher 2012). Érdeemes ezért inkább intenzív anyaságról beszélni, mert az a társadalmi nyomás, ami ezzel jár, kifejezetten a nők felé fogalmazza meg az olyan elvárásokat, mint például, hogy legyenek a nevelés szakértői, költsenek sokat a gyermekük fejlesztésére, és legfőképpen, hogy töltsenek velük minőségi időt (Kutrovátz 2017). Az anyák vállalt nagy felelősség nyomja, mivel ha nem így tesznek, azzal a szoros kötődés kialakulását, a gyermekeik egészséges fejlődését, és végső soron sikeres felnőtté válásukat kockáztatják (Christopher 2012; Green 2015). A részmunkaidő preferálása tehát a középosztálybeli, magasan képzett nők esetében összekapcsolható azzal is, hogy azért választják azt, mert kompatibilisnek érzik az intenzív anyaság gyakorlásával (Christopher 2012; Tomlinson–Durbin 2010).

EDDIGI KUTATÁSI EREDMÉNYEK

Magyarországon a részmunkaidőre – a rendszerváltozás utáni bevezetése óta – a kisgyerekes nők munkaerőpiaci reintegrációját (esélyegyenlőségi szempontból vezérelve), illetve a munka és magánélet összeegyeztetését segítő eszközként tekintenek (Frey 2001; Geambaşu 2014; Gregor 2017). Mindettől nem függetlenül a társadalomban és a foglalkoztatáspolitikában is kitartó népszerűség övezi a részmunkaidőt: férfiak és nők egyaránt jó megoldásnak tartják a kisgyerekes nők gyerekszülés utáni

munkába való visszatéréséhez és ezzel együtt a munka/karrier-család összeegyeztetésének segítéséhez (Frey 2001; Geambaşu 2014; Gregor 2017; Nagy 2003).

A magyar társadalomban a részmunkaidőnek ezt a jól kijelölt szerepét – tudniillik, hogy elsősorban a kisgyerekes nők számára fenntartott foglalkoztatási forma (amit egyébként a részmunkaidős foglalkoztatottakról fellelhető statisztikai adatok nem támasztanak alá, lásd. Gregor 2017) – erősíti az a társadalmi nemi szerepekhez való tradicionális hozzáállás is, amely szerint a gyermekek és a háztartás ellátása elsődlegesen a nők feladata és felelőssége (Frey 2001; Gregor 2016; Takács 2013). Az intenzív szülőségre vonatkozó elvárás aktualitását a magyar szülőkre vonatkozó adatok is alátámasztják az apák esetében is (Kutrovátz 2017; Takács 2015).

Mindemellett, ahogy a többi posztszocialista országban is, az az elvárás is megfogalmazódik a kisgyerekes nők felé, hogy a gondozói szerep mellett a dolgozó nő szerepét is betöltsék (Kispéter 2012; Saxonberg–Sirovatka 2006; Takács 2013). A részmunkaidőnek a fenti szempontokat figyelembe véve kétféle haszna is van az erősen tradicionális nézeteket valló társadalom számára: egyrészt a csökkentett munkaidő lehetővé teszi a kettős szerep, a dolgozó anya szerepének betöltését. Másrészt a fennálló társadalmi nemi rendet sem bolygatja meg, miközben a nők munkaerőpiaci jelenlétét támogatja (Saxonberg–Sirovatka 2006; Takács 2013; Tóth 2005).

A széles társadalmi támogatottság ellenére a részmunkaidőnek alacsony az aránya a foglalkoztatáson belül (kisebb eltérésekkel változott a bevezetése óta), ami nemzetközi összehasonlításban is alacsonynak számít (Gregor 2017; Nagy 2003; Takács 2013). 2016-os Eurostat- (2017) adatok például azt mutatják, hogy a teljes foglalkoztatáson belül 5% körüli az aránya a részmunkaidőnek;² összehasonlítva: az EU28 tagország átlaga 32%.³ Különösen azoknak a részmunkaidős állásoknak alacsony az aránya, amelyet a munkavállalók önkéntesen vállalnak el és nem jár együtt a jövedelmi helyzet vagy a karrier drasztikus romlásával. A részmunkaidő tehát sokkal inkább vágyott, mint elérhető foglalkoztatási forma, főleg a magasan képzett nők körében nagyobb az iránta való igény, mint a ténylegesen elérhető részmunkaidős állások száma (Geambaşu 2014; Gregor 2017).

Magyarországon kiemelkedő a nagyvállalatok szerepe a részmunkaidős pozíciók létrehozásában. A 2000-es évek első felében végzett kutatások eredményei még azt mutatták, hogy a vállalatok csak elvétve kínáltak részmunkaidőt a vezető pozícióban dolgozó nőknek (Frey 2001; Nagy 2001; Tóth 2005), majd ahogy egyre jelentősebb lett az esélyegyenlőség kérdése, úgy nőtt a részmunkaidős lehetőségek száma is a nagyvállalatoknál (Nagy 2003). Amikor Tóth (2005) a 2000-es évek elején vizsgálta meg egy multinacionális vállalatnál a vezetők munka-magánélet összeegyeztetési stratégiáit, mindössze néhány női vezetőt talált, akik részmunkaidőben tértek vissza a gyerekszülés után. A részmunkaidőnek így inkább a hiánya merült fel témaként. A megkérdezett női vezetők

2 Ez az eredmény olyan adatokat tartalmaz, amelyeknél nem ismertetik külön-külön a kényszerű és az önkéntes részdíjsók arányát.

3 Source: <http://ec.europa.eu/eurostat/tgm/graph.do?tab=graph&plugin=0&pcode=tps00159&language=en&toolbox=sort>. Accessed: August 12th 2017.

elvi síkon egyetértettek abban, hogy a részmunkaidő (vagy a távmunka lehetősége) hozzájárulna egy jobb munka-magánélet kialakításához, amit még azzal együtt is elfogadtak volna, ha alacsonyabb pozícióba tudtak volna csak visszatérni a gyerekszülés után. Az akkori pozíciójukkal azonban nem tartották összeegyeztethetőnek a csökkentett munkaidőt. Tóth szerint erősen tartotta magát az a kulturális koncepció a munkáról, hogy az a teljes és állandó idejű állást jelenti. Ezt alátámasztotta annak a kevés részmunkaidős nőnek a tapasztalata is, akik bár azzal elégedettek voltak, hogy részmunkaidőben dolgozhattak, de úgy érezték, hogy nem tartják őket a teljes munkaidőben dolgozókkal egyenrangú munkavállalónak (Tóth 2005).

A későbbi kutatások egyetértenek abban, hogy a magasan képzett női szakembereknek és vezetőeknek van a leginkább lehetőségük arra, hogy olyan részmunkaidős pozícióban dolgozhassanak, amely megfelel az élethelyzetüknek, igényeiknek, azaz a részmunkaidőt a gyerekszülés után a gyerekgondozással összefüggő feladatok, a munka-magánélet összeegyeztetésének eszközeként (Kispéter 2012; Nagy 2003; Primecz et al. 2014), illetve a karrier megtartása érdekében veszik igénybe (Geambaşu 2014; Glass–Fodor 2011). Ez a helyzet azonban nem kizárólag a munkahelyi szervezetek esélyegyenlőséghez való pozitív hozzáállásán múlik, hanem sokkal inkább azon, hogy a részmunkaidőn keresztül tudják a vállalatok a magasan képzett, nagy munkatapasztalattal rendelkező női vezetőket, szakembereket megtartani és viszonylag korán visszacsábítani őket még a visszatérésre eltervezett idő előtt (Glass–Fodor 2011; Nagy 2003). Glass és Fodor (2011) pénzügyi vállalatok rekrutációs gyakorlatait vizsgálták, és többek között azt találták, hogy azokat a nőket, akik értékes munkaerőnek számítottak, jóval a gyed lejárta előtt visszacsábították a vállalataik. Néhányukat részmunkaidőben vették vissza. Jellemzően azok a nők tudták sikeresen teljesíteni ezt a második rekrutálást, akiknek korábban jó kapcsolatuk volt a vezetőikkel, és a gyed ideje alatt is kapcsolatban voltak egymással. A részmunkaidős pozíció kialakítása jellemzően már a gyermekekkel otthon töltött idő alatt (vagy akár előtte is) informálisan megkezdődött, és a nőkre nézve sokszor azzal a nyomással járt együtt, hogy a gyerekszülés előtti pozíciójukat (vagy egyáltalán a munkaviszonyukat) csak akkor tudták megtartani, ha az általuk eltervezettől eltérően korábban tértek vissza dolgozni. Ilyenkor ennek az egyezkedésnek az eredményeként valósultak meg a részmunkaidős pozíciók (Glass–Fodor 2011).

A közvetlen vezető szerepének a jelentőségét a részmunkaidős pozíció kialakulásában Primecz és szerzőtársai is hangsúlyozzák (2014). Az ő kutatásuk munkavállalóbarát megoldásokat vizsgált meg 10 magyarországi nagyvállalatnál, és vizsgálatukban foglalkoztak a gyesről/gyedről visszatérő kisgyerekes anyákkal is. Minden szervezet, amelyet vizsgáltak, tudatosan foglalkozott a kisgyerekes nők reintegrációjával – ennek része volt, hogy felkínálták a részmunkaidő lehetőségét az anyák számára. Mindezek ellenére kevesen éltek a lehetőséggel. Kiemelik azt is, hogy a részmunkaidő biztosítása a kisgyerekes nők számára nem volt feszültségmentes a vállalatokban. A részmunkaidőt eleve a kisgyerekes nők felé irányuló pozitív diszkriminációnak tartot-

ta a többi munkavállaló. Ezt támasztja alá az a tapasztalat is, hogy a részmunkaidős pozíciók létrejöttét elősegítette, ha a munkatársaknak nem kellett alkalmazkodniuk a részmunkaidős munkatárs csökkentett óraszámához vagy a megváltozott munkarutinjához, de az is megerősíthette bennük a pozitív diszkrimináció érzését, hogy a részmunkaidő az apák számára a gyakorlatban szinte elérhetetlen volt. Jellemzően tehát azok a nők tudták igénybe venni, akiknek jó kapcsolatuk volt a vezetőjükkel, és már elértek egy adott pozíciót abban a szervezetben, ahová visszamentek a gyerekvállalás után (Primecz et al. 2014). Ezek az eredmények megegyeznek a nemzetközi szakirodalom eredményeivel, amelyek szerint is azoknak a nőknek nagyobb az esélye egy számukra is megfelelő részmunkaidős pozíciót kialakítani, akik már a gyerekvélés előtt is ugyanazon a munkahelyen dolgoztak és a közvetlen vezetőjükkel jó kapcsolatot alakítottak ki, akivel aztán jellemzően informális csatornákon keresztül egyezkednek a részmunkaidős pozíció paramétereiről (Bleijenbergh et al. 2016; Hochschild 2001; Tomlinson 2004; Tomlinson–Durbin 2010).

A fellelhető kutatási eredményekből az is kiderül, ugyancsak hasonlóan a nemzetközi eredményekhez (Hochschild 2001; Tomlinson–Durbin 2010), hogy a részmunkaidő önmagában nem tudja biztosítani a munka-magánélet feszültségmentes összeegyeztetését (Tóth 2004; Primecz et al. 2014). Primecz és szerzőtársai (2014) nézték meg részletesebben, hogyan működik a részmunkaidős pozíciókban a munka-magánélet összeegyeztetése. Több példát is hoztak, ami pozitívként kapcsolható a részmunkaidőhöz (ilyen az intenzívebb munkavégzés, vagy annak az érzése, hogy személyes igényeiket figyelembe veszi a szervezet), de összességében arra jutottak, hogy a részmunkaidő önmagában nem eredményezett kiegyensúlyozott kapcsolatot a munka és a család között. Rendszeresnek tűnt például, hogy a kismamák esténként otthonról túlóráztak (Primecz et al. 2014).

Geambaşu (2014) tanulmánya világít rá annak jelentőségére, hogy a részmunkaidős nők nem egy homogén csoportot alkotnak: magyar és romániai nők részmunkaidős tapasztalatait hasonlította össze. Kialakított egy négy csoportból álló tipológiát, amivel értelmezni tudta, hogy a különböző részmunkaidős pozíciók más-más élethelyzethez, munkaerőpiaci helyzethez vagy karriertervekhez kapcsolódnak. A magasan képzett nőket két különböző, de egymást sokban átfedő csoportba sorolta be. Az egyikbe azok a nők tartoztak, akik számára a részmunkaidő az elsődleges gyerekgondozói szerep betöltését biztosította. A részmunkaidőnek számukra inkább szimbolikus, mintsem pénzügyi jelentősége volt: a részmunkaidő biztosította azt a középosztálybeli életstílust, aminek központi eleme volt, hogy gyerekeikkel minőségi időt tudtak együtt tölteni. Tudtak volna tehát teljes állásban dolgozni, de jellemzően nem akartak. A másik csoportba azok a nők tartoztak, akik a karrierterveik biztosítása végett döntöttek a részmunkaidő mellett. A másik csoporttal ellentétben az idetartozó nők a teljes munkaidős állást választották volna abban az esetben, ha nem dolgozhattak volna részmunkaidőben, míg az előző csoportbeli nők inkább a gyerekgondozással összefüggő szabadság meghosszabbítását választották volna. Ennél a

második csoportnál tehát a részmunkaidőnek inkább karriermegtartó szerepe volt, amellett, hogy az intenzív szülőség megélését is biztosította (Geambaşu 2014).

Összességében elmondható, hogy mára már elfogadott normává nőtt ki magát a részmunkaidő vállalati támogatása, amire leginkább a munka-magánélet összeegyeztetésének eszközeként tekintenek (Géring 2016; Hobson et al. 2013). Ugyanakkor továbbra is limitált az elérhető alternatív munkavégzési formák száma a vállalatoknál, és ha van, akkor azokat jellemzően a kisgyerekes nőknek tartják fenn (Glass–Fodor 2011; Hobson et al. 2013; Kispéter 2012; Primecz et al. 2014).

MÓDSZERTAN

A tanulmány megírásához egy közel négyezer munkavállalóval rendelkező pénzügyi nagyvállalatnál végzett etnográfiai kutatás szolgál alapul, amely a középvezetői karrier alakulását vizsgálja (a vállalathoz való bejutásról és a kutatás módszertanának kialakulásáról lásd bővebben Oborni [2017]). A vállalat egy külföldi tulajdonú pénzintézet leányvállalata Budapesti központtal és országos lefedettségű irodákkal. Az adatok nagy részét a budapesti központi irodában vettem fel. Pontos statisztikai adatokat nem volt lehetőségem gyűjteni, de az kiderült, hogy a vállalat középvezetői szintjéig a férfi és a női vezetők aránya megközelítőleg egyenlő. Az ott végzett megfigyelések alapján ez a vezetők horizontális eloszlását tekintve már nem volt igaz: sokkal több női vezető volt például a HR-osztályon, és mindössze egy az IT-fejlesztésekkel foglalkozó osztályon.

Az adatok gerincét a 2016 folyamán készült félig strukturált karrierinterjúk, illetve egy projektmunka résztvevői megfigyelése során gyűjtött adatok adják.⁴ A projektet a vállalat HR-osztálya indította el azzal a céllal, hogy felmérje a munkavállalók munka-magánélet összeegyeztetésével kapcsolatos elégedettségét és igényeit. A projektmunka egy résztvevői megfigyelés volt, aminek részeként 17 interjút vettem fel a munka-magánélet témájában. Ezeket az interjúkat a projektcsapattal közösen alakítottuk ki, de mindegyiket én vettem fel, majd írtam le, sőt az interjúkból készült tematikus összefoglalásomat is használta a projektcsapat a további munka során. Az itt közölt elemzéshez azokat az adatokat használtam fel a karrierinterjúkból és a projektmunka során készült interjúkból, amelyek a részmunkaidőre vonatkoztak. Mindkét interjúcsoportban középvezető és szakértői munkát végző nők meséltek a részmunkaidős tapasztalataikról, de azok az interjúrészletek is felhasználásra kerültek, ahol nem részmunkaidős interjúalanyok (férfiak és nők egyaránt) beszéltek a részmunkaidő lehetőségéről és arról, hogy milyen a részmunkaidős kollégákkal együtt dolgozni. Továbbá értékes adatforrásnak bizonyultak a HR-osztály projektmunkájának keretében tartott munkamegbeszélések is, ebből azokat a részeket használtam fel a feljegyzéseimből, amelyek a részmunkaidőről szóltak.

⁴ A kutatás során használtam egyéb (nem résztvevői) megfigyelési módszereket is az adatgyűjtéshez, mint például vállalati események megfigyelése vagy shadowing alkalmazása (a módszertanról lásd bővebben Oborni [2017]).

Az interjúalanyok közül tehát nem válogattam, így értelemszerűen azok a nők kerültek be a mintába, akik karrierútjuk során dolgoztak részmunkaidőben és egyébként interjút adtak a karrieralakulás vagy a munka-magánélet összeegyeztetésének témájában. A minta véletlenszerű kialakulásához az is hozzájárult, hogy a részmunkaidős nők történetének vizsgálata mint téma azután vetődött fel, hogy egy korábbi elemzés eredménye már megmutatta, hogy a részmunkaidőben dolgozó nők csökkentett munkaidejük ellenére a munka-magánélet összeegyeztetésében nehézségekkel küzdenek (Oborni 2018). Ez az ellentmondás indított arra, hogy részletesebben nézzem meg a részmunkaidő alakulását a vizsgált vállalatnál (értve ezalatt azt is, hogy kinek és hogyan érhető el), és a karrierben betöltött szerepét.

Összesen 8 olyan részmunkaidős történet állt össze (közülük az egyik egy meg nem valósult részmunkaidőé), amelyeknek kisgyerekes nő volt a főszereplője (1. táblázat). A megszólalt nőknek 1 vagy 2 gyermekük volt, legtöbbjük házasságban vagy válás után új partnerkapcsolatban élt, ketten pedig egyedül nevelték gyerekeiket. Jellemzően a gyerekeik megszületése után tértek vissza a munkahelyükre részmunkaidőben (nemcsak a vizsgált vállalathoz), két kivételtől eltekintve rövidebb, átmeneti időre, ami után újra teljes munkaidős munkavállalók lettek. Az interjúalanyok közül hárman dolgoztak részmunkaidőben az interjúk készítése idején. Végzettségüket tekintve közgazdászok és HR-szakemberek voltak, két felső vezető nő kivételével középvezetői szinten dolgoztak, projekteket vezettek, szakértői munkát végeztek marketing/PR és HR, ügyfélkezelési és folyamatszervezési területeken. A megszólalt részmunkaidősök csoportja abból a szempontból homogénnek tekinthető, hogy mindnyájan magasan képzett, középosztálybeli nők voltak. A legtöbbjük számára a részmunkaidő azt jelentette, hogy heti 30 órában foglalkoztatták őket. A ténylegesen ledolgozott órák száma azonban – hasonlóan a teljes munkaidős kollégáikéhoz – lényegesen több volt, amiben nagy szerepet játszott, hogy munkájuk és ők maguk is rugalmasan elérhetőek voltak az infokommunikációs technológiákon (IKT) keresztül (Oborni 2018).

1. táblázat: A részmunkaidőben dolgozó nők főbb jellemzői

1.	Felső középvezető HR-osztály	Házass, egy gyermek	Jelenleg is részmunkaidőben dolgozik: heti 30 órában (3 munkanapra leosztva), határozatlan ideig
2.	Felső vezető Marketingosztály	Házass, egy gyermek	Korábban dolgozott részmunkaidőben a vizsgált vállalatnál, akkor is felső vezetőként, heti 20 órában, kb. fél éven keresztül
3.	Középvezető Marketingosztály	Elvált, két gyermek	Jelenleg is részmunkaidőben dolgozik: heti 32 órában (4 munkanapra leosztva), határozatlan ideig
4.	HR-szakember 1	Házass, egy gyermek	Jelenleg is részmunkaidőben dolgozik: heti 30 órában (5 munkanapra leosztva), nem derült ki meddig marad részmunkaidőben
5.	HR-szakember 2	Házass, egy gyermek	Korábban dolgozott részmunkaidőben a vizsgált vállalatnál, akkor egy alacsonyabb státuszban, heti 30 órában (5 munkanapra leosztva), kb. fél éven keresztül
6.	Középvezető HR-osztály	Házass, két gyermek	Korábban dolgozott részmunkaidőben nem a vizsgált vállalatnál, akkor is középvezetőként dolgozott, kisebb vállalatnál, heti 30 órában (5 munkanapra leosztva), kb. fél éven keresztül
7.	Felső középvezető, folyamatszerzés és ügyfélkezelés területe	Házass, két gyermek	Korábban dolgozott részmunkaidőben nem a vizsgált vállalatnál, akkor felső vezető volt egy jellemzően laposnak tartott szervezetben a hierarchiát tekintve, heti 20 órában (5 munkanapra leosztva)

Az adatok NVivo 11 szoftver segítségével lettek rendszerezve és elemelve. Három téma rajzolódott ki, ami alapján megragadhatóvá vált a részmunkaidő helye a szervezetben és a részmunkaidő egyéni szintű tapasztalata. Az elemzés először azt nézi meg, hogy (1) a nagyvállalati környezetben milyen tényezők járulnak hozzá egy részmunkaidős pozíció megvalósulásához (vagy meg nem valósulásához) a magasan képzett vezetői vagy szakértői munkát végző anyák esetében. Majd két olyan téma kifejtésével foglalkozik, amelyek azt mutatják meg, hogy mit jelent a vizsgált szervezetben részmunkaidősnek lenni: (2) hogyan tudnak a szervezet elvárásainak (hosszú munkaidő, rugalmasság) megfelelni a részmunkaidős anyák, és (3) hogyan magyarázzák választásukat a részmunkaidővel kapcsolatban.

EREDMÉNYEK

A szervezeti és az egyéni narratíva ellentmondásai a részmunkaidő elérhetőségéről

A vállalat nagy hangsúlyt fektetett a karrierfejlesztésre. Jól kidolgozott rendszerük volt a vezetői utánpótlására és a munkavállalók folyamatos fejlesztésére. Kifejezetten támogatták a házon belüli utánpótlást és a horizontális irányú rotációt a különféle vezetői szinteken. Pénzügyi intézményről lévén szó, a teljesítmény kimutatása sok pozícióban számszerűsíthető volt. Ez segítette alátámasztani azt a szervezeti hozzáállást

is, hogy nincs különbség a nők és a férfiak előrelépési lehetősége között, amit aztán az egyéni történetek és vélemények sokszor megcáfoltak. A meritokratikus elvek hangsúlyozása párosult egy nagyon erős belső versennyel, amiben a legjobban teljesítő munkavállalóknak közel 120%-os eredményeik voltak. A karrierjük egy adott pontján külön figyelemben és támogatásban részesítette a nőket a vállalat: a gyerekszülés utáni visszatérést egy olyan programmal támogatták, aminek része volt a részmunkaidő.

A projektmunka során kiderült, hogy a munkavállalók alapvetően családbaráttnak tartották a vállalatot,⁵ bár többen felismerték, hogy például a rugalmas munkavégzés inkább elvárás, mintsem lehetőség a munkavállalóra nézve. Sokan nehézségekről és feszültségekről is beszámoltak, leginkább a kisgyermeket nevelő nők (részletesebb elemzést lásd Oborni [2018]). Az interjúalanyok szinte kivétel nélkül megemlítették a részmunkaidőt, mint olyan munka-magánélet összeegyeztetését támogató eszközt, ami elérhető a vállalatnál. Érdekes volt, hogy a gyerekszülés előtt álló nők mennyire evidensnek tartották, hogy a gyerekszülés után részmunkaidőben fognak visszatérni. Többen is megemlítették az interjúk során, hogy ezt a megoldást választják majd, konkrét példákat is hoztak, hogy ki az, aki részmunkaidőben dolgozik, miközben vezető pozícióban van. De amikor azt kérdeztem tőlük, tudják-e, hogyan kell részmunkaidőt kérni, egyikük sem utalt egy formálisan működő rendszerre, helyette a közvetlen vezetőjüket említették, akivel elsődlegesen egyeztetni fognak majd. Egy HR vezetőségi ülésen a felső vezetők is egyhangúlag leszavazták, hogy a részmunkaidővel foglalkozzanak, mondván, hogy az a vállalatnál már elérhető.

Ahhoz képest, hogy a részmunkaidő általánosan elérhető munka-magánélet összeegyeztetését segítő eszközként jelent meg a szervezeti narratívában, nem találok sok részmunkaidőssel, és a részmunkaidős interjúalanyok is szerencsésnek és kivételesnek értékelték helyzetüket. Az egyik interjúalany, egy részidős marketingvezető, például nem is tudott másokról: *„...én úgy tudom, én vagyok az egyetlen, aki részmunkaidős, talán még van valaki, aki részmunkaidős, de más nincs a bankban, aki vezetőként részmunkaidős lenne...”*. A többiek által hozott példák a részmunkaidős munkavállalókra egy idő után ismételték egymást, és egyértelművé vált az is, hogy a részmunkaidőben dolgozók személyes története – vagy azoké, akik szerettek volna részmunkaidőben dolgozni, de nem tudtak, vagy nem úgy, ahogyan az jó lett volna nekik – más mutat a részmunkaidő elérhetőségére vonatkozóan.

Négy olyan, egymással is összefüggő tényezőt sikerült beazonosítani, amely előfeltétele volt a részmunkaidős pozíciók létrejöttének. Először is azokat a nőket szó-

5 A munka-magánélet összeegyeztetésére sok mindent ajánlott a vállalat. Volt például rugalmas munkaidő, részmunkaidő, távmunka, home-office rendszer, kötelezően kiveendő kéthetes szabadság. Néhány további példa a családbarát jellegre: a terepmunka során rendszeresen találkoztam a nyári időszakban gyerekekkel, akiket saját felelősségre, de be lehetett vinni egy-egy napra a munkahelyre, és volt egy szoba is, ahol a kisgyerekekkel együtt lehetett dolgozni. Ezt a kollégák jól tolerálták, akik ebbe a szobába mentek például megbeszélésre egy ott dolgozó anyával, de azért az is kiderült, hogy sok vezető nőnek ez mégsem volt segítség, hiszen a munkakörük jellege nem tette lehetővé, hogy amíg dolgoztak, a kisgyerekekkel is együtt legyenek. Volt azután olyan autó, amit a nagyobb légtérre miatt kifejezetten a 3 gyerekes (vezető beosztású) szülők igényelhettek. Ezenkívül egy óvoda megnyitását is akkor tervezték, amikor az adatfelvétel zajlott. Ezt sokan üdvözölték, ám feltűnően azoknak tetszett a legjobban a kezdeményezés, akiknek nem volt még gyerekük vagy nem volt óvodáskorú gyerekük. A szervezet szociális alapon a gyerekek nyári táboroztatásához is hozzájárult.

lították meg a részmunkaidővel a szervezet részéről, akiknek már volt munkakapcsolatuk a vállalattal a gyerekszülés előtt. Azok, akik újonnan kerültek a vállalathoz gyerekszülés után, nem kértek részmunkaidőt. Ehhez elég indoknak tűnt az, hogy nem volt korábban munkakapcsolatuk a vállalattal: *„...ugye úgy jöttem, hogy kívülről jöttem, ezért kezdetben biztos, hogy nem kértem”* (HR-középvezető, két kisgyerekekkel). Azok a munkavállalók tehát, akik részmunkaidőt kaptak, a gyerekszülés előtt teljes munkaidőben dolgoztak már a vállalatnál.

Az is kiderült, hogy a részmunkaidős pozíciók megvalósulását egy hosszan tartó informális csatornákon való egyezkedés (második tényező) előzi meg. Hasonlóan ahhoz a folyamathoz, amit Glass és Fodor (2011) is leírtak, már a gyerekszülés előtt megkezdődött a részmunkaidős pozícióról való egyezkedés, ami a gyed időszaka alatt folytatódott. Ezeket a munkavállalókat így nem érte váratlanul, hogy részmunkaidőben tértek vissza dolgozni. Az egyezkedés során az is jellemző volt, hogy a vezetők kezdeményezték a részmunkaidő kezdetének idejét is. Az egyik részmunkaidőben dolgozó nő (marketingvezető, két kisgyerek) így emlékezett vissza erre:

„...eleve úgy mentem el, hogy ez a pozíció fent lesz nekem tartva, és egy ilyen egy-másfél éven belül visszajövök, csak közben itt is voltak mindenféle változások ... és akkor erre kért meg [a vezető], hogy ez most akkor, tavaly májusban, hogy ez létre fog jönni így, és akkor jó lenne, ha vissza tudnék jönni”.

Azt látjuk tehát, hogy az interjúalany korábban tért vissza, mint ahogy tervezte, de maga az egyezkedés, a megkeresés nem érte váratlanul, mivel folyamatosan kapcsolatban maradtak. Egy másik interjúalany (HR-szakember 1, egy kisgyerek) történetéből az is világossá vált, hogy egy idő után el kellett fogadni az ajánlatot, bár ezt ő nem értékelte úgy, hogy a vezetője nyomást gyakorolt volna rá:

„Akkor volt másfél éves a kislányom, mikor visszajöttem. Mondjuk még maradhattam volna, de már akkor több ajánlattal megkerestek, amik nem voltak annyira testhez állóak, és akkor [a vezetőm] keresett meg azzal, hogy itt náluk, a csapatban van egy pozíció, és lehet 6 órában is, és mi sokat dolgoztunk együtt, tehát én a másik oldalról, jó néhány projektet láttam, amiben közös dolgunk volt.”

Az is látszik ebből a két utóbbi idézetből, hogy a közvetlen vezetőnek (harmadik tényező) döntő szava van egy részmunkaidős pozíció létrejöttében. Ezzel az interjúalanyok is tisztában voltak:

„De ehhez [a részmunkaidőhöz] szerintem az kell, nem maga a terület adja, hanem nekünk egy olyan főnökünk van, aki ezt így nem csak hallja meg mondja, hanem csinálja is, tehát ez abszolút tőle függ, hogy az otthonról dolgozást, a részmunkaidőt, ezt az egészet így alkalmazzuk.” (Marketingvezető, két kisgyerek)

Az a HR-középvezető (két kisgyerek), akinek nem sikerült részmunkaidős pozícióban csatlakoznia a vállalathoz, még explicitebb módon megfogalmazta a vezető szerepének jelentőségét:

„Tehát nálunk végül is minden ilyen intézkedés az a munkáltatói jogköről függ [a vezetőé], ... nincsen egységes szabályozási rend, tehát hogy a home office-t engedélyezi-e vagy a részmunkaidőt engedélyezi, tehát abszolút rá van bízva.”

Bár ebből az idézetből úgy tűnik, mintha a vezető a lehetőségeihez mérten hozná meg a döntését (például hogy van-e olyan nyitott pozíció, amit részmunkaidőben lehet betölteni). De ezt maga az interjúalany cáfolta meg, amikor elmesélte azt a történetet, hogy ő maga sikeresen végigvitt egy olyan rekrutálási folyamatot, aminek a végén két kisgyerekes nő részmunkaidőben osztozott volna egy munkakörön, amit végül a leendő vezetőjük megvétózott a részmunkaidő iránti bizalmatlanságából kifolyólag. Ebből az esetből is az látszik, hogy a közvetlen vezető pozitív hozzáállása a részmunkaidőhöz feltétele annak, hogy egy pozíció realizálódjon. Nem véletlenül, a vezető szerepének jelentősége rendszerint abban a kontextusban jelent meg az interjúalanyok elbeszélésében, amelyben a vezető jóindulatáról, pozitív személyiségéről beszéltek. Általában ilyen elismerően nyilatkoztak a vezetőikről, mint ahogy az egyik részdős HR-szakember is: *„[a vezető] ő abszolút érti ezt a helyzetet, és ő ebben partner, és én ezért hálás vagyok, egyébként nem tudom, hogy csinálnám”* (HR-szakember 1).

Végül kiderült az is, hogy egy részmunkaidős pozíció a középvezetői szint felett (negyedik tényező) úgyszólván megvalósíthatatlan. Egy felső vezető nő (marketing), aki a második gyereke születése után szeretett volna részmunkaidőben visszatérni, úgy emlékezett vissza erre az időszakra: *„...azt mondták, hogy meg se kérdezzem [a HR-osztályon]”*. Egy másik felső vezető nő (egy gyermek) ugyan tudott részmunkaidőben dolgozni – 6 hónap után tért vissza a munkahelyére ugyanabba a pozícióba, heti 20 órás részmunkaidőbe –, de mindössze 5 hónapig, és abba már nem ment bele a közvetlen vezetője, hogy átváltson heti 30 órás részmunkaidőbe, mondván, úgysem lenne különbség a napi 6 és 8 órás munkarend között. Ezt annak a felső-közép szintű HR-vezetőnek (egy gyermek) az esete is alátámasztotta, akinek sikerült megszilárdítania a heti 30 órás pozícióját, de azon az áron – ahogy az kiderült a vele készített interjúból és a közös projektmunka során –, hogy bármikor elérhető, sokat túlórázik, és a szabadnapjain is dolgozik. Ez a HR-es vezetőnő, másokkal együtt, azt is világosan megfogalmazta, hogy ő azért nem tervez a karrierjét tekintve magasabb szintre lépni, mert az már kizárná, hogy részmunkaidőben dolgozzon, vagy ahogy egy másik interjúalany (marketingszakember, két kisgyerek) fogalmazott a jövőre vonatkozó terveivel kapcsolatban: *„Én szeretném megtartani ezt a munkarendet, ..., de kezdem elfogadni, hogy ez lehet, hogy a karrierem rovására fog menni.”* Az derült ki tehát, hogy a részmunkaidő a középvezetői szinten túl kivételként létezik.

Ambíció és rugalmasság: részleges adaptáció a hosszú munkaóra-kultúrához

A nemzetközi szakirodalom beszámol arról, hogy a magasán képzett nőknek ugyan átalakulhat, de jellemzően nem csökken, vagy csak átmenetileg az elkötelezettségük a munka/karrier iránt. Ennek ellenére azzal szembesülnek, hogy karrierjük megreked, lelassul, miután részmunkaidőre váltanak (Benschop et al. 2013; Dick 2010; Tomlinson–Durbin 2010). Az itt vizsgált részmunkaidősök közül nem mindenki került vissza az eredeti pozíciójába vagy munkakörébe, de a szervezeti hierarchiában mind azonos szinten maradtak, még akkor is, ha a munkakörük megváltozott. Volt olyan (HR-szakember 2, egy kisgyerek), akinek ez nem tetszett, de még ő is pozitívan értékelte végül, mert *„úgy az első időszakban nem kellett túlóráznom, ez úgy jó volt”*, és végül csupán fél évig tartott a részmunkaidős időszak, és amikor újra teljes munkaidős lett, visszakapta azt a nagyobb szakmai kihívással együtt járó munkaterületet is, amivel a gyerekvállalás előtt foglalkozott. Az összes többi interjúalanyra igaz volt, hogy nem értékelték negatívan a részmunkaidős pozíciójukat, még akkor sem, ha nem tarthatták meg a korábbi munkakörüket, sőt inkább úgy közelítették meg az új területüket, hogy az kihívás, lehetőség a fejlődésre.

A megszólított részmunkaidősök tehát mind elégedettségüket fejezték ki, hogy csökkentett munkaidőben dolgoznak (erről bővebben a következő fejezetben), de természetesen vették azt is, hogy ha idősebbek lesznek a gyerekeik, akkor újra teljes munkaidőben dolgoznak majd. A 8 óráról egyébként sem beszéltek úgy, mintha az kényszer lenne: *„Egy idő után ez megoldható volt számomra, hogy tudjak 8 órára lenni”* – mondta például a fent említett HR-szakember, amikor a teljes munkaidőbe való váltásról beszélt. Ugyanígy azt sem élték meg kényszernek, amikor eredeti terveiktől eltérően korábban tértek vissza dolgozni.

Az interjúkból az is kiderült, hogy karrierterveik inkább a szakmai tudás elmélyítésére vagy a szervezeten belüli horizontális mozgásra vonatkoztak. A részmunkaidőt pedig, egy-két kivételtől eltekintve (akik határozatlan időre megszilárdították részmunkaidejüket), átmeneti időszaknak tekintették. Azokról, akik már nem voltak részmunkaidősök az interjú ideje alatt, kiderült, hogy 1 évnél nem is voltak tovább részmunkaidősök.

A részmunkaidős időszak rövidege és az a tény, hogy hajlandók voltak korábban visszatérni, mint ahogy azt eredetileg tervezték, talán még inkább azt mutatta, hogy elkötelezett munkavállalók, a csökkentett munkaidő ellenére is. Mindezt abban a kontextusban kell nézni, hogy nem terveztek a szervezeti hierarchiában a felső vezetői szintre lépni. Azt a szervezeti hozzáállást tehát ahhoz, hogy a részmunkaidő nem egyeztethető össze a magasabb vezetői szintekkel, nem bolygatták meg. Összességében tehát az a kép rajzolódott ki a részmunkaidőben dolgozó anyákról, hogy munkájuk iránt elkötelezettek maradtak a gyerekvállalás után is. Elismerték ugyan, hogy a családi kötelezettségeik miatt nem tehetik meg, hogy este sokáig dolgozzanak a munkahelyükön, amit sokszor hoztak fel példaként a részmunkaidős anyák akkor

is, amikor arról beszéltek, hogy milyen gyerekekkel együtt a munka-magánélet összeegyeztetése, de a munkát nem tartották kevésbé fontosnak az életükben.

Szervezeti szinten is pozitív kép élt a részmunkaidőben dolgozó nőkről. A vezetőik például nem láttak különbséget a részmunkaidős és a teljes munkaidős munkavállalók teljesítménye és elérhetősége között: „*Semmi fennakadás nem volt*” – mondta az egyik HR-es férfi vezető (akinek egyébként részmunkaidőben és sokszor otthonról dolgozik a felesége a vállalatnál) arról, hogy milyen volt, amikor korábban részmunkaidős dolgozott a csapatában, vagy egy másik alsó-közép vezetőnő, aki kifejtette, hogy a 6 és 8 órás munkanap között nincs különbség, amikor arra kérdeztem rá, hogy érezhető-e, ha részmunkaidős beosztottja van:

„Nem, 6 órással semmiképpen nem, a szülők nagy része 6 órát vállalna. Egyáltalán nem érzékelhető, ... a 6 óra, ami a leginkább preferált lenne, az már nem érzékelhető.”

Ez a pozitív hozzáállás a részmunkaidősökhöz némileg ellentmond a szakirodalomnak a magasan képzett részmunkaidős nők negatív megítélésére vonatkozóan (Benschop et al. 2013; Dick 2010). Felmerülhet érvként, hogy azok, akik megszólaltak, nem akarták a szervezetet negatív színben feltüntetni. De ha megnézzük, hogy a részmunkaidősök hogyan dolgoztak, kiderül, hogy ők sem mentesültek a szervezet elvárásai, nevezetesen a hosszú munkaidő és a rugalmasan rendelkezésre állás alól, aminek következtében ők is elérhetőek voltak és sokat túlóráztak, hasonlóan a teljes munkaidőben dolgozó munkatársaikhoz (Oborni 2018), és amiről a nemzetközi szakirodalom már bőszégesen beszámolt (Hochschild 2001; Tomlinson–Durbin 2010).

Az egyik HR-es felsővezető-nő (3 gyermek), akinek a csapatában dolgozott részmunkaidős, felvázolta, hogyan alakul ki a munkakapcsolat a részmunkaidősökkel, melynek lényege, hogy az elején vannak nehézségek, de amikor a részmunkaidős eljut odáig, hogy önállóan és egy kialakult munkarend szerint végzi a munkáját, már minden csak szervezés kérdése, például, hogy egy megbeszélést arra az időszakra szerveznek, amikor a részmunkaidős is a munkahelyen tartózkodik. Sokat segít az is, hogy a kollégák egy idő után megtanulják azt is, hogy ki mikor elérhető. Ezért volt hihető, amikor azt mondta az egyik részmunkaidős interjúalany, hogy olykor nem is derül ki, hogy valaki rész- vagy teljes munkaidőben dolgozik: „*igen, rá szoktak csodálkozni a vezetők, hogy »te 6 órában vagy?«*” (HR-szakértő 1, egy kisgyermek).

Minden jel arra mutat tehát, hogy azt a munkát, amihez nem kell személyes jelenlét, otthonról is el tudják végezni, amivel élnek is a részmunkaidősök, és kiderült az is, hogy ez gyakori túlórához vezetett. A projektmegbeszéléseknek is állandó témáját képezte a túlóra, sőt az informális beszélgetések során is sokszor előkerült, hogy ki mennyit dolgozik, ki mikor megy haza: „*...otthon szerintem ledolgozza a 8-10 órát is akár, hétvégén, éjjel...*”; vagy „*Mellettem ül a kolléganő, sohasem 6 órát, inkább 7 meg 8 órát dolgozik*” – mondták a kollégáik a részmunkaidősökről. Ahogy kiderült, a legtipikusabb az volt, hogy a gyerekeik lefektetése után az éjszakai órákban újra elővették a munkát. Az egyikük (HR-szakember 2, egy kisgyermek) még azt is elmesélte, alig

várta, hogy újra teljes munkaidőben dolgozhasson, mert akkor nem éjszaka kell befejeznie a napközben félbehagyott munkát. Ez azt is mutatja, hogy napi rendszerességű volt az éjszakai órákban végzett munka.

Számos más változatát említették az interjúalanyok annak, hogy milyen módokon túlóráztak. Előfordult, hogy egy kicsit később fejezték be a munkát a munkahelyen:

„Hát most az, hogy ráhúztam egy félórát, az megvan rendszeresen, de többet nem nagyon, mostanában nem nagyon. De ha ezt április-májusban kérdezed, az húzósabb lett volna.” (HR-szakember 1, egy kisgyerek)

„És egyébként előfordul, tehát ez az 5 óra ez mostanában ilyen fél 6-ba átcúsúzott, és van, hogy 6, fél 7-ig is itt vagyok, főleg amikor, most, hogy a nagyszülőknél vannak a gyerekek, és ilyenkor azért tovább is.” (Marketing vezető, két kisgyerek)

A második idézet még azt is egyértelműen mutatja, hogy a túlórázás szinte észrevétlenül, de egyre jobban a részmunkaidő részévé válik. Kiderült az is, hogy dolgoztak a szabadnapjaikon és a betegszabadság alatt is. Egyikük felvázolta azt az informális és bejáratottnak tűnő rendszert, hogy amikor a gyerekei betegek, otthonról dolgozik, de nem veszik ki arra az időszakra a betegszabadságot, amit a beteg gyerekekkel otthon töltenek, mert a rákövetkező héten ledolgozzák a hiányzó munkaórákat:

„És hát akkor én voltam vele otthon, de azt is így csúsztatással, meg szabadsággal meg tudtam oldani, nem kellett ilyen táppénzre mennem, viszont cserébe ugye a péntekjeim nem úgy néznek ki, hogy akkor nekem van egy egész péntekem, ezeket sokszor lecsúsztatom, és a sok csúsztatás után meg egy csomó olyasmi torlódik fel, ami elviszi a napomat, vagy az iskolában is valamiért csak fél nap tanítás van, szóval így igazából nem tudom úgy kihasználni”. (Marketingvezető, két kisgyerek)

Személyesen is meggyőződhettem arról, hogy akkor is elérhetőek voltak, amikor egyébként nem volt munkaidejük: a projektmunka során nem okozott gondot, sőt teljesen természetesnek tűnt, hogy felhívjanak egy részmunkaidős HR-vezetőt (felső-közép vezető, 1 gyermek) a szabadnapján egy félórás skype-os egyeztetésre, és mint kiderült, egyébként is dolgozott. Általános volt tehát, hogy ha nem dolgoztak (például munkaidő után), akkor is elérhetőek voltak a kollégák, vezetők számára, mert például akadt egy sürgős munka:

„...azért nagyjából most már tudják, hogy egy napot nem vagyok, nem nagyon van sürgős, de ha van sürgős, akkor megtalálnak.” (HR-szakember 1, egy kisgyerek)

Ezáltal mindig egyfajta készenléti állapotban voltak, amit jól bemutat ennek az interjúalanynak a beszámolója arról, hogy milyen az, amikor nem dolgozik:

„De nekem annyira része az életnek a munka, és egyébként is gondolkodom rajta. Én ezt nem úgy élem meg, hogy na most akkor ez így a munka-magánélet rovasára megy. És azért péntekenként pedig ugye, ha nem is dolgozok, vagy nem dolgozok, egy-két-három-

szor rá szoktam nézni, de más az, amikor csak így az ember a telefonján ránéz. Az, hogy az ember kinyitja a gépet, az havonta egyszer szokott előfordulni, de akkor az hosszabb időre.” (Marketingvezető, két kisgyerek)

Két dolog is látszik itt: az egyik, hogy az interjúalany elfogadja, természetesnek tartja, hogy elérhető, a másik pedig, hogy az elérhetőség az időbeliségére vonatkozik, mert egyébként az a „kiváltságuk” megmaradt, hogy a mindenki számára egyedileg kialakított munkarend szerint egy fix időpontban, ez jellemzően délután volt, ért véget a munkanap, de rögtön tegyük hozzá, hogy csak a munkahelyen.

Abban, hogy egy részmunkaidős bármikor elérhető legyen, nagy szerepe van az IKT eszközök használatának, amelyet egyébként a munka-magánélet összeegyeztetésében igen komplexnek, sőt ellentmondásosnak értékel a vonatkozó szakirodalom (Holth et al. 2017; Primecz et al. 2016), többek között azért – ahogy ez a fenti idézetből is látszik –, mert hozzájárul a munka-magánélet határainak elmosódásához és elősegíti a túlórákat, mindezt a magánélet rovására, ugyanakkor lehetőséget biztosít a rugalmasságra is (Primecz et al. 2016). Így végül, ha fizikailag nem is, de on-line láthatók és elérhetők maradnak a részidőben dolgozó anyák. Következésképpen az előzőekben tett állítást, miszerint a munkavégzést befejezték a munkahelyen, arra szükséges módosítani, hogy felfüggesztették egy időre, amíg újra elérhetők nem lettek online, telefonon.

Összességében megállapítható, hogy a részmunkaidőben dolgozó anyák nem kérdőjelezték meg a hosszú munkaidő jogosultságát, elfogadták az erre vonatkozó szervezeti elvárást. Ugyanakkor a részmunkaidőben dolgozó nők állandó fáradtságról számoltak be, és arról, hogy a részmunkaidejük ellenére sem tudják megfelelően összeegyeztetni a munkát és a magánéletet. Leginkább a napi szintű túlóra volt az, ami megviselte őket, de az is kiderült, hogy azt is nehéz volt megoldaniuk, ha egy váratlan családi esemény miatt hosszabb időre kellett megszakítaniuk a munkavégzést.

A túlórából adódó helyzeteket különböző egyéni stratégiák bevetésével próbálták kezelni. Egyrészt hangsúlyos volt az egyéni készségek fejlesztése. Például, hogy megtanultak priorizálni, vagy nem hagyták, hogy feltorlódjon a munka, és egyfajta autonómiát éltek meg abban, hogy a saját munkavégzésüket szervezték: a megbeszélésekre elérhetőek voltak a munkaidejük alatt, a nagyobb koncentrációt vagy adminisztrációt igénylő munkát hazavitték. Másrészt, a gyerekneveléssel kapcsolatos napi teendőket sem egyedül végezték el. Volt, akinek állandó segítséget nyújtottak a nagyszülők (például egyiküknél úgy alakult, hogy a két nagyszülő felváltva vigyázott a gyerekekre napközben, egy másik esetben a nagymama hordta haza a gyermeket az óvodából mindennap), de volt, aki állandó fizetett segítséget vett igénybe, legtöbbjük pedig a partnerével osztotta meg a gyerekgondozással együtt járó feladatokat, tipikusan a gyerekeknek a napközbeni intézményekbe való elvitelét, hazahozatalát.

Ezek az egyéni stratégiák mind azt mutatják, hogy a hosszú munkaidő „internalizálása” (Williams et al. 2013) a részmunkaidőben is megtörtént, amivel

ha nem is teljes mértékben, de részben meg tudtak felelni az ideális munkavállalóval szemben támasztott követelményeknek, például, hogy legyenek rugalmasan elérhető a munkahely számára, és helyezték a munkát a családi kötelezettségeik elé.

Az intenzív anyaság és az ideális munkavállaló ideológiájának összeegyeztetése

Mindannak ellenére, hogy a részmunkaidős anyák sokat túlóráztak és a munkaidejükön kívül is elérhetőek voltak, pozitívan értékelték azt a helyzetet, hogy részmunkaidőben dolgozhattak: „... *alapvetően nekem ez az életforma tetszik*” (marketingvezető, két kisgyerek), vagy ahogy az egyetlen felső vezető, aki részidőben dolgozhatott, mondta: „*egy életminőség volt*”.

A részmunkaidő által felszabadult többletidőt is nagyra értékelték: „...*van idő arra, elintézzem azokat, amiket egy család mellett el kell, ... ez nekem nagyon sokat jelent*” (marketingvezető, két kisgyerek). Az az idő tehát, amit nyerne, hozzájárul ahhoz, hogy preferálják a részmunkaidőt. A megnövekedett szabadidő azonban nem önmagában érdekes, hanem abban a kontextusban, hogy mit biztosít számukra az az idő, amit a részmunkaidővel nyerne. Ez az anyaság szerepének olyan módon való betöltése, amellyel azt tudták megélni, hogy annak ellenére is jó anyák tudnak maradni, hogy sokat dolgoznak. Az anyai szerepüket a kisgyerekeik mellett tehát megfelelően tudják betölteni, annak ellenére, hogy (sokat) dolgoznak.

Az a HR-vezető (két kisgyerek, korábbi munkahelyén részmunkaidős tapasztalat), akinek nem biztosították a részmunkaidőt, de szeretett volna így dolgozni, a hosszúra nyúlt munkaidőt egyértelműen összekapcsolja azzal, hogy nem tud annyi időt és úgy a gyerekeivel lenni, ahogy az szerinte megfelelő lenne. Példának hozta fel, hogy nem tud elmenni értük az óvodába – ami egyébként megoldott volt, mert a másik szülő ment el a gyerekekért. „*Ettől függetlenül nekem ez anyaként még nem jó érzés*” – mondta, és folytatta azzal, hogy ráadásul már energiája sem maradt a családjá számára, amikor a késő esti órákban hazaért. Elismerte ugyan azt is, hogy a részmunkaidő önmagában nem garancia arra, hogy a munkát és a magánéletet harmonikusan össze lehessen egyeztetni, de arra igen, hogy olyan munkabeosztása lehet, ami mellett akkor tud időt szakítani a gyerekeire, amikor az nekik is megfelelő. Az a felső vezető nő is, akinek hasonlóan volt összehasonlítási alapja, hogy milyen (4 órás) részmunkaidőben és teljes munkaidőben dolgozni, szintén azt emelte ki, hogy a részmunkaidő számára azt biztosította, hogy megfelelő időt tudott együtt tölteni a gyermekével, olyan minőségűt, amiben „*jelen vagyok*” – mondta. Szemben a jelenlegi munkaidejével, mert „*vannak olyan napjaim, amikor azt gondolom, hogy csak túlélék.*”

A többi részmunkaidős hozzáállásából is az derült ki, hogy a gyerekgondozás többet jelent számukra annál, mint hogy ellássák a gyerekek körüli mindennapi teendőket. A megfelelően eltöltött idő és a gondoskodó odafigyelés volt a számukra fontos, mint ahogy például ez a HR-vezető (felső-közép vezető, egy kisgyerek) megfogalmazta: „...

hogy legyen olyan napom, amikor anyja vagyok”. Az anyai szerep betöltésével kapcsolatban a válaszaik arra utalnak, hogy akkor tudnak „jó anyák” lenni, ha minőségi időt tölthetnek együtt a gyerekekkel. Ehhez nemcsak az kell, hogy legyen elég idő, amit együtt tudnak tölteni velük, de az is, hogy ők se legyenek túlságosan leterhelve a munkájukkal. Ennek van gyakorlati vonatkozása is, mert a részmunkaidő éppen azt a fajta munka-beosztást biztosította nekik, amit teljes munkaidősként nem láttak kivitelezhetőnek, azaz egy kialakított időbeosztás szerint mehettek el a munkahelyükről, vagy eleve úgy alakították, hogy bizonyos napokon nem dolgoztak (vagy otthonról dolgoztak). Amikor már kialakult a munka menetének rutinja, mindenki megtanulta, hogy mikor érhetőek el a munkahelyen. Ez egyfajta kiváltság volt, mert azok, akik a gyerekeikért mentek az intézményekbe a délutáni időszakban, vagy azokon a napokon, amikor nem dolgoztak, biztosak lehettek benne, hogy odaérnek értük és együtt tölthetik velük azt a délutánt, estét. Azért is nevezhetjük kiváltságnak, mert ezzel ki tudtak kerülni egy az ideális munkavállalóval szemben támasztott elvárást, azaz, volt olyan szakasza a napnak, amikor igazoltan nem kellett elérhetőnek lenniük. De ahogy azt már fent láthattuk, ez inkább a munkahelyi láthatóságra, mintsem az elérhetőségre vonatkozott.

Egyértelmű volt számukra az is, hogy egy „jó anya”, még ha sokat dolgozik is, elérhető a gyermeke számára („*állandó stressz, hogy odaérjek*”), és nem fáradt, leterhelt abban az időben, amit a gyerekekkel együtt tölt („*amikor a gyerekekkel vagyok, akkor 100%-osan legyek*”). Mindez értelmezhető úgy, hogy az itt vizsgált, részmunkaidőben dolgozó nők törekednek megfelelni az intenzív anyaság elvárásainak (Green 2015). Ennek a társadalmi elvárásnak azonban nem volt könnyű megfelelniük, nagy volt a nyomás rajtuk, hogy mindig elérhetőek legyenek. Így annak ellenére, hogy csökkentett munkaidőben dolgoztak, ahogy azt már az előzőekben láthattuk, sok feladatot átadtak a nagyszülőknek, fizetett segítséget vettek igénybe, és partnereikkel is megosztották a gyerekneveléssel együtt járó feladatokat. Christopher (2012) értelmezése alapján megállapítható, hogy az intenzív anyaságot kiterjesztett módon gyakorolták: azonosultak azzal, hogy ők a fő gyerekgondozók, miközben a munkájuk iránt is elkötelezettek maradtak, így annak kivitelezéséhez, hogy a kettős terhet menedzselni tudják, számos feladatot delegáltak más szereplőknek. Következésképpen, a részmunkaidő végül is azt teszi lehetővé a magasan képzett nőknek, hogy egyrészt az ideális munkavállaló iránt támasztott elvárásoknak – részben – megfeleljenek, és másrészt feloldják az ideális munkavállalóval és az ideális anyasággal szemben támasztott elvárások közti feszültséget.

KÖVETKEZTETÉSEK

A tanulmány azt a kérdést vizsgálja, hogy a részmunkaidő milyen szerepet tölt be a nők karrierjében, amikor a gyerekvállalás után visszatérnek a munkahelyükre, és mi a helye a részmunkaidőnek egy olyan nagyvállalatban, mely alapvetően jellemezhető a hosszú munkaidő normalizálódásával és a teljesítményorientáltsággal.

Az általam vizsgált vállalatra is igaz, hogy a részmunkaidőre alapvetően úgy tekintettek, mint ami elősegíti a kisgyerekes nők munkahelyi integrációját és karrierjük folytatását (Bleijenbergh et al. 2016; Dick 2010). Így a kisgyerekes nők eleve azzal az előfeltevéssel jelentek meg a szervezetben, hogy ők azok, akik elsődlegesen felelnek a gyerekgondozásért, ami a vonatkozó szakirodalom szerint megerősíti azt a kulturális koncepciót, miszerint a munka-magánélet összeegyeztetése elsősorban a női munkavállalók feladata (Burnett et al. 2010; Hobson et al. 2011).

A részmunkaidőről született eddigi szakirodalom eredményeihez hasonlóan az látszik azonban, hogy önmagukban a formális eszközök (esetünkben a kisgyerekes nők visszatérését segítő részmunkaidő vállalati programja) nem elégségesek ahhoz, hogy az alternatív munkavállalási formák általánosan realizálódjanak, azaz mindenki számára, pozíciótól, munkatapasztalattól függetlenül (Formánková–Křížková 2015; Glass–Fodor 2011; Primecz et al. 2014). A részmunkaidős pozíciók létrejötté komplex folyamat eredménye volt, amelyben a vezető vagy szakértő munkát végző anyák egyéni preferenciája nem az egyetlen meghatározó tényező (Hobson–Fahlén 2009). Ellenben a pozíció létrejöttét jelentősen elősegítette a már meglévő munkakapcsolat, egy hosszan tartó informális egyezkedési folyamat, a közvetlen vezetővel való jó kapcsolat, beleértve az ő pozitív hozzáállását is a részmunkaidőhöz, és hogy a részmunkaidős pozíció nem lépte át a középvezetői szintet. Következésképpen, azok a nők, akik részmunkaidőben dolgoztak, inkább kivételeknek számítottak, cáfolva azt a szervezeti narratívát, hogy a részmunkaidő általánosan létező lehetőség, bárki által igénybe vehető a szervezetben. Az itt bemutatott eset annak a példája, hogy ha a részmunkaidő elérhetőségét és feltételeit nem teszik vállalati szinten formalizálttá, akkor annak megvalósulása az egyéb informális tényezőktől függ.

A korábbi kutatási eredményekhez hasonlóan megállapítható, hogy a részmunkaidő segítheti a kisgyerekes nőket a munka és a gyereknevelés összeegyeztetésében (Primecz et al. 2014), de önmagában a munka és a magánélet harmonikus összeegyeztetését nem biztosítja, az idő szorítását nem könnyíti meg (Hoschchild 2001). A kapott eredményekből azt láthattuk, hogy a részmunkaidősök rendszeresen túlóráztak, és munkaidőn kívül is elérhetőek voltak a vezetőjük, kollégáik számára (amit a velük együtt dolgozó munkatársak is megerősítettek). Legtöbbjük további segítséget is igénybe vett a gyerekgondozáshoz.

A munka-magánélet összeegyeztetése során megélt nehézségek ellenére a részmunkaidősök alapvetően pozitívan értékelték, hogy részmunkaidőben dolgozhattak. Egyértelműen kiderült, hogy a részmunkaidős anyák pozitív hozzáállása az intenzív szülői szerep betöltésének ideájával köthető össze. Ebben nagy szerepe volt annak, hogy a munkarendjüket úgy tudták kialakítani, hogy biztosak lehettek abban, délután, vagy azokon a napokon, amikor nem dolgoznak, meg tudják szakítani a munkavégzést arra az időszakra, amíg a gyerekeikkel lesznek a délutáni, esti órákban. Mindez azt is jelentette számukra, hogy egy viszonylag rövid, de a napnak egy számukra fontos szakaszával kapcsolatban azt élték meg, hogy kontrollt tudnak gyakorolni fe-

lette. A beszámolóikból azonban úgy tűnt, hogy ezen az egyetlen „kiváltságon” kívül nem volt más, amivel kapcsolatban ilyen jellegű kontrollt éltek volna meg, ugyanis folyamatosan elérhetőnek kellett lenniük (időbeli elérhetőség). Mégis, a részmunkaidő így a magasan képzett nők számára lehetővé teszi, hogy megfeleljenek annak a társadalmilag erős elvárásnak, hogy – középosztálybeli, dolgozó/karrierjét építő nőként is – jó anyák legyenek: elérhetők a gyerekeik számára egy olyan időszakban, amelyet a gyereknevelés szempontjából fontosnak tartanak, hogy minőségi időt töltsenek el velük (Formánková–Křížková 2015; Geambaşu 2014). Így a részmunkaidő azt a helyzetet tudta megteremteni a magasan képzett nők számára, hogy a karrier és család közti választás helyett egyszerre felelhetek meg az *intenzív anyaságra* (Green 2015; Kutrovátz 2017) – de még inkább annak kiterjesztett formájára (Christopher 2012) – és a (posztoszocialista örökségként itt maradt) *dolgozó anyára* vonatkozó társadalmi normáknak.

Összességében tehát a részmunkaidő a vállalati esélyegyenlőséget növelő szándék ellenére – egyetértve a szakirodalommal (Geambaşu 2014; Gregor 2017; Weber–Williams 2008) – többféle, a társadalmi nem által is meghatározott társadalmi szintű elvárást megerősít. Ilyen például, hogy elsődlegesen a kisgyerekes anyáknak kell elérhetőnek lenniük a gyerekeik számára, a kisgyerekes nők dolgoznak rugalmasan, vagy hogy a kisgyerekes nőknek nincsenek a felső vezetői karrierambícióik. A vállalati kultúra tehát addig engedélyezte a részmunkaidős pozíciókat, amíg azok nem bontották meg a társadalmi elvárásokra vonatkozó nemi rendet. Egy olyan HR-rendszer bevezetése, amely a részmunkaidőt nemtől (és esetleg a gyermekek meglététől) függetlenül, mintegy alanyi jogként tenné elérhetővé, valószínűsíthetően gyökeresen megváltoztatná a szervezeti kultúrát.

A fenti gondolatot alátámasztva, az IKT-eszközök intenzív használata segítette a részmunkaidősöket a túlóra és az állandó elérhetőség internalizálásában, sőt annak jelei is mutatkoztak, hogy nem minden munkával kapcsolatos feladatot tartottak munkavégzésnek, amit otthonról végeztek. Közvetve tehát az IKT használata ahhoz járult hozzá, hogy a részmunkaidő kompatibilis legyen a nagyvállalatok munkaidőre és a munka intenzitására vonatkozó elvárásaival. Mindez abba a folyamatba is beillik, ami azt jelzi, hogy a digitalizációval a rugalmas munkavégzésre vonatkozó elvárásrendszer is átalakulóban van (Holth et al. 2017; Primecz et al. 2016; Williams et al. 2013). A vizsgált személyek esetében tehát a részmunkaidő azt biztosította, hogy nem kellett jelen lenniük (fizikailag) a munkahelyen, de helyette elérhetők tudtak lenni online. Továbbá, a nők részmunkaidős munkavégzése nem volt összeegyeztethető a felső vezetői pozíciókkal. A részmunkaidőben kivitelezhető rugalmasság, elérhetőség módja tehát csak a középvezetői szintig elképzelhető. Következésképpen, a részmunkaidő nem vesztette el a társadalmi nem által meghatározott voltát (azaz, hogy nőknek való munkavégzési forma), mivel az sem változott, hogy csak a középvezetői szinten, a gyermekgondozásból kifolyólag, hogyan kell rugalmasnak, elérhetőnek lenniük (Bleijenbergh et al. 2016).

Nem véletlenül, a rész munkaidősökkel való elégedettségnek fontos részét képezte az, hogy állandó jelleggel elérhetőek voltak a munkaidejükön kívül is. Abban a szervezeti kultúrában, ahol az ideális munkavállaló azzal is kinyilvánítja karrier iránti elkötelezettségét, hogy „hajlandó” a hosszúra nyúlt munkaidőt is bevállalni (Benschop et al. 2013; Bleijenbergh et al. 2016; Tomlinson–Durbin 2010), ott a rész munkaidősök karrier ambícióit sem kérdőjelezi meg, amikor ők is hasonlóan a teljes munkaidőben dolgozókhoz, rugalmasan elérhetőek a munka számára. A tanulmány eredményei egyébként illeszkednek azoknak a szakirodalomnak a megállapításaihoz, amelyek azt mutatják be, hogy a hosszú munkaidőt elváró szervezet meghatározza a vezetői karrier alakulását is – ebben a szervezeti logikában ugyanis a csökkentett munkaidő legitimizálja, hogy a rész munkaidős nők karrierlehetőségei lecsökkenjenek (Acker 2006; Dick 2010).

A vizsgált vállalatnál azonban a középvezetői szinten a rész munkaidősök karrier iránti lehetőségeit nem kérdőjelezték meg. Kevés jele volt annak is, hogy az interjúalanyok a karrier megrekedését élték volna meg. Ennek több oka is lehet: egyrészt a rész munkaidős foglalkoztatás általában nem tartott hosszú éveket. Ez a rövid idő megvédhette őket a karriert érintő negatív következményektől. Azok a nők pedig, akik állandó jelleggel meg tudták szilárdítani a rész munkaidős pozíciójukat, törekedtek arra, hogy ha nem is teljesen, de betöltsék az ideális munkavállaló profilját. A rész munkaidő adta keretek között is internalizálták a hosszú munkaidő elvárásának való megfelelést, és így, ha nem is teljesen, de jól meg tudtak felelni azoknak az elvárásoknak, amelyek az állandó elérhetőségre és a megszakíthatatlan munkavégzésre vonatkoztak. Láthattuk, hogy nemcsak a rész munkaidősök voltak elégedettek a pozíciójukkal, hanem a szervezet többi szereplője is elismerően nyilatkozott róluk. Mivel elérhetőek voltak és rugalmasan rendelkezésre álltak, nem alakult ki a rész munkaidős női vezetőikkel kapcsolatban az a negatív hozzáállás a karrierterveikre vagy a teljesítményükre vonatkozóan, amelynek alapja a karrier ambíció összekapcsolása a hosszú munkaidővel (Benschop et al. 2013; Tomlinson–Durbin 2010). Alapvetően ambiciózus nőknek tűntek fel, akik egyébként is korábban mentek vissza dolgozni a gyerekszülés után, mint ahogy általában Magyarországon a nők.

Továbbá, nem terveztek a karrierjükben olyan változtatást, amely kizárta volna a rész munkaidőt. Így karrierterveik (középvezetői szinten maradás, horizontális célok, szakmai fejlődés) nem bolygatták meg azt a társadalmi nem által is meghatározott szervezeti rendet (*gender regime*), ami a felső vezetést jellemzően a férfiak számára látta megvalósíthatónak. Karrierszándékaik tehát illeszkedtek abba a szervezeti logikába, amely meghatározza, hogy egy rész munkaidősnek hol a helye a karriert tekintve a szervezeti hierarchiában. Egyetértve a korábbi szakirodalommal (Burnett et al. 2010; Glass–Fodor 2011), az eredmények alapján megkérdőjelezhető a rész munkaidő esélyegyenlőséget elősegítő szerepe a rész munkaidősökhöz való pozitív szervezeti hozzáállás ellenére is. Sokkal inkább az mutatkozik meg, hogy a rész munkaidő annak a módja, hogy a szervezet megtartsa a munkaerőpiaci szempontból értékes női munkavállalókat a gyerekvállalást követő időszakban.

Összességében tehát a fenti következtetés azon tanulmányok sorába illeszkedik bele, amelyek szerint a nagyvállalatok továbbra is a társadalmi nem hierarchikus rendje által alapvetően meghatározott szervezetek maradtak, annak ellenére, hogy erőfeszítéseket tesznek az egyenlő esélyek biztosítására (Acker 2006, 2012; Burnett et al. 2010; Williams et al. 2012). Az itt bemutatott eset is azt mutatta meg, hogy formális (pl. a részmunkaidő nőknek való címzése) és informális folyamatok (pl. a személyes egyezkedés a közvetlen vezetővel) is alakítják azokat a szervezeti gyakorlatokat, amelyekben a nők elsősorban a gyermeküket nevelő munkavállalókként jelennek meg (Hobson–Fahlén 2009). Középvezetői szinten a részmunkaidő úgy vált legitimmé a kisgyerekes nők számára, hogy az nem bolygatta meg a szervezet elképzelését, gyakorlatait sem az ideális munkavállalóról, sem a hosszú munkaidő keretei között zajló munkavégzésről (Acker 2006; Tomlinson–Durbin 2010; Williams et al. 2012).

Az elemzés feltáró jellegű, ami nemcsak a kvalitatív módszer sajátosságaiból, hanem a minta kiválasztásának körülményeiből és a rekonstruált történetek csekély számából is következik. A minta homogenitása és az interjúk során rekonstruált történetek csekély száma kizárja a részmunkaidőre vonatkozó általános érvényű állítások levonását. Ez tekinthető a kutatás korlátjának is. Mindezek ellenére a kutatási eredmények érvényességét alátámasztja, hogy ebből a kisszámú történetből és formális/informális beszélgetésekből rekonstruált szervezeti hozzáállásból általános jellemzők, minták rajzolódnak ki a vizsgált célcsoportra vonatkozóan, illetve a korábbi kutatási eredmények által felvázolt tapasztalatokba is koherensen illeszkednek az itt feltárt tapasztalatok.

Abstract: There is considerable public support for women's part-time work in Hungary. It is commonly seen as an employment tool that helps women to re-enter the labour market after having children and also to reconcile work and life. It is already explored in the international literature that reduced working hours have negative consequences on career development and. Research on high-skilled, part-timer mothers in Hungary are limited, but it has been demonstrated that although these women are best placed to take appropriate part-time positions, they still experience difficulties with regards to their career development and work-life balance. This study presents the findings of an ethnographic study on high-skilled, part-timer mothers who work in managerial and professional roles, at a large company in the financial sector, in Hungary, and explores first the mothers' experiences of part-time work and secondly the organizational attitude to part-time work. It appears that both formal and informal organizational practices maintained women's part-time position including the access to such positions. It was found that the access to part-time positions is limited to a particular group of women. Similarly to previous findings in the literature, the mothers working part-time experienced difficulties in combining paid work and caring for children and frustration with their work-life balance. Despite all of the negative consequences in their work-life balance, the women who participated in this research were satisfied with having part-time positions. Working part-time was an integral part of their career story, and, more importantly, it provided them the opportunity to spend quality time with their children, which is defined as intensive parenting in literature. They owned all the responsibility for taking care of their children, however they delegated certain tasks to help them out with child care, therefore it is more precise to refer to their parenting practice as an extensive form of the intensive parenting. Furthermore, their part-time work did not challenge the organizational norm on career advancement. In summary, part-time work was applied in an integrative way in the researched work

organization, but at the same time, it did not challenge the organizational attitude towards the 'long-hours working cultures' and the norm of the 'ideal worker'.

Keywords: part-time work, woman managers, career and family, intensive parenting

Irodalom

- Acker, J. (1990): Hierarchies, jobs, bodies: A theory of gendered organizations. *Gender and Society*, 4(2): 139–158.
- Acker, J. (2006): Inequality regimes. Gender, class, and race in organizations. *Gender & Society*, 20(4): 441–464.
- Benschop, Y. – Brink van den, M. – Doorewaard, H. – Leenders, J. (2013): Discourses of ambition, gender and part-time work. *Human Relations*, 66(5): 699–723.
- Burnett, S. B. – Gatrell, C. J. – Cooper, C.L. – Sparrow, P. (2010): Well-balanced families?: A gendered analysis of work-life balance policies and work family practices. *Gender in Management: An International Journal*, 25(7): 534–549.
- Christopher, K. (2012): Extensive mothering. Employed mothers' constructions of the good mother. *Gender & Society*, 26(1): 73–96.
- Dick, P. (2010): The transition to motherhood and part-time working: Mutuality and incongruence in the psychological contracts existing between managers and employees. *Work, Employment and Society*, 24(3): 508–525.
- Durbin, S. – Tomlinson, J. (2014): Female part-time managers: Careers, mentors and role models. *Gender, Work and Organization*, 21(4): 308–320.
- Durst J. – Fejős A. – Nyíró Zs. (2016): „Másoknak ez munka, nekem szívügyem.” Az etnicitás szerepe a diplomás roma nők munka-család konstrukcióinak alakulásában. *socio.hu*, 6(2): 198–225.
- Frey, M. (2001): Nők es férfiak a munkaerőpiacon. In Nagy I. – Pongrácz T. – Tóth I. Gy. (szerk.): *Szerepváltozások*, Budapest: TÁRKI, 9–29.
- Geambaşu, R. (2014): Részidős: félmunkás? A női részmunkaidős foglalkoztatás főbb narratívái Magyarországon és Romániában. *Erdélyi Társadalom*, 12(1): 73–101.
- Geszler, N. (2016): Behaviour-based work-family conflict among Hungarian manager father. intersections. *East European Journal of Society and Politics*, 2(3): 118–136.
- Géring Zs. (2016): Hiányzó egyensúly a vállalati felelősségvállalás kommunikációjában – a munka és a magánélet egyensúlyának meg (nem) jelenése a vállalati honlapokon. *Vezetéstudomány*, 47(1): 2–17.
- Glass, C. – Fodor, É. (2011): public maternalism goes to market: recruitment, promotion and hiring in Hungary. *Gender & Society*, 25(1): 5–26.
- Green, F. J. (2015): Re-conceptualising motherhood: Reaching back to move forward. *Journal of Family Studies*, 21(3): 196–207.
- Gregor A. (2017): A részmunkaidős foglalkoztatás dilemmái. In Kovács M. (szerk.): *Társadalmi nemek. Elméleti megközelítések és kutatási eredmények*. Budapest: ELTE Eötvös Kiadó, 69–84.

- Gregor A. (2016): A nemi szerepekkel kapcsolatos attitűdök a 2000-es években Magyarországon [Attitudes on gender roles in the 2000s in Hungary], *socio.hu*, 89–111.
- Halrynjo, S. – Lyng, S. T. (2009): Preferences, constraints or schemas of devotion? Exploring Norwegian mothers' withdrawals from high-commitment careers. *The British Journal of Sociology*, 60(2): 321–343.
- Hobson, B. – Fahlén, S. – Takács, J. (2011): Agency and capabilities to achieve a work-life balance: A comparison of Sweden and Hungary. *Social Politics: International Studies in Gender, State & Society*, 18(2): 168–198.
- Hobson, B. – Fahlén, S. (2009): Competing scenarios for European fathers: Applying Sen's capabilities and agency framework to work-family balance. *The ANNALS of the American Academy of Political and Social Science*, 214–233.
- Hochschild, A. R. (2001): *The Time Bind. When Work Becomes Home and Home Becomes Work*. New York: Henry Holt and Company.
- Holth, L. – Bergman, A. – MacKenzie, R. (2017): Gender, availability and dual emancipation in the Swedish ICT sector. *Work, Employment and Society*, 31(2): 230–247.
- Jenkins, S. (2004): Restructuring flexibility: Case studies of part time female workers in six workplaces. *Gender, Work and Organization*, 11(3): 306–333.
- Kispéter, E. (2012): Producing working mothers: Maternalist labor control in a Hungarian factory. PhD dissertation, Budapest: Central European University Department of Gender Studies.
- Kvande, E. (2009). Work-life balance for fathers in globalized knowledge work. Some insights from the Norwegian context. *Gender, Work and Organization*, 16(1), 58–72.
- Kutrovátz, K. (2017): Parental time from the perspective of time pressure. The idea of intensive parenting. *Review of Sociology*, 27(4): 20–39.
- Lewis, S. – Humbert, L. (2010): Discourse or reality?: "Work-life balance", flexible working policies and the gendered organization. *Equality, Diversity and Inclusion: An International Journal*, 29(3): 239–254.
- Nagy B. (2001): *Női menedzserek*. Budapest: Aula.
- Nagy, B. (2003): Hungarian companies' equal opportunity policies. Final research paper (Access: <http://pdc.ceu.hu/archive/00001910/>).
- Nagy B. (2014). *Háttérben. Kísérlet egy szervezeti nemi rend feltárására*. Budapest: L'Harmattan Kiadó.
- Nagy B. (2016): Ki áll a sikeres nő mögött? *socio.hu*, 6(2):117–141.
- Nagy B. – Paksi V. (2015): A munka és a magánélet összehangolásának kérdései a magasan képzett nők körében. In Spéder Zsolt (szerk.): *A család vonzásában. Tanulmányok Pongrácz Tiborné tiszteletére*. Budapest: KSH NKI, 159–175.

- Oborni K. (2018): A családbarát munkahely – imázs vagy valóság? Esettanulmány egy nagyvállalat munka-magánélet összeegyeztetését támogató projektjéről. In Géring Zs. – Király G. – Nagy B. (szerk.): *Dilemmák és stratégiák a család és munka összehangolásában*. Budapest: L'Harmattan Kiadó, 276–303.
- Oborni K. (2017): Az interperszonális kapcsolatok szerepe az etnográfiai szervezeti kutatásokban. Egy résztvevői szervezeti kutatás tapasztalatai. *Vezetéstudomány*, 48(4): 14–23.
- Primecz H. – Kiss Cs. – Toarniczky A. – Szilas R. – Csillag S. – Bácsi K. – Milassin, A. (2014): Magyarországi „munkavállaló-barát” (employee friendly) szervezetek. Valóság vagy utópia (avagy mit tanulhatunk tőlük?). *Vezetéstudomány*, 45(10): 2–16.
- Primecz, H. – Toarniczky, A. – Kiss, Cs. – Csillag, S. – Szilas, R. – Milassin, A. – Bácsi, K. (2016): Information and communications technology's impact on work-life interference: Cases of 'employee- friendly organizations'. *East European Journal of Society and Politics*, 2(3): 61–83.
- Saxonberg, S. – Sirovatka, T. (2006): Failing family policy in post-communist Central Europe. *Journal of Comparative Policy Analysis*, 8(2): 185–202.
- Sheridan, A. (2004): Chronic presenteeism: The multiple dimensions to men's absence form part-time work. *Gender, Work and Organization*, 11(2): 207–225.
- Takács, J. (2013): Unattainable desires? Childbearing capabilities in early 21st century Hungary. In Oláh, L. Sz. – Fratzczak, E. (eds.). *Childbearing, Women's Employment and Work-Life Balance Policies in Contemporary Europe*. Basingstoke – New York: Palgrave Macmillan, 179–206.
- Takács J. (2017): Aktívan törődő apák Magyarországon. *Szociológiai Szemle*, 27(3): 104–126.
- Tomlinson, J. (2004): Perceptions and negotiations of the “business case” for flexible careers and the integration of part-time work. *Women in Management Review*, 19(8): 413–420.
- Tomlinson, J. – Durbin, S. (2010): Female part time managers: Work life balance, aspirations and career mobility. *Equality, Diversity and Inclusion: An International Journal*, 29(3): 255–270.
- Tóth, H. (2005): Gendered dilemmas of the work-life balance in Hungary. *Women in Management Review*, 20(5): 361–375.
- Webber, G. – Williams, C. (2008): Part-time work and the gender division of labor. *Qualitative Sociology*, 31: 15–36.
- Williams, C. L. – Muller, C. – Kilanski, K. (2012): Gendered organizations in the new economy. *Gender and Society*, 26(4): 549–573.
- Williams, J. C. – Blair-Loy, M. – Berdahl J. L. (2013): Cultural schemas, social class, and the flexibility stigma. *Journal of Social Issues*, 69(2): 209–234.

Az MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Szociológiai Intézet konferenciája az Ózon világnapja alkalmából

Király Gábor
gaborkir@gmail.com

Kettős apropója volt az Éghajlatváltozás és Egészség című konferenciának, melyet a MTA TK Szociológiai Intézet szervezett 2018. szeptember 16-án. Egyrészt szeptember tizenhatodika az évfordulója az 1987-ben megszületett montreali jegyzőkönyvnek, mely szigorúan korlátozta a légköri ózont pusztító anyagok használatát. A nevezetes napra azóta az Ózon világnapjaként emlékeznek a környezetvédők. Másrészt Antal Z. László, a MTA TK Szociológiai Intézet munkatársa a konferencián mutatta be új könyvét.

A montreali egyezmény a nemzetközi környezetpolitika egyik legsikeresebb megállapodásaként vált ismertté. Az egyezmény célja az volt, hogy drasztikusan korlátozza a légköri ózonra veszélyes klór-, fluor- és brómalapú hűtő- és hajtógázok használatát. Erre azért volt szükség, mert a nyolcvanas évekre minden kétséget kizáróan sikerült bizonyítani, hogy ezek a vegyi anyagok felelősek az ózonkoncentráció csökkenéséért. Az 1987-es jegyzőkönyvben foglalt kivonási határidőket az ózonréteg regenerációjának felgyorsítása érdekében többször is szigorították, mígnem 1997-ben teljesen betiltották ezeknek az anyagoknak a használatát.

Az egyezmény jelentősége kettős. Egyrészt sikerült elérni a kitűzött célt, hiszen a kétezres évek elején már mérhető volt az ózonkoncentráció emelkedése. Másrészt mintaként és példaként szolgál arra, hogy lehetséges globális környezeti problémára nemzetközi együttműködésen alapuló megoldást találni és azt a gyakorlatban alkalmazni. A globális környezeti problémák egyik sajátossága, hogy hatásukat valamilyen formában a társadalom minden tagja érzékeli. Az ózonréteg elvékonyodásával erősödő ultraibolya sugárzásnak elsősorban az élettani hatása (növeli a bőr öregedésének, a szürke hályog és a bőrrák kialakulásának kockázatát) az, ami kiemelten fontos társadalmi problémává tette a jelenséget. Ezzel szemben az éghajlatváltozás társadalmi hatásai ennél szerteágazóbbak, hiszen egyaránt érintik az egészségügy, a migráció, az élelmezés, a lakhatás területét és még egy sor egyéb területet. Ezt a sokszínűséget képviselte a konferencia programja is.

A konferenciát Botos Barbara, az Innovációs és Technológiai Minisztérium Klímapolitikáért felelős helyettes államtitkára köszöntötte. Előadásában kiemelte, hogy az éghajlatváltozás ténye ma már nem kérdés és nem vita tárgya. A helyettes államtitkár asszony szerint a klímabarát zöld innovációk és beruházások mutatják az utat, amerre

Magyarországnak is mennie kell, ha nem akar lemaradó ország lenni. Ezen az úton az egyik első lépés biztosan a Minisztérium irányításával megvalósuló ún. „hazai IPCC jelentés” elkészítése lesz. A Minisztérium célja, hogy a nemzetközi szervezethez hasonlóan feltárja és szintetizálja az éghajlatváltozással kapcsolatos hazai tudományos eredményeket, majd azokat közérthető formában a döntéshozók rendelkezésére bocsássa.

Antal. Z. László két előadással is szerepelt a programban. Az első előadása végigkövette, milyen előzmények vezettek a montreali jegyzőkönyv megszületéséhez. Ezek az előzmények tulajdonképpen a hűtés technológiai fejlődésének fordulópontjai. Az 1920-as években életszínvonal-emelő vívmányként érkeztek meg a háztartásokba az első elektromos hűtőszekrények, melyek lassan felváltották az addig használt jég-szekrényeket. Ezek a korai berendezések azonban olyan hűtőfolyadékokkal működtek, melyek gyúlékonyak és súlyosan mérgezők voltak. Számptalan balesetet és halálesetet követően érkezett az újabb technológiai áttörés: a harmincas években megjelentek a halogénezett szénhidrogének, amelyek biztonságos és hatékony megoldást kínáltak háztartási és ipari hűtésre. Néhány évtized alatt a hűtőszekrények luxuscikkből általános háztartási felszereléssé váltak, ezzel párhuzamosan pedig emelkedni kezdett a halogénezett szénhidrogének légköri koncentrációja. A történet folytatását a bevezetőben már elmeséltük. Antal Z. László felhívta rá a figyelmet, hogy fontos látni a történetben rejlő dinamikát: egy modernizációs igényre egymást váltva érkeznek technológiai innovációk, anélkül, hogy az új technológiák használatának környezeti és egészségügyi hatásait ismernénk. Kérdés, hogy elkerülhetők-e az ilyen jellegű kockázatok.

Az éghajlatváltozásról diskurzust folytatni nem lehet a meteorológia nézőpontja megismerése nélkül. A konferencián Bartholy Judit előadása foglalta össze az éghajlatváltozással kapcsolatos legfontosabb és legfrissebb tudnivalókat. Az ELTE Meteorológiai Tanszék vezetőjének előadásában a legnyugtalanítóbb megállapítások a közelmúltban tapasztalt hőmérsékleti anomáliákhoz voltak köthetők. Ilyen hőmérsékleti anomáliák például az elmúlt években mért rekordmelegek az északi sarkköri vidékeken. Tekintetbe véve, hogy a globális éghajlatrendszerben minden mindennel összefügg, ilyen esetekben nem csak azt kell megvizsgálni, hogy mit okoz az ilyen szélsőségesen magas hőmérséklet az északi sarkkörön, hanem azt is, hogy mit okoz ez a Föld más pontjain. A kulcskérdés a meteorológusok számára pedig annak megállapítása, hogy vajon elszigetelt egyedi esetekről van-e szó, vagy valóban megtörtént már a globális éghajlatrendszer egyensúlyi állapotból történő kibillenése, ami visszafordíthatatlan változásokat eredményezne a regionális éghajlati viszonyokban.

Antal Z. László második előadásában *A gyógyítás társadalmi beágyazottsága* című könyvét mutatta be a közönségnek. A könyv valójában a szerző kandidátusi értekezése, melynek kiadására eddig még nem került sor, ugyanakkor témáját tekintve semmit nem veszített aktualitásából. Különösképpen igaz ez, ha az éghajlatváltozás által előidézett egészségügyi kihívásokra gondolunk, melyek nagy részét ma még nem is ismerjük. Antal könyvében azt állítja, hogy minden társadalom rendelkezik gyógyító tudással, azonban ezek különböző integrációs formák kombinációiban vannak jelen. Ilyen in-

tegrációs forma például az önszabályozó öngyógyítás, önségítés és jótékonykodás, a redistributív állami vagy önkormányzati ellátás és a piaci szervezésű magánellátás.

A különböző formák közötti arányváltozások feltárásával közelebb kerülhetünk rendszerszintű változások hatásainak megértéséhez. A könyv alapjául szolgáló értekezés elkészítésekor az egészségügyi ellátórendszer rendszerváltás utáni átalakulása adott okot az integrációs formák vizsgálatára. Antal Z. László megállapítása szerint a poszt-socialista társadalom egészségügyi rendszere csak azért nem omlott össze, mert működni kezdtek az önszabályozáson alapuló integrációs formák, melyek tulajdonképpen a társadalom immunrendszerének is tekinthetők. A következő évtizedek kérdése, hogy az éghajlatváltozás által előidézett egészségügyi kockázatok társadalmi szintű kezelésében a különböző integrációs formáknak milyen szerep jut majd.

Páldy Anna, az Országos Közegészségügyi Intézet Klímaváltozás-egészségáttal Előrejelzése Csoport vezetőjének előadása tulajdonképpen ott folytatta, ahol Antal Z. Lászlóé befejezte. Az éghajlatváltozás egészségkárosító hatása kapcsán a legtöbben a legszennyezettegre, valamint a nyári rekkenő hőségre és az azzal kapcsolatos egészségügyi kockázatokra gondolnak. Páldy Anna előadásából ugyanakkor kiderült még, hogy számos egyéb kihívással is szembe kell majd néznünk, akár már rövid távon is. Várhatóan emelkedni fog a víz és az élelmiszerek által közvetített betegségek előfordulásának gyakorisága, elég ha csak az árvizek utáni fertőzésekre gondolunk. Ennél is nagyobb kockázatot hordoznak majd azok az új faktorok, amelyek az élőhelyeik egyre északabbra tolódásával jelennek meg nálunk, és olyan betegségeket hordozhatnak és terjeszthetnek, melyek kezelésére még nem vagyunk felkészülve. A szélsőséges időjárási események rövid távon, a megváltozó éghajlati viszonyok pedig hosszú távon okozhatnak súlyos víz- és élelmiszerhiányt, de foglalkoznunk kell a természeti katasztrófák miatt kitelepítettek mentális egészségével is. Az egészségügy esetében különösen igaz, hogy a megelőzést és az alkalmazkodást egyaránt szem előtt tartó, nem csak egészségügyi, hanem komplex szakpolitikára lesz szükség.

Huszár András az Innovációs és Technológiai Minisztérium Klímapolitikai főosztályát képviselte a konferencián. A montreali jegyzőkönyv kapcsán a közönség betekintést nyert abba, hogy milyen kötelezettségeket jelent az ország számára egy nemzetközi környezetvédelmi egyezmény részesének lenni. Magyarország esetében a Minisztérium egyik főosztályaként működő Nemzeti Klímavédelmi Hatóság a felelős a fluortartalmú üvegházhatású gázokkal, valamint az ózonréteget lebontó anyagokkal kapcsolatos adatgyűjtésért és adatszolgáltatásért. Ez ma huszonhétézer felhasználót és nyolcvanezer regisztrált berendezést jelent. A Nemzeti Éghajlatváltozás Stratégia dekarbonizációs víziója szerint az alkalmazkodás mellett a kibocsátáscsökkentésnek is nagy hangsúlyt kell kapnia a jövőben. Minden nemzetközi kötelezettségvállalást figyelembe véve a cél, hogy 2050-ig nyolcvanöt százalékkal csökkenjen az üvegházhatású gázok hazai kibocsátása.

A nemzetközi szinten már kiterjedt kutatások foglalkoznak az éghajlatváltozás biztosítási ipart érintő hatásaival. Ezek a kutatások egy nagyon egyszerű összefüggés-

ből indulnak ki: az egyre gyakoribb és intenzívebb szélsőséges időjárási események egyre súlyosabb természeti katasztrófákat fognak előidézni, amelyek egyre nagyobb vagyoni kárral fognak együtt járni, erre pedig fel kell készülniük a biztosítóknak is. Hazánkban ugyanakkor ez a megközelítés még nem kapott kiemelt figyelmet. Oláh Attila a Groupama Biztosító képviselőjében elmondta, hogy a biztosítók már ma is nagyon nehezen tudnak megbízható becsléseket készíteni, az egyre szélsőségesebbé váló időjárás pedig ezt nyilvánvalóan csak még nehezebbé fogja tenni a jövőben. Az éghajlatváltozáshoz való alkalmazkodásra azonban már most is lehet hatása a biztosítóknak, ha olyan termékeket értékesítenek, amelyek például zöld technológiák alkalmazására vagy az egészséges életmód fenntartására ösztönöznek.

A konferencia programjában helyet kapott két kifejezetten orvostudományi témájú előadás. Takács István a D-vitamin szerepéről, Wikonkál Róbert pedig az UV sugárzás ártalmairól és a megelőzés lehetőségeiről tartott előadást. A két téma szorosan összefügg az éghajlatváltozással és az ózonréteg állapotával, népegészségügyi vonatkozásuk miatt pedig egyértelműen helyük van egy társadalomtudományi konferencia programjában. A D-vitamin kapcsán érdekes volt megismerni azt a folyamatot, melynek a végén sikerült konszenzusra jutniuk a hazai szakmai szereplőknek a D-vitamin korcsoportra bontott szükséges napi dózisairól. Talán a közönség soraiban ülők között is volt olyan, akinek újdonságot jelentett, hogy a mindenki által vitaminnak ismert D-vitamin valójában nem az, hanem a szervezet által előállított hormon. Tekintetbe véve, hogy előállítása 80–90 százalékban napsugárzásfüggő, kiemelten fontos, hogy októbertől márciusig is biztosítsuk a feltételeket a szinten tartáshoz. Ez lehet rendszeres napfürdőzés vagy D-vitamin-készítmény fogyasztása.

A nap Wikonkál Róbert előadásában is kiemelt szerepet kapott, a hangsúly itt azonban már az ártalmas hatásokon volt. Az ma már nem tudományos vita tárgya, hogy a túlzott UV sugárzás élettani hatása rendkívül kártékony, hiszen ez ma az egyik első számú daganatkeltő ágens. A gond az, hogy az UV sugárzást nem tudjuk kikerülni, megelőző és alkalmazkodó lépéseket azonban tudunk tenni egészségünk megóvása érdekében. Ezen a ponton válik fontossá a szakmai alapokon nyugvó tudatformálás szerepe, ami hitelesen tájékoztat a biztonságos napozásról, a naptejhasználat előnyeiről vagy a szolárium veszélyeiről. Sajnos tennivaló még bőven van, hiszen a bőrrákkal diagnosztizált esetek száma évről évre még mindig növekszik, pedig tudatos védekezéssel és rendszeres orvosi ellenőrzéssel jelentős javulást lehetne elérni.

Tóth Zoltán, az Országos Meteorológiai Szolgálat légkörfizikusa az ózonpajzs és az éghajlatváltozás kapcsolatáról tartott előadást. Az előadás két szempontból is jól egészítette ki a korábban elhangzottakat. Egyrésztől árnyalta az ózonréteg regenerációjáról szóló bizonyítékokat azzal, hogy felvázolta a mérési módszertan nehézségeit, valamint megtudhattuk, hogy a több mint két évtizede rendszeresen észlelt nyári ózonhiány keletkezésének okára még mindig nincs tudományos magyarázat. Feltehetően szerepe van ebben az éghajlatváltozás következményeként nyáron emelkedő hőmérsékletnek,

habár a probléma rendkívül komplex természetéből adódóan nagyon nehéz szignifikáns kapcsolatokat kimutatni.

A konferencia programjában helyet kapott egy már megvalósult jó gyakorlat bemutatása is. Nagyvárosi környezetben az épített felületek felmelegedése és hővisszasugárzása miatt a nyári hőség különösképpen próbára teszi az emberi szervezetet. Egy pécsi kísérlet bebizonyította, hogy az egyik lehetséges megoldás ennek a hatásnak a mérséklésére, ha az utcák fölé árnyékoló napvitorlákat feszítenek ki. Girán János előadásában a városüzemeltetés, a népegészségügyi intézet és a környezetmérnökök együttműködésének sikeres történetét ismerhette meg a hallgatóság. Az árnyékoló felületek alatt elért minimális hőmérséklet-csökkenés is jelentős komfortérzet-növekedést okoz az alattuk sétálóknak. Ott, ahol nem lehet erős lombosított fákat telepíteni, ezek a napvitorlák jó megoldást jelenthetnek elviselhetőbbé tenni a nyári hőséget városi környezetben.

Ferencz Zoltán záró előadása tulajdonképpen keretbe foglalta a konferenciát. A Társadalomtudományi Központ munkatársa előadásában a szociológiai nézőpont fontosságára hívta fel újra a figyelmet, amikor kihangsúlyozta, hogy az ember által előidézett éghajlatváltozás mindenképpen hatással lesz az emberek életére. Ferencz Zoltán szerint a European Survey legfrissebb éghajlatváltozással foglalkozó adatfelvételének eredményeiből az látszik, hogy az emberek tisztában vannak a következményekkel, de még nem aggódnak miattuk. Pedig a kockázat érzékelése lenne az első lépés a cselekvéshez vezető úton, legyen szó akár az üvegházhatású gázok kibocsátásának csökkentéséről vagy az éghajlatváltozás hatásaihoz való alkalmazkodásról.

A konferencia ehhez kínált remek alapot, hiszen számos olyan témát érintett, ahol szükség lenne jól kidolgozott tudatformálásra és a közvélemény tájékoztatására. Az éghajlatváltozás egészségügyi és tágabb értelemben vett társadalmi hatásainak vizsgálata egyértelműen indokolta és a jövőben indokolni fogja a konferencia tudományterületeken átívelő programját. Nagyon szép példát mutatott arra, hogy lehetséges izgalmas párbeszéd akár nagyon eltérő tudományágak között is.

Szociológiai

SZEMLE

2018/3

28. ÉVFOLYAM

E SZÁMUNK SZERZŐI:

Csernus Éva

csernusvica@gmail.com
Pázmány Péter Katolikus Egyetem
Bölcsészettudományi Kar
1088 Budapest, Mikszáth Kálmán tér 1.

Kristóf Luca

Kristof.Luca@tk.mta.hu
MTA Társadalomtudományi
Kutatóközpont
1097 Budapest, Tóth Kálmán utca 4.

Éber Márk Áron

ebermark@tatk.elte.hu
ELTE Társadalomtudományi Kar
1117 Budapest, Pázmány Péter sétány 1/A

Oborni Katalin

katoborni@gmail.com
Budapesti Corvinus Egyetem
1093 Budapest, Fővám tér 8.

Gerő Márton

Gero.Marton@tk.mta.hu
MTA Társadalomtudományi
Kutatóközpont
1097 Budapest, Tóth Kálmán utca 4.

Szabó Andrea

Szabo.Andrea@tk.mta.hu
MTA Társadalomtudományi
Kutatóközpont
1097 Budapest, Tóth Kálmán utca 4.

Hajdu Gábor

Hajdu.Gabor@tk.mta.hu
MTA Társadalomtudományi
Kutatóközpont
1097 Budapest, Tóth Kálmán utca 4.

Szalma Ivett

szalma.ivett@mta.tk.hu
MTA Társadalomtudományi
Kutatóközpont
Budapesti Corvinus Egyetem
1097 Budapest, Tóth Kálmán utca 4.
1093 Budapest, Fővám tér 8.

Király Gábor

gaborkir@gmail.com
Agrárgazdasági Kutató Intézet
Budapesti Corvinus Egyetem
1093 Budapest, Zsil utca 3–5.
1093 Budapest, Fővám tér 8.

Takács Judit

takacs.judit@mta.tk.hu
MTA Társadalomtudományi
Kutatóközpont
1097 Budapest, Tóth Kálmán utca 4.

Kovách Imre

Kovach.Imre@tk.mta.hu
MTA Társadalomtudományi
Kutatóközpont
1097 Budapest, Tóth Kálmán utca 4.